

ТУРА СУЛАЙМОН ЖАҲОННОМА

Достонлар,
эртақлар,
хикоялар,
очерклар

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

Сулаймон, Тўра.

Жаҳоннома: Достонлар, эртаклар, ахборотлар, очерклар.—
Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат академияси,
1996.—224 б.

Тўра Сулаймон халқимизнинг таниқли ва қўнғиқ бўлиши суякми шеъри.
Шоирнинг мазкур тўпламидан энг сара дostonлари ва халқона эртаклари
ривоятларию катор очерклари ўрин олган.

Ушбу китоб ҳақида яна бир тавсиф: олам оғзини яраганми? Ўз оламидан
олдин яралдимми? Оқибат, Муҳаббат, Химоят сингари муштарак сўзлар устидан
бўла келганми ёхуд адоват, офат... сингари манфур ҳолатлар?

Китобда ана шулар хусусида ҳам беҳс юритилган.

**Сулейман, Тўра. Джаханнома: Поэмы, ахборот, раскази,
очерки.**

4702620201—169

С _____ Кўшимча режа, 90.

M352(04)—96

С Тўра Сулаймон. 1996 й.

ISBN 5-635-00460-1

ҚОРАСОЧ

БИРИНЧИ РАВЗА

Эл-улус тўқ эди, кўнгил тўқ эди,
Одамзод кўксида қайғу йўқ эди.
Коматни ростлаган чоғимиз эди,
Тотувлик суянган тоғимиз эди.
Офтоб аримасди осмонимиздан,
Андоза оларди замонамиздан.
Шундай омон-омонда,
Тўкинчилик замонда,
Фашист деган ялмоғиз
Урушдан очди оғиз.
Эл олди қўлга қурол!
Мард бўлсанг ўчингни ол!
Тутган туғинг ол бўлсин,
Душманинг бир ҳол бўлсин.
Босган изингни босиш
У учун маҳол бўлсин.

Бу ҳаддан катта урушнинг ур кетди, сур кетдиси жамики эл-элат қатори чўпон, чорва кўними, чағат жонали Октов, ҳар кўкат, ҳар гиёҳи дардга даволи Октов йигитларини ҳам оёққа турғазиб, чаманда гулдай келинларининг қўлига тўбилғи таёқ тутқазди. Аргумоқларнинг сувлик билан сув ичиб, навқирон йигитларнинг этик билан сув кечар чоғи келганлиги — танасида жони бор, дунёдан умиди бор кимсага янги чиққан ойдай равшан бўлиб қолди.

Эртами-индин ўз нуридийдаси билан, умрининг маъноси билан, ўтирганда ўрни бори билан, юрганда йўли бори билан, елкали Аллони билан, самода чўлпони билан хайр-хўшлашувчи кексаларнинг тилаги шундай бўлди:

— Тош отганга тош отгин, тошинг ерга тушмасин. Кези келса қақшатгин, то ҳаддидан ошмасин. Қийшиқ арава йўл бузар, нияти гирром эл бузар. Бузғиндан келган балога эр кўкси қалқон бўлсин, ҳақлар иши ўнғалиб, балодан келиб голиб, ноумид ёв қаноти қайрилиб, яксон бўлсин!

Юрагида ўти бор не-не йигитлар, ур деса номард қочар, мард қолар майдон ичинда, эр бўлсанг кўрсат кучинг, бойкушлар вайрон ичинда деб, урушга талаб айлаб, қахрамонлик камарини белига

боғлаб, гўсхўр ёвни янчамиз, кўксига ханжар санчамиз, дедилар. Ажали етган махлуқ шер билан ўйнашади, топибди ўйнашадиган одамими, билиб босмай у газанда қадамими, деб тукқан-туғишганлари билан хўшлаша бердилар.

Қорасочнинг ул қора кўзлари ҳам бу оқшом уйқуни тарк этиб, куш — қаноти билан, чавандоз — оти билан, дегандай, оқи оқ, қизили қизил юзи оху лола оқ лоладан фарқ этиб, Норйигитнинг дийдорига қониб ётди, меҳри — меҳрига, дили — дилига боларидай қўниб ётди. Хаё ғолиб келиб, бўйида борлигини айтолмай ётди. Вақт зик эмасми, кўз эмас кўнгилда ёши билан, аёл киши бўлгани билан тоғдай тоқат, қоядай бардоши билан, тонг отгунча, зафар сизга ёр бўлсин, босган қадамларингиз хазонмас, гулзор бўлсин; минг қарғага бир кесак, ўлим аримай ёвди жойи жаҳаннам билан нақ очик мозор бўлсин, деган сўзлардан нарига ўтолмай ётди.

Кўп талатўп жанг чоғи,
Ахвол беҳад танг чоғи,
Майдон талаб Норйигит
Йўлга чиқди тонг чоғи.
Ўн гулидан бир гули
Очилмаган ёш чўпон.
Ўзи яйлов булбули,
Қўйчиларга бош чўпон.
Етти йил қўй боққанга
Беради кенгаш чўпон.
Қорасочдай гўзалга
Жон-дили туташ чўпон.
Тек турмоқни ор айлаб,
Ёрини бедор айлаб,
Қўлга қурол тутмоқни
Дилдан ихтиёр айлаб,
Кетди урушга нукул
Йигитларнинг сараси.
Тўқ бўларди кўнглимиз
Кўриниб турса қораси!..
Қизлар юзи қирмизи
Қизиллигича қолди.
«Керак бўлса жоним ол...»
Ҳазиллигича қолди.
Келинларнинг лабида
Бўсаннинг изи қолди.
Лоларанг ўтовида
Начора, ўзи қолди...»

Замбарак, тўпчиларимиз, найзали ўқчиларимиз, осмонда учувчиларимиз, ерда қирувчиларимиз душманнинг додини бериб тура берсин, эндиги гапни октовликлардан — бахшили — ботир юртдан, ҳар мушкулни хамиша енгилга қодир юртдан, қўли қадоқ,

тани курч — соғлом, баҳодир юртдан, қизларининг қошида товус шарманда юртдан, кўрмаган, билмаганлар тамом армонда юртдан эшитинг. Бу — ортиқча маҳоват, дея бориб кўрмасдан, биздан ноўрин бўлмагн гумон-да! Магар борар бўлсангиз, Ғаллаорол томонда, Зоминдан ўн тош нари, Ойқўтондан сал бери, Моргузар тоғига чиқиб, син солиб қарасангиз, элас-элас кўринар паға-паға қорлари, осмонда чарх урар қирғию шунқорлари.

Бу гал урушдаги сиртлон билакли, йўлбарс юракли, ол деса — олган, ўзга юрт гулзорига от ўйнатиб киришдан уялган номусли, ориятли жангчиларимизга ёрдам қилишга; бири оғасини, бири тоғасини, бири кенжа, бири тўнғичини қўшқўллаб урушга жўнатган жафокаш Оқтов аҳлининг руҳини тетик, белини бардам қилишга бағишланган колхоз мажлисини райондан келган вакилнинг ўзи очди:

— Ўртоқлар, менимча, бу ерга йиғилган қора кўзларга ташвиқот қилишнинг ҳожати йўқ. Вазиятнинг нечоғлик муҳим эканлиги ҳаммага маълум. От босган ерни той босар. Ўсмирларимиз, қизларимиз, келинларимиз, қола берса ёши улуғларимиз жағдайига қараб иш қилсин, шу важдан бугун ҳар ким дилида борини ўртага тўкиб солсин.

Минбарга чикувчилар, сўз фалончига берилади, сулакатини кутиб ўтирмасдан навбати билан гап ола берди.

— Ит этакдан тортади, ёв ёқадан, болаларим. Йиғлай-йиғлай ариқ қазган ўйнаб-қулиб сув ичар. Азият чекмаганга роҳат қайда! Вакил ўғлим айтганидай, қизларимиз қайси йигитдан кам. Келинларимиз олдида алп йигитга йўл бўлсин! Тўрт мучали соғ кишининг бундай кунда ўзини четга тортиб туриши на бандага эп, на худога!

— Тўғри юрган кийикнинг кўзидан бошқа ўқи йўқ. Ҳақмиз. Ҳақлигимизча қоламиз. Ҳадемай ой бир томондан кўниш бериб қолар. Сабр туби — сара олтин, сарғайган етар муродга. Мендан ёши улуғ ҳам қийинчиликни бўйнига олиб, Бегмат бобо бош чўпон бўлсин, деган таклиф бор. Кўз-кош бўлиб турса бас, у ёғи — бизга тап.

— Ойда-йилда бир бозор, уни ҳам ёмғир бузар. Озиб-ёзиб Кўшмон ҳисобчи бўлди ҳамки, бошга — бош, туёққа — туёқ авж олиб, қўралардан кут кетди. Ҳисобчи билан ферма мудирини қўли қийиқ кишилардан бўлмасин. Бундай ишларга кўпчилик жон куйдириб, жафо чекувчилар қўл урсин.

— Бу гап — ҳақ гап бўлди. Ёмон хотиннинг ўйнаши кўп, дегандай бундай қўли эгри кишиларга ишонсак, уларнинг «ўйнаши» кўпийиб кетади. Ҳали қарасанг «акт», ҳали қарасанг «пакт», бирида «бўри чалиб кетди», бирида: «Сурудан — қолиб кетди». Нима кўп — наж кўп. Югуриб-елишга укуви бор, алдам-қалдамни билмайдиган Сандкарим ҳисобчи бўлиб, қинғирликка ўт билан сувдай қарши қорасоч ферма мудирини бўлса, нима дейсизлар!

Бу ўғил боланинг гапи бўлди. Тўғри-да, қўлидан иш келатганлар тоқайгача майда-чуйда иш билан ўралашиб юради! Бу

гапга жон-жон деб қўшиламыз. Қорасочнинг ишончимизни оқлашига имонимиз комил.

Пойгакда ўтирганлардан бири лукма ташлади:

— Оқ товук сомон сочар, ўз айбини ўзи очар. Ялангоёқ отанг кизил таёк бўлиб, кўпни куйдирган эди. Сен ҳам ота боласисан-да! Бўлмаса, аёл кишининг ферма мудири бўлгани нимаси? Сенинг гапинг, Сулаймон ўлиб, девлар кутулди, тарзидаги гап.

Бу гап ҳам жавобсиз қолмади. Эрали бобо шартта ўрнидан туриб деди:

— Ҳой, сен нима деб валдираяпсан. Ё жийда-пийданинг тагидан ўтиб келдингми? Нима бало, сенинг ҳам ўша «акт», «пакт» деган балоларда кўлинг бормиди? Сенинг гапинг кўполнинг ўпганига, туянинг тепганига ўхшаб кетди. Мен нима дейман, кўбизим нима дейди! Кўп нима деяпти-ю, сен нима деяпсан? Меҳнатни бу ўтирган шоввозлар қилса-ю, момақаймоқ билан қуйрук-бағрни енгилнинг остидан, оғирнинг устидан юрвчилар еса. Кўпчиликнинг мулкига кўз олайтган «ўзим бўлай»ларга кунимиз сира қолмасин.

Охирги сўзни тишига тишхоли сепган, сувчечак доғи юзига тепган, қора шол рўмолини бошига айқора этиб ёпган, беш бола-нинг онаси, уч келин қайнонаси, хўп униб-ўсган хотин, ўшшак гапни ўрнида рад этиб кесган хотин, уйи сариштали хотин, ажаб фариштали хотин олди:

— Колхозимизнинг эшигини эл очган, туйнугини ел. Бу ҳамма-мизнинг мартабамиз. Энди менинг таптиш комиссиясидан бир илтимосим бор. Бизнинг бунда қуртоба ичсак ҳам кунимиз ўтади. Фермамизнинг қирк қўтонга яқин қўйи, қанчадан-қанча қора моли, йилкиси бор. Қўйларнинг олди туллай бошлади. Урушдагиларга араби, шерози терилардан, боқимдаги қўйлардан, қурут билан ёғдан, сут билан пишлоқдан, жайдари қўйлар жунидан, кирга битган тирамойининг унидан совға қилсак.

Сўзга чиқувчилар шу йўсинда чин кўнгилдан қуйиб-пишиб гапирди, шакар томиб тилидан, терга тушиб гапирди. Гапирганда ҳам бўладиган гапдан, мажлис ахлининг кўнгли тўладиган гапдан гапирди.

Алҳол, кўпчиликнинг ирода-хоҳиши, мажлис ахлининг фармойиши билан Қорасоч ферма мудири бўлиб, кўп қатори чўпонлардан бири бўлиб, кун сайин иш билан овуниб, ташвиш бошига тушиб, бирда куюниб, бирда суюниб юра берди. Бошда Қорасочга мудирлик малолдай туюлиб юрди, бундан чўпонлик қилганим маъқул эди, деб қош-қовоғи уюлиб юрди. Оқибат, арғамчига қил қувват, одамзодга эл қувват, деб тетик тутиб руҳини, кўрсатиб химматини, кўп ишончин қўл билан, қўл билан иқбол билиб, эгизни ёлқи деб, ҳалолни ҳаром деб, жиғилдонига тамба ташлаган баъзи чўпонларнинг таъзирини бериб юрди, минган отингдан сени, зурёт — зотингдан сени, деб бежо сўз қотувчи бесиёқларни гап билан қотириб юрди.

Соҳиб созчининг умри чорва кетида ўтган, инкилобдан олдин Оқбўта бойнинг эшигида мардикорлик қилиб, ўттизга кирмай сочсоқолига оқ тушган, бош боласи қўлидан ишини энди олган чоғида босмачиларнинг қуршовида қолиб кирчинида қийилган, шул сабаб-

дан кўксига доғ тушиб, оғзи энди ошга етган ерда шўрлик кампири билан кўкайи кесилиб қолган эди. Куйганиданми, куйинганиданми, хайтовур, гаштагу тўйда бўлсин, йиғину маъракада бўлсин кўрган-билганларидан, ёшлик давридаги армонли кунларидан замзама, терма тўкиб, завқи ошса дostonлардан ўкиб, «Созласам чиқмасми товушнинг сози»дан беармон олар эди. Созининг қулоғига кўнишга навбат тегмай қолган хохи майна бўлсин, хохи саъва бўлсин, хохи гўрғай бўлсин, армонда қолар эди. Энди учирма бўлган булбул боласи бобой қошида гул шохига чиқиб сайрашдан уялар эди. Най чалишда бобонинг олдига ҳеч ким тушолмас эди. Най овози қулоғига чалинган парранда зоти беткайда бўлса, терскайга ошолмас эди. Шу ваядан мўйинсалари бобони соҳиб созчи, ўзидан кичиклар эса созчи бобо дер эди.

Ол энди ишга келганда бобонинг ёши олтмишдан ошса-да, қирчиллама йигитлардан ўзини кам санамас эди. Шавлага ҳам дамми, биз йигитдан камми, деб енгил-елпи ишга ўзи ҳам унамас эди. Ёмоннинг бети курсин, деб яхшидан жонини аямас эди.

Қорасочни ўз фарзандидан ҳам ортиқ кўрар эди, унинг юришида, туришида сирли бир маъно кўрар эди. Бунинг сабабини йўл-йўлакай билиб борсақ-да, эндиги гапни чорва аҳлига берсак дейман, сиз отда, биз пиёда Қорасочлар кезган яйлов томонга қайрилсак дейман.

Тиним билмас чўпонлар
Кўй кетида — қияда.
Белида қурут, кўмач,
Айрон, қимиз совада.
Суяқлари қотайган
Шу бўқтар, шу увада.
Жонга оро — кўғирмоч
Кун кетидан кун ўтар.
Баъзи кунлари бир нав,
Баъзи кун тўкин ўтар.
Баъзан ғам юкин ортган
Дарвешдай юпун ўтар.
Баъзан йиллаб йўл тортган
Карвондан секин ўтар...
Алмаштирмиш Қорасоч
Келинлик либосини.
Шунда ҳам бир кўрсайдинг
Оқтовнинг зебосини.
Ҳар киприги жам этмиш
Юз қизнинг ибосини.
«Қурхей»лаши келтирар
Кўпларнинг ҳавасини.
Кенг яйловдан топди у
Айрилиқ давосини.
Кундан-кун қир, далага
Меҳри ошиб боради.

Тоғу тош, шалолага
Дил туташиб боради.
Гўё ҳар гиёҳ билан
Сир-сирлашиб боради.
Ҳар майса, ҳар кўкатга
Дард улашиб боради.
Босган изи, баридан
Қут илашиб боради.
Қувноқ келса улфати
Ўхшаб кетар болага.
Ишга тушар чанқовуз,
Ўрин қолмай нолага.
Баъзиларда роз айтар
Ёлғиз ўсган лолага:
— Қўй кетида кўшиқдан
Бўлак қайғудошим йўқ.
Мен ҳам сенга ўхшайман
Ёнимда йўлдошим йўқ...

* * *

Ойдан ой, кундан кун ўтиб, Қорасочнинг вақти-соати етиб
кўчқордай ўғил кўрди.

Отаси омон қайтгунча ўрнини билдирмай турсин деб, боланинг
отини Ўринбой қўйдилар.

Қорасочнинг кетди дилдан ғубори,
Банд бўлди гўдакка бор эътибори.
Алага кўчади кўнгилда бори,
Шодумон ўтади шому сахари:

Ухла, тўпичоғим, ухла,
Ухла, овунчоғим, ухла.
Тун ҳам оғиб боради
Ухла, қўғирчоғим, ухла.

Алла, боғлон кўзим, алла,
Хумоюн куш, бозим, алла.
Пидина, андизим, алла,
Тойдай талпинчоғим, алла.

Умрингга иқбол эш бўлсин,
Мартабанг кундан пеш бўлсин,
Бахтинг юртга йўлдош бўлсин,
Ухла, кўзичоғим, ухла...

Асқар — Қорасочнинг жон деса жондай, жаҳон деса жаҳондай
қайниси. Мактаб кўрган боладай, мажлис кўрган донадай бу бола
эртаю кеч ўз чечасининг парвонаси.

Қийинчиликнинг нелигини билмай ўсган бола эмасми, бирда ўйнаб, бирда кулгиси келади. Оғасининг душман билан қандай жанг қилиб, қандай юриб, қандай туришини билгиси келади. Укалик бўлганини билдиргиси келади.

Оғасига Асқар йўллар саломни,
Нақ ўрнига қўйиб хуш хулқ каломни.
Эмикдошим, кўришар кун борми деб,
Қунт билан тарашлаб нилранг қаламни:
Сизга қучоқ очган жигарбандингиз.
Соғ, омонми барча ўртоқларингиз?
Тилакдошмиз кеча-кундуз сизларга
Эсон қайтиб ёнсин чироқларингиз.
Хуш ўтмоқда бунда кўрган кунимиз,
Тўрт кўз—тугал, шукур, бутун нонимиз,
Ўринбойдир сизу бизнинг жонимиз,
Келсангиз бас, қолмас ҳеч армонимиз,
Қутлуғ бўлсин, оға, от боғларингиз.
Чечам сизга совға этди хумой қуш,
Умрингизга зеб бергувчи чирой қуш,
Дерсиз балки, бу таъбиринг ўнгми-туш?
Туш бўлмаса, минг қуллук, минг навозиш!
Қутлуғ бўлсин, оға, от боғларингиз!

Қорасоч ҳам, ёрдан ёрга нишон деб, бормасин бенишон деб, қайниси ёзган хатнинг охирига жонию дили-тилидан, чаманда булбули тилидан — кўз очиб дунёга келган ўғлининг тилидан ушбу байтларни битади:

— Қий тўлиб саман телади,
Сой бўйи томон телади.
Уйисдаги одамлайдинг
Байиси омон телади.

Отани улдан айийган,
Булбулни гулдан айийган,
Кўплай қанотин қайийган
Дусманга қиян телади.

Тоғлайда очилай бодом,
Соя бейди эккан садам.
Ўйдин тақиб менинг дадам
Биз соғинган кезде телай.

Тўйт қилмасдан кўзимизни,
Сайғатиймай юзимизни,
Йўқлаб саҳай ўзимизни
Су баҳой, су кузда телай.

Орадан кўп ўтмай Асқар оғасидан хат олди, хат эмас, кабохат олди:

— Тоғларимда ўсар олмос, пидина,
Хумориман дилни элтар ҳидина.
Жоним укам, соғми дўсту ёронлар,
Тенгқурларинг — Фозил, Файзи, Омонлар.
Жанг кетмокда, жангки, иним, беомон,
Конхўрлар дер, кўрган куним — беомон.
Катрон килмокдамиз босган изини,
Мукаддас деб Ватаннинг нону тузини.
Кутмаганда савашнинг бор хатари,
Хар кимнинг бор сир-асрорни айтари.
Танг кунда ҳам мардлар тортмас войимни.
Сенга айтай энди ётган жойимни:
Госпиталда даво истаб ётарман,
Конни жонга раво истаб ётарман.
Окоп ичра туриб тепки босардим,
Газандалар йўлин ўкман тўсардим.
Бир дайди ўк ялаб ўтди ёнимдан,
Бири тегди, жон қолмади жонимдан.
Консизланиб кетдим ҳушу ҳолимдан,
Хабар топиб чор-ночор аҳволимдан,
Ҳамшира киз сақлаб қолди ўлимдан.
Йигит жони омон бўлса, ғам эмас,
Музтарликда ўтган дами дам демас.
Соғайсам кирарман қайта урушга,
Қурбим етса ерни никаб туришга.
Кўппакларни қўймай, жоним, улушга,
Токат борми бош кўтариб юришга!..

Асқар бу хатни йўқотдимга чиқазиб, Қорасочнинг Қоракош Ойнам деб чақиришларидан неча кунлар бенасиб бўлиб юрди Биттаю битта жигарининг «жон қолмади жонимдан» деб жароҳат ланганидан юрак-бағри эзилиб, узун оқшомлар ёдига тушса, кўзларининг ёши кўксига маржондай тизилиб юрган Асқарнинг ранг рўйи кундан-кун сўниб, важоҳати қаҳратонда сувга тушгандай тўниб, кош қорайиши билан ғафлат тўшагига кўниб юришида Қорасоч ёстикдошининг тинч эмаслигини сезиб, бола баҳона ту бўйи ширин уйқусидан бешиб, теран ҳаёли жаҳонни бир зумда со минг кезиб қайнисининг кўнглини овлашга тутинди.

Ҳарчанд, жон қайним, жоним қайним, дўстлиги «гумон» қайним акангиздан келган хатни бекорга «йўқот»маганга ўхшайсиз, ў сирини чечасига айтмаслик — яхшимас, ёмон, қайним, деб алдаё авраса-да, Асқардан бир гап чикмагач, тан деса — тандошига, жс деса — жондошига, қорли, кабохатли кунларда ҳам бирдай елк: дошига хат ёзишга киришди:

Жон берса оз хар ким суйган ёрига,
Кўздан йироқ чоғлар интизорига.
Йигитнинг номдори дилтанг чоғлари
Сир айтмас бўларми вафодорига?
Неча ойдир бизга келмас хатингиз,
Кўздан нари кетмас қад-келбатингиз.
Саломига алик олмай нозикар
Ўринбойдай бир дилбанд, шарбатингиз.
Моргузор тоғ билмам, неча дарали,
Менга ўхшар ёлғиз кезган мароли.
Бу тандаги жоним садқа йигитга
Байт аралаш айтар сўзим бор ҳали...
У қошим ҳам бу қошимнинг ораси бир қилча бор,
Сизсиз ўтган хар кунимнинг лахзаси бир йилча бор!..

* * *

Сўнги икки байт Норйигитнинг кўнглини дам кўтариб, дам етди. Хар қалай, ўзини ўқ азобидан халос бўлгандай сизди. Униб-халос кишлоғининг соя-салкин жойлари, кўнгли дилга кўзу қошдай тушган одамлари, колхозининг қўйлари, кўркем Санзор бўйлари тушолдидан бирма-бир ўтгандай бўлди. Не аҳволда ётганимни Аскар чинасига айтмаганга ўхшайди, бу хабар ҳеч кимнинг қулоғига етмаганга ўхшайди. Йўқса Қорасоч халигача эшитган бўларди. Энди шир оз сабр қилай. Яхши ният — ярти мол, тузалганимдан хабар етмай, дея Норйигит жонига тўзим тилаб ётди. Шу алпозда орадан неча кунлар ўтди. Энди хат ёзишнинг кези ҳам келиб етди.

Бир немис аскарини банди тутиб, баччағарни кучала еган кучайдай тингшитиб, илгари ўлмаса ҳам энди ўлишига ишонтириб, бу биқинига, гоҳ бу биқинига милтиқнинг қўндоғи билан тушириб, бу биқинидан қонини тиркиратиб, оч хўкиздай бақиртириб, ўз оғизига ё мама дегандир, ё папа дегандир, хар қалай суянган тоғини чақиртириб келиб, штабга топширгач, кўшин орасида номи оғизга тушиб, шер лакабини олган ўшлик дўсти Камолшерга Норйигит деди:

Сен ёз, мен айтай. Тандан мадорим кетди, кайтай...

* * *

Соҳиб созчи қўй қирқимини тамомлаб, кунни кеча тоғдан — тоғдан жар этагидаги яйловдан эниб, ҳам ҳол-аҳвол сўрагани, ҳам бу ваҳонада кўнгил гўборини ёзгани бу оқшом Қорасочларникига етди.

Соҳиб бобо қизил қўшинларимизнинг Украина тупроғини ёт қачонлардан халос этганлигини эшитиб, ўзида йўқ шод эди, лекин бунига Қорасоч мунгли ва ношод эди.

Ога Қорасочнинг чиройини очиш учун Ўринбойни эркалатиб етди:

Ой бола, той бола, қани бўлсин носвойдан, йўрток, ёмонтой

бола. Йигит бўлсанг, тўйингда гўянда бўлай бола, боз устига «Бешқайсақ» бўлади, қалай, бола? Кексайганда бизлайга бос чўпон бўлишни ким қўйибди ё ўзинг эгалик қил, ё отангга хат ёз, тезёқ келсин, гап мана сулай, бола!

Болали уй — бозор, қилиғи — кўнгиш ёзар. Одамзод хиди ёқмаган қоқ бошлардан алҳазар. Шу Ўрин болани берган худодан айланай. Отаси келса тўлиб-тошиб, орденлари кўкрагига ярашиб, қиламиз катта тўйни, сўйиб анов атаб қўйган ҳисори қўйни.

Қорасоч вакил отасига қилди югуриб-елиб хизматни, ўрнига қўйиб иззатни.

Норйигит билан созчининг кўнгишлари ота-боладан яқин эди. Шу важдан бобо бу ўтирган уйини ўз уйим, ўлан тўшагим деб санар эди, яхшилигини кўриб ўзида йўқ қувонар эди, ёмонлигини кўрса қуйиб-ёнар эди.

Асқарлар кечки овқатни еб бўлар-бўлмас эшикдан Эрали бобо бир даста қоғозни қўлтиқлаб кириб келди, суюнчи сўраб Норйигитнинг ҳу бояғи «Сен ёз, мен айтай» деган хатининг келганлигини билдириб келди, нашанинг кайфи баланд, урушга борсам қайтаман, деб ҳаммани кулдириб келди.

Эрали бобо билан қўйчининг боши бирикди дегунча, бир-бири билан ҳазил қилишиб, сипоҳликдан не ҳожат, бўғилмай, ҳазил қилишиб юрарди.

Созчи деди:

— Эрали бобо бўлмай ўлинг, акли кирарли-чиқарли бобо бўлмай ўлинг, қачон қараса йилдан кейин қолган туяга ўхшаб юрасиз, кейин қолиб овқатдан сўнгра қақшаб юрасиз. Дебдиларки, питпилдик, қулчатоғни кўп қилдик, келмадингиз еб қўйдик. Сизга қолгани шу ёлғиз илик бўлди!

Бобо деди:

— Сенинг ё отанг лўли, ё энанг лўли. Кўкнори халтасидан бўшамасди бобонг раҳматликнинг қўли. Биламан сени: ёшлигингдан иликка ўчсан. Бор бизникига, бизникида илигу қази-қартанинг мўли. Қайтаётиб, уйингга ҳам олиб келасан, бўлиб қолади болачақангни йўли.

Соҳиб созчи Асқарга: қани, чироқ, хатни ўқи, жўн ўқимай созлаб ўқи, ҳар сўзини оҳанг-овозлаб ўқи, деб шодлигидан созининг қулоғини бурай берди:

— Тоғдан ошмоқликка бедов от яхши,
Ол-ол чоғи чавандозга зот яхши.
Қиз-йигит бор ерда муҳаббат яхши,
Етар-етмас кунда қаноат яхши.

Бўйқизлар дер: бўлса магар хол яхши,
Бедод умр, бахт, омад, иқбол яхши.
Қўшхотинли эрдан минг бор чол яхши,
То ўлгунча ёрга садоқат яхши.

Эрга бенаф зотдан сассиқ кўл яхши,
Бехазина тоғдан чексиз чўл яхши.
Камол топмоқ бўлсанг, тўғри йўл яхши,
Ёвга ўлим, дўстга мурувват яхши.

Тарафинг босмасин босган изингни,
Ҳар кимга тотқизма нону тузингни.
Кўрар кўздан йироқ тонг юлдузингни,
Соғинганда келган хабар-хат яхши.

Асқар хатни ўкиди:

— Яхши кунларимнинг ҳамдами, Қорасоч!

Карвоннинг ҳамиша бехатар бўла бермаслигини, менимча, сен яхши тушунасан.

Бирдан-бир тилагим мени кўп ўйлай берма. Кўз тутиб йўлларимга, суксурдай бўйлай берма. Ётган тўшагим сен ўйлаганчалик оғир эмас. Ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ. Ҳали ўша ёруғидан умидимиз бор. Ноумид — шайтон, дейдилар. Бу кунлар ҳам ўтар-кетар, деган тилагимиз бор. Омон бўлса бу бошим, яна чиқади сочим. Иссиқ жон иситмасиз бўлмас. Майдон — мардники. Гоҳо олади, гоҳо олдиради киши.

Юз кўришадиган ёруғ кунлар ҳам келар. Илож борми? Ҳароми гапанда ажал излаб келибдики, кучала еган жойига бориб кучантирмаслик биз учун гуноҳ. Мен ва менинг ёнимда ётган неча-неча сафдошларим сенга кирган тикан бизга кирса бўлмасмиди, деб жони ачийдиган ўз оға-инидай жондошларим, ленинградлик Ефим Сергей ўғлидай маъноли йигитлар, тожикистонлик Талаббойдай танали йигитларнинг боши ёстикда бўлса ҳам, шу кунларда кўшинларимизнинг омади келган. Шундай бўлгани чин бўлсин.

Менга совға этган боғлон кўзинг учун куллуқ. Бахтли бўлгузингни жуда-жуда кўргим келади. Яхши кунлар сену менга, дўсту ёронларга насиб қилсин. Номма-ном айтмасам-да, соғинчли саломимни қишлоқдаги ҳамма тилакдошларимга етказарсан. Мен учун Асқарнинг пешонасидан ўпиб қўй. Яна нималар ҳам дер эдим сенга...

Бориб Сангзор сойин кечсам, не армон,
Сувларидан тўйиб ичсам, не армон?!
Қуш бўлиб кўкида учсам, не армон,
Қўноқ жойга қўна тушсам, не армон?!

Хатнинг шу жойи ўқилганда, Қорасоч ўзини тутолмади. Хўрлиги келиб, кўз ёшлари кўксини қоплади.

Урушнинг келтирган бу кулфат, бу кўргиликларини бутун вужуни қарғишга айланиб қарғади. У Норйигитнинг бу гаплари ғарибликдан ҳам, ожизликдан ҳам, ёлғизликдан ҳам, умидсизликдан ҳам эмаслигини, унинг ўлим кўзига кўриниб келса ҳам «дод!» эмаслигини бир кишича билади. Фақат соғинч деган нарса, дийдор деган нарса, ўз қўллари билан манглайини силаш деган нарса, жони-

га жонини малҳам қилиш деган нарса уни шу аҳволга келтирди — йиғлатди.

Минг қилса ҳам тиш қоққан эмасми, Соҳиб созчи овчининг кечикканидан қувон, боланинг ичикканидан қувон, ҳар ишнинг бароридан қувон, ботирнинг қароридан қувон, ёвга бормай ярадор бўлгандан сақласин, деб ўтирганларга ҳикмат ва ривоятлардан, теран термалардан сўйлаб, даврадошларига таскин-тасалли берган бўлади.

Асқар бола ҳам оғасидан келган хатни шу байтлар билан тугатди:

— Ниҳоясиз еру осмон ораси,
Бир бўлар мардларнинг аҳд-паймонаси.
Йўлимга кўз тутар Оқтов раъноси,
Унингсиз умримнинг борми маъноси?

Ерда маъни борми тупроқсиз, тошсиз?
Кун-тун бўлармиди, ойсиз, қуёшсиз —
Йигит камол топмас ёрсиз, йўлдошсиз.
Ким етар муродга сабру бардошсиз?

* * *

Сувга ташна жайрондай,
Йўлда қолган қарвондай,
Норийгитнинг йўлига
Кўз тутади, Қорасоч.

Қани бўлса қошимда,
Қошимда, ёнбошимда,
Керак бўлса бу жонни
Берсам, дейди, Қорасоч.

Насиб этса кўрмоқлик,
Ёрдан аҳвол сўрмоқлик,
Қайта тўй қилиб, ўйнаб —
Кулсам, дейди, Қорасоч.

Чирим қоқмай узун тун,
Ботар Хулқар, чиқар кун.
Гоҳи ғамгин, гоҳи шод
Қўшиқ айтар, Қорасоч:

— Ўқ еб, ночор келса ёрим,
Куз, қиши йўқ навбахорим,
Йиғинларда ўрни борим,
Нуридийда қадамлари
Бу кўзу бу қош устина.

Мен сўйлайман алвон-алвон:
Ёрнинг сўзи жонга дармон,
Келса қолмас дилда армон.
Майли келиб қадам қўйса
Бу тана, тўш, бош устина.

Менинг ёрим қўп йирокда —
Ёрсиз ёрга бахт қаёқда?
Келса майли бир оёқда,
Босган изи, босган ери —
Танда ширин жон устина.

Мард жонига берсин тўзим,
Йўлларида толди кўзим.
Келиб ёруғ бўлсин юзим,
Омон келса номин битай —
Тўйда ширмой нон устина.

* * *

Омон-омон бўлиб, йигитларнинг ёвдан кайтиш вақти ҳам келди.
Биров беоёк келди, биров қўлтиктаёқда келди. Бировлар тўрт муча-
дан айрилиб келди, бировларнинг қўкраги қаҳрамонлик нишонига
қўшиб келди, бир қурбонга — ўн қурбон, дегандай, ҳарамзада фа-
шистдан ўчини олиб келди.

Бўйқизларнинг ўсмаю сурма, баргагу тиллақош қутиси ҳам
шана гушиб, неча кув. неча ойлар тўйга тўй, қўшиққа ўлан уланиб
ёти. Бўтам келса бағримга босиб, искаб-искаб кўришиб ўлсам
омоним йўқ эди. леб юрган қариялар энди имон ўрнига умр тилаб,
қадерининг меҳрига қониб ётди.

Аскарлар уйига эса муздай совуқ, ўлимдан бадном хабарнинг
пиранига чамаси ойлар бўлган чоғи, Қорасочни бир ҳолга келтир-
ган бадбахт ўлимнинг доғи.

Гард кўндирар сутдай юзга — айрилик,
Тимсоли йўқ — ўхшар музга айрилик,
Малол ҳатто тупроқ, тошга — айрилик,
Нечук раво қаламқошга айрилик?!

* * *

Гул шайдоси билсанг мен ҳам,
Бир мен эмас, дўстим, сен ҳам.
Паришонхол кўринади
Қорасочдай тенгсиз санам.

Чўл боласи якка-якка,
Қилмиши сиғмас юракка.

Ёлғизлик кимга ярашган?
Ҳеч тутинма ўрганмакка.

Адашининг сафдошларин,
Овулдош, орқадосларин
Кўрса кўмсар, кўмсар ёрин
Бирга ўсган тенгдошларин.

Ўринбой килар хархаша,
Толе, бахтига яраша:
«Даданг дейсиз, дадам қани?..»
Ол энди қилгил, томоша!..

Қорасоч, жон бўтам, дейди,
Суянчигим, отам, дейди.
Даданг келар, у ҳам билсанг,
Эзма бўлма кўпам, дейди.

Ўринжоним той боладир,
Умримга — чирой боладир.
Ҳумоюн куш келбатлигим,
Ўзи самбит бўй боладир.

Кўзилари қашқа-қашқа,
Зоти буткул бошқа-бошқа.
Катта бўлса ёйиб келар
Эртали кеч тоғу тошга.

Оғасининг от боғлари,
Ёнида қанот боғлари.
Ўрнида борим эр етса,
Ювилар юрак доғлари.

* * *

Бошга тушса кўз тортар. Юк деганни нор тортар. Бир вақтлари ферма мудирлик иши Қорасочга эришдай туюлган бўлса, энди кўз билан қошдай, порлаб турган қуёшдай, чорва аҳли ўртасида эътибор топгани сабабли бу жаҳон жонига туташдай туюлади.

Бу орада Асқар ҳам овулнинг суксурдай сулув қизи — Розияга уйланиб, қуёв тўра номи билан гурунгларда ардоқланиб, қобиллигидан мажлисларда макталиб, етакчи чўпонлар қаторида юқори маҳкамалардан табрик олиб, хат олиб, Оқтовда санокли чўпонлардай мартабага эга бўлди. Қорасоч ҳам Асқарнинг мўминлигидан беҳад шод. Ўринбой — жони бўлса, қайниси — қанот. Барака — иноқликда, боқийлик — қувноқликда дегандай, рўзгорлари обод, меҳнат, меҳнатнинг таги роҳат: ҳар йили мукофот устига — мукофот.

Мана, куз ҳам келиб, тоғлар боши қорлар билан қопланиб, туёқ ҳисобида бир бошга икки-уч бош қўшган чўпонлар ёз — олти

ойлик меҳнатининг натижасини ҳисоб-китоб қилар чоғи Термиздан Туркистонгача ўзининг қорабайир отлари — сағринли хона-тоғлари билан танилган, йигитлари тугил чоллари ҳам чавандозликда синалган Теракли қишлоғида чорвадорлар кенгаши очиладиган бўлиб, кенгашга келувчилар орасида Октоф фермасининг кўзга кўринган чўпонлари ҳам бор эди.

Кенгашни чорва илмини ҳаддин билган, кўзига кўзойнак, кўк-риғига ҳукуматлик нишонини таққан, озғиндан келган бир йигит очиб, галдаги сўзни мулойим табиатли, қарчиғай келбатли, юзи қорамағиздан келган, кўринишда кўпни кўрган бир соҳиби сухан ишга берди.

Бу йигит икки гапнинг бирида Ворошилов номли колхоз чорва режасини муттасил юз фойиздан ошириб келаётганини, бошлик бўлиш осон, бошқармоқ қийин мақолларини келтириб, бу ишда Қорасочнинг хизмати мақтовга муносиб эканини, қай бир колхоз раҳбарлари эса нуқул қоринни қаппайтиришга зўр бериб, бўлса бўлар... қабилда иш қилишларини, маишат деган жойда томдан танлагулик қилмишларини босиғи билан сўзлаб, Теракли қишлоғининг чапдаст йилкичиларини улуғлаб, ўрнига ўтириши билан ярим амри яйловда ўтган қўйчибонлар, оёққа мўки, бошга тумоқ кийган чўпонлар, чаққонликда тенгсиз — асов ўргатувчилар, не бир кекса қўйчилар минбарга навбати билан чиқиб, дарёдай тошиб сўзлади, кўзларини кўпнинг салобати босиб, айтмоқчи бўлган гапини йўқотиб-адашиб сўзлади.

Кеч кирганда кенгаш ҳам ўз ишини тамомлади. Қорасоч қайнисидан отасиникига қўнди. Онаси, қадди камолингдан ўргилай, кундан-кун жамолингдан ўргилай, деб Қорасочнинг отини ушлаб, вақтини ушлаб, кучоқ очиб кўришиб, кўгдан бери кўрмагандай сўрашиб, қонини бир қоққанидан юз қокиб, махсумнинг ҳадеганда уйдан икка бермаслигидан тутаким, Қорасоч атрофида гирдиқапалак ўлди.

Қишлоқнинг қақажон келинлари қайнасанни, боши бўшлари қасини кўндириб, Қорасочни сира кўрмаганлари кўриш учун, илганлари, ёшлиқдан бирга ўсанлари кўнгил ёзиш учун келиб олди. Қай бир сингиллари Қорасочни зимдан кузатадилар-да, кўн-лиддан шу гапларни ўтказди: юзида улғайиш бор, бахтида на-ойиши бор, дилида қувониш бор. Қаноатингга балли, йигитлардан ими йўқ салобатингга балли, Қорасоч!

Тонг ҳам отди. Қодир махсум хужрасидан чиқиб, нонуштага ширди. Сувнинг тинч оққанидан кўрк, одамнинг ерга бокқанидан. Махсум анчагача сукут сақлаб ўтирди. Асқар бундай сўлгин, бундай тинч ўтиришни ҳар балодан ёмон кўрса-да, чечасининг юзи ширди учун одоб сақлаб ўтирди. Гапдан гап чиқиб, сўз кечаги кен-ши ҳақида кетганида, махсумнинг рангидан қони қочиб, қизининг «Не боши билан» кўпчилик олдида «Ўртоқлар!» деб ҳаммани оғзига қиргани сабаб бўлиб, ота-бола анчагина нари-бери бўлиб олишди:

Биринки мингга, қизим, мингники туманга. Шу ҳукуматли-

гингни йиғиштирсанг. Ким айтади сени, тагли-жойли одамнинг кизи, деб.

— Ошинг халол бўлса кўчада ич, деган, ота. Бирники минга деганингиз нимаси? Уйдан чикмай ўмал-ўчок бўлиб ўтиришим керакми?

— Айтганинг оғзи ёмон. Эшитганинг қулоғи. Октовда шунча вақт юрганинг етар. Бу ерда ҳам бир кунинг ўтар.

— Сеники-меники — кўнгилнинг қоралиғи. Мен Октовда кун ўтказиш учун юрганим йўқ. Тани соғлом кишига бу ер нима-ю, Октов нима. Бу ерга келганда биров оғзимизга нон чайнаб соладими? Сиз бир тараф — биз бир тараф, дейдиган замонлар аллақачонлар ўтиб кетган, ота. Октовликлардан ҳеч ёмонлик кўрган жойим йўқ, бири оға ўрнида бўлса, бири тоға ўрнида. Уларни инжитишга сира-сира райим йўқ.

* * *

Қорасочнинг Октовга бориш сабаби эса шундай бўлган эди: Тин бериб энди созга, ўзи жўн бепардозга, бир оз тортиб бўзадан, ҳар култуми элтгулик — таърифи овозадан, олиб казили ошдан, сўз очсак аввал бошдан.

Қорасочлар отадан олтов эди: беш ўғил, бир қиз; бир-бирига меҳрибон — эгиздай пайров эди. Қорасочнинг асли исми Ойқиз бўлиб, сочларининг қундуздай қоралиғи, бунинг устига ёши ўн олти-ўн еттига етар-етмас орқа тўла сочи тақимидан ўтиб товонига туташиб кетгани сабабли ўз исми қолиб Қорасоч аталиб кетган эди. Қорасоч оғалари ичида олқордай эркин ўсди, ҳам ҳаддили, ҳам ўқтам, серҳаракат, серрайрат — шўх дарёдай беором, райҳондай дуркун ўсди. Қиз мажлислари унингсиз кизимас эди, унингсиз ўтган мажлис айтишга арзимас эди, гал келиб даврага тушгудай бўлса, қизлар юзидан ханда сира аримас эди. Товонига тушган тимқора сочлари, қизлар назмича: бир мушки тотар эди, қалдирғоч канотидай қуйила тушган қошлари устидаги кишмиши холи Новка олмасини эслатувчи қирмизи юзига зеб бериб, эр йигитлар тугил бўйқизларнинг ҳам дилида ҳавас уйғотар эди. Гал ўйинга келса, тол чивикдай буралиб, қўлига тушган чанқовузни бошлаб бўзлатар эди. Наркас, қийиқ кўзлари қиздай қилиқли йигитларнинг ҳам кўкайида туғён кўзгатар эди. Ҳар киприк, ҳар сифати ё рашкдан, ё ҳавасдан ҳуснига, камолига зимдан боқувчи кишининг умрини гўё узайтар эди.

Оғалари йилкичи бўлганиданми, ё беш бирдай ўғил боланинг ичида бир қадар эрка бўлиб ўсганиданми, ё ўзининг мойиллигиданми, ҳар нечук, йўрга тугил йўртоқ бўлса ҳам, от миниб дала кезишни бошка қизлардай ор этмас эди, хали қўл тегмаган дўнан билан фунонга, кўкка сапчир асов тойга қурқ солишдан ҳам тоймас эди.

«Қиз кўрмоққа» чиккан яхши ниятли бекалар унинг уй тутувларини кўриб қойил қолар эдилар, ўғли эр етган оқсокол-қора сокол-

лар, шундай қиз келининг бўлса, деб Қорасочлар дарвозасини вақт-бсвақт тақиллатиб, Қодир махсумга суйкангани суйканган. Такводор ота эса қизининг босган ҳар қадамини кун сайин, соат сайин таъқиб остига олар эди... Кела-кела «ови» барор олмай кетган не бир гуркираган хотинлар, шаҳар кўрган эчкидан кўрк, эндиги замон қизларининг келинлиги қаерга борарди, деб кўринган ерни «ўтлаб» юрар эдилар, минг дарди ичида Қорасочни «пуф сассик»қа чиқазиб, ўзининг «ёмон»ини йигитларнинг султони билиб, улуғлаб юрар эдилар.

Оқибат, Қорасочнинг бошини боғлаб кетган — тоғлар бегининг ўли номидан келган совчи Мирза чечан бўлди. Қодир махсум қизининг дод-фарёдига, бувотининг оху афғонига қулоқ солмай, қанчадан-қанча қалин қаршисида тиз чўкди. Шундай қилиб, Қорасочнинг унаштириб қўйилган қайлиғи — отга така қокса ўкчасини кўтарувчи Бекжон суюк бўлди, одам бўлиб бировнинг раҳматини олманган, кўринган қизга гап отиб, энди тушган тўтидай келинчакларга, аканг кўзингдан, дея тилини тиёлмаган, отасининг оғирини енгил қилиш ўрнига сулоқмондай бўлиб, салқин тўра бўлишдан уялмаган сақти-сиёғи совуқ бўлди.

Оғзи қийшиқ йигитнинг, тенг-тенги билан, тезак қопи билан, бигининг тенгимиз пучуқ қиз, деганини кўрган, эшитган борми?

Ана энди ўзини хушсурат, хумой келбат чоғлаб юрган Бекжон кўра йўлдошларига:

— Худди ўша кўпларни доғида куйдирган қора кўзнинг қайлиғи аканг қарағай бўлади,— деб қуюшқондан чиқиб, тараллабедодини йитиб юра берди, кун бўлмаса, кунора Қорасочга кўриниш бериб, «оқ бўза»нинг кайфини сура берди. Қорасочнинг эса Бекжонни кўргани кўзи йўқ, эшитгани қулоғи.

Қорасоч билан Норйигит ўртасидаги ошиқлик савдоси қарвондай ўткинчи эмасди, селдай кўчкинчи эмасди. Ўғилники — ўйин билан, қизники — қийин билан, одамзоднинг хусни — лафз, тарафи — шайин билан, деб бекорга айтмаганларидай, Қорасочнинг:

«Сенинг билан ўтмаса борлиқ ёшим,
Томоғимдан ўтмайди ичган ошим»,—

десаган икки оғиз гапини олмагунча Норйигит қанчалаб қоғозни қора қилмади:

«Эшигингдан ўтаман
Гул кўтариб ҳам йўталиб,
Ёр, агар суйсанг мени
Чиққил укангни кўтариб...»

Ў бўлмаса:

«Тошга ёмғир қор қилурми муттасил ёққан билан,
Давлатлари кам бўлурми, бир қиё боққан билан?..»—

тарзидаги ҳисобсиз кўшиқларни укаси орқали унга йўлламади
лейсизми!.. Ниҳоят:

Холис бўлса ниятинг, ёр келади қошингга,
Байти, ғазали билан уқпар тақар бошингга,—

деганларидай, Қорасоч гул баҳона, дийдор ғанимат билиб,
Норйигитнинг тайин этган жойида турадиган бўлди, ишқида ошиқи
бекарор йигити билан вақт топиб, сирли суҳбат қурадиган бўлди.

Шу вайдан муҳаббатни пулга, суйганини кулга менгзаган
Бекжоннинг кўлига сув қуйгандан кўра тўбилни таёқли, бургут
сиёқли, кўй деса кўтонда ётган, сергакликда тўрғайни ҳам уйқусидан
уйғотган Норйигитнинг йўлида қурбон бўлгани афзал.

Онаи зор эмасми, Гулсум бувотининг Қорасочни инжитишга
сира-сира тоқати йўқ, ўз қизимни кўра-била қандай ўтга ташлай,
деб қилган додҳоси учун уйлари уришли — неча ойлаб хузур-ҳа-
ловати бузилиб юрди.

Ишнинг оқибати лойқа бўлишига ақли етган Қорасоч Норйигит
билан маслаҳатни бир жойга қўйди:

— Бу қишлоқ бўлмаса, у қишлоқ. Оқтовда қиламиз тўйни, кам
суринг, йигит, «энди нима қилдик» деган ўйни, кўлидан иш келганга
очиқ ҳар қолхозу ферманинг қўйни!..

Алҳол, Қорасочнинг борлиқ кўнгли Норйигитда эканлиги
барчага бирдай белгили бўлиб, қизнинг ота-оналари ҳам, оғалари
ҳам уни бу йўлдан қайтаришнинг чора-тадбирини тополмай, оламини
мунаввар этиб турган ойни этаклари билан ёполмай, тоғлар бегига
рад жавобини берган бўлди. Икки ўртада мол қайтиш бўлиб, ора-
ларига совуқлик тушди. Бир томон ўтга, бир томон сувга айланди.
Нима бўлганда ҳам ўз қизини ўз йўлига сола билмаган Қодир мах-
сумнинг ҳам, Гулсум бувининг ҳам қавму қариндошлари билан
овулдошлари орасида юзлари бир қадар шувит бўлди.

Норйигитнинг отаси — Ўқтам полвон билан терма деганни
териб ташлаб, ўланни ривоятга, ривоятни дostonга улаб кетувчи
Соҳиб созчининг кўнглилари кўз билан қошдай туташ эди. Шу
вайдан ўртада Соҳиб созчи туриб, куёв томон билан қиз томон
орасидаги жиндай кўнгил қораликни кўтариб, сизу бизлик билан
жизу бизликка туриб юборди.

Теракли қишлоғидаги «Аканг қарағай» — Бекжон бўз йигит эса
қарағайлигича қола берди. Бошини тоққа урди — бўлмади, тошга
урди — бўлмади.

Киши ўз пушти камаридан бўлган фарзанддан кечиб бўладими?..

Қорасоч дунёда энг яқин кишиси — ёстикдошидан айрилгандан
сўнг, унинг бу кўргиликларига Қодир махсум ҳам шерик бўл-
масдан, кўнгил қушининг манглайини силолмасдан туролмади. Ки-
зининг холидан кунда бўлмаса ҳам ойда бир хабар олиб турди.
Бошда, чиққан қиз чийдан ташқари, деб юрувчи онаси эса кўп
кунини Оқтовда ўтказиб, боланг болали бўлганда қадрингга етади,
нақлиятини ҳар гап орасида ишлатиб, набирасини бағрига босади.

Яхшининг ёмони бор,
Тоғнинг ҳам тумони бор.
Бўлма номард, хар кимнинг
Жони бор, имони бор,—

дегандай, Аскарни янгаси ҳам, чолу кампирлар ҳам ерга қўйсанг, осмонга қўйса гард бўлади қабилида сипоришлаб юрдилар.

* * *

Энди икки оғиз гапни Бекжон суюқдан эшитинг. Ҳамманинг кўли ёқасидалик чоғида жонини қўйгани жой топмай военкомга борганда: «Бизни рўйхатнинг бошига тирканг», деб ўзини рисоладаги йигитлар қаторига қўйган «аканг қарағай» Қорабўта станциясига ета туриб, сал гидирган поезддан ўзини ташлаб, шу бўйи дараю тоғда қочиб юрди. Йўлдан ўтган йўловчи, ўзи нима гап деса, ўзини чўпондан олиб, чўпонликка солиб, қасам деганни сувдай ичиб юрди. Ўз таъбири билан айтганда, кизил шапкаликнинг номини эшитса, ранги қув ўчиб юрди. Беш йил мобайнида одам сонига қўшилолмай ломакон бўлиб юрди. Тун ғарибники, дегандай, оқшом тушиши билан сир очмас бир у қариндошиникига, бир бу қариндошиникига қўниб, тонг ёришар-ёришмас бир ёниб, бир ўчган шамдай сўниб юрди. Ур деса номард қочур, мард қолур майдон ичинда, дегандай, на май, на майдон кўрмай юрди. Омон-омон бўлиб ёвқур йигитлар урушдан қайтгандан сўнг эса, икки одамнинг боши бириккан жойга боролмай, ёвни ярадор қилиб келган йигитларнинг юзига қаролмай юрган Бекжон ўлган илоннинг бошини Ҳожар кампир орқали қўзгашга киришди. Ҳожар кампир деганимиз олтмишлардан ошган момо, нафс деган жойда дину имонидан кечиб, тадбирдан адашган момо, ғийбат бор ерга оёғи туриб боши билан ёндошган момо, топган эчки-улоғининг ҳаммаси ҳам ҳаромдан қурашган момо. Бир оёғи тўрда, бир оёғи гўрда бўлишига қарамай, ҳали ҳам қўйди-чиқдига, олди-қочдига илашган момо. Юқорида биз Ҳожар кампир дедик. Аслида ўз қишлоғида Ҳожар қўшмачи лақаби билан танилган бўлиб, қўшмачи лақабини йигирма иккинчи йиллардаги очарчилик кезларида орттирган момо, Ўрол Қўрбошининг қўйнига қизмисан-қизларни солиб, булбулада бўза билан майни, наша билан чилимни горттирган момо.

Ўттизинчи йиллардан кейин омади кетган момо, ўлмаса ҳам ўзини тириклай ўлган санаб, бу дунёдан ўтган момо, ҳамон гўл, ақмалар қошида фириби, муғамбирлиги ниҳоясига етган момо, ари-қартанглар бор жойда беш вақт намозини гўё қанда қилмайдиган момо, қилар ишни қилиб қўйиб, зўр келса айюҳаннос солиб, еч нарсани билмайдиган момо.

Ўғилларининг:

— Ҳў, она, еганингиз олдингизда бўлса, емаганингиз кетингиз-и бўлса, тағин нима керак? Номусу носоғингиздан ўлиб бўлди. артайганда тийилганни кўрган эдик. Палончи кайвони оқибат

яхши қайтди, деган ном катта давлат эмасми сизга, деган фарзандлик ўтинчларига: йўқдан йўниб, бордан ундириб, сенларни вояга етказиб, эшитган гапим шу бўлдимиз? — деб шовқин соладиган момо, шаддодлик, шармандалик қилиб бўлса ҳам ўғилларига ҳукмини ўтказадиган момо...

Бекжон йигитлик номусини ерга уриб кетган Қорасочдан ўч олиш каслида Хожар кампирнинг қўлтиғига қўл солди.

Хожар қўшмачи ҳам Бекжоннинг бели синмаган сўлкавойларини оқлаш учун Октовга тез-тез бориб турадиган бўлди. Бир борганда «бандалик» деб Қорасочнинг кўнглини сўраган бўлди. Янагисида, ўрнида бор ўнгалар, тўпичок қутлуғ, деган бўлди. Боринги, бора-бора Қорасочнинг ҳаётига ачинадиган бўлди, ёлғизлик бир худога ярашган, каби она гапларни қулоғига қуядиган бўлди, ўзини яқин тутиб, Ўринбойни суюдиган бўлди. Нортгойни норим, дейдиган бўлди, зап қизга зорим, дейдиган бўлди...

Мақсад-муддаога келганда Қорасоч, момонинг калишини тўғрилаб деди:

— Жон момо, жоним момо, намозхон кайвоним момо, Бекжон халқумингизни буллаганга ўхшайди, бу — сизга ўлим момо, терингизга сомон тикади, тикса ҳам ёмон тикади, бу мастонлигингизни билса қайним туриб, қулуним, момо.

Бир Қорасоч бор умрини Норйигитдай йигитнинг йўлига бағишлаганини кўча бузар, майдон ғариб Бекжонга — тарки жамоага айта беринг, Қорасоч мендан иззат талаб қилаётгандир, энди у айтган дарахтларининг кесилиб кетганини минг ҳасратда билаётгандир, деб калта ўйлаб, демасин яна сизга: қайта боринг?..

Бир Бекжон эмас, Қорасочнинг қўйида қуйиб-ёнган, борлик ўй, борлик ҳаёли Қорасочнинг юрганда йўлига, гулдай жамолига уланган эр-азамат йигитлар кўп бўлди. Оиласи синиб, бир этак бола билан қолган шўринг қурғур сўққабош эр, хотинига кўнгилисиз бўлиб қўйди-чикдини мўлжаллаб қўйган эр эмас қора ер, хотин устига хотин олмоқни ният қилиб қўйган «занжирбанд шер», ўттизни уриб қўйганига қарамай ҳали ўзини бўз бола чоғловчи «йигитлар» ҳам Қорасочнинг бир оғиз сўзига зор.

Унингсиз, Қорасочнинг ота-онаси ҳам, қайнона-қайнотаси ҳам, қайин-қайногалари ҳам кўнгиладаги бор гапларни айтиб солди:

— Бу савдо биргина сенинг бошингга тушибдими? Урушга кетган йигитларнинг келганидан келмагани кўп бўлди. Ким кўп — есир кўп, ким кўп — етим кўп. Бу уруш шамшоддай йигитларга келган қирон бўлди, қирғин бўлди. Одамзод ер юзида пайдо бўлгандан бери бундай офат уруш бўлмаган. Бунчалик кўп қон тўкилмаган. Тақдирга тан бермаган, осий! Кўпнинг назаридан қолиш — кўпнинг юзига оёқ қўйиш билан баробар. Одам бўлиб сен ҳам одамнинг айтганига уна.

— Ёлғизлик бир худога ярашган, қизим. Ҳозир билинмайди. Бу қайсарлигингни бориб-бориб жабрини тортасан. Ўринбойни бир умр ёнингга боғлаб қўйибдими. Уйлик-жойлик бўлиши бор. Ким билади, бахтингга қандай келин тушади. Одам иси ёкмаган одамовирок бўлса борми!..

— Биз сендан бу дунёи у дунё розимиз. Кишининг ўз пушти ка-

маридан бўлган фарзанд ҳам сенчалик бўлолмайди. Пешонангда бор экан, биз нима қилайлик. Қўлимиздан нима ҳам келарди. Яна бизнинг гапларимизни кўнглингга оғир олма. Обдан танангга ўйлаб кўр. Қушлар ҳам қўшалок бўлиб яшайди. Ихтиёр ўзингда. Юраберман десанг уй эмас, кош-қовоғимизнинг ўртаси сеники. Қадамларинг кўзларимизнинг қорачиғи устига. Сен биргина келинимиз эмассан. Боламизнинг ўрнида қолган боламизсан. Киши ўз фарзандига ёмонликни раво кўрармиди?

— Дунёда хотин устига теккан хотинлар озмидир. Сенга эса не бир жойлардан одам чикиб турибди. Ношукурчилик қилма. Шариатга ҳам кўп шак келтирма. Хар бир нарсанинг ўз ярашиғи бўлади. Қолаберса, есир хотин деган ном ҳам яхшимас.

Бу гап, бу ўғитларга, бу таъна, бу тазйикларга Қорасочнинг жавоби шундай бўлади:

— Не умид, не орзулар билан бир ёстикка бош қўйган одамим ким учун қурбон бўлди? Сиз учун, биз учун, барчамиз учун. Шу гуноҳ, шу тошларимиз, шу доғ, шу қорбоғларимиз учун. Менингдай бир уй бекаси қолган умрини шундай бир йигитга бағишласа арзимабдими? Қолаберса, ўринбойни угай оталик қилиб, ўқинтириб-ўксинтириб ўстирмайман. Унинг келини ерга қаратиб, бирон-бир кишининг этағидан тугиб кетмайман ҳам. Мард худодан кўрар, номард йўлдошдан. Мен эса бу қисматларимни, бу кўргуликларимни хар икковидан ҳам эмас, биргина харомзода ғанимдан кўраман. Ота кўрмаганини бола кўрар, деган гап ҳам бор. Отасининг қолган оорлик умрини ҳам, ризк-рузини ҳам, бахт-икболини ҳам бу она табиатнинг ўринбойга беришини тилайман. Мен энди шу боланинг бахт-икболи, ор-номуси учун яшайман.

Ота, сиз, парранда-даррандадан тортиб, қалдирғоч мисоли қушларга ҳам қўшалок умрсиз яшашнинг қизиғи йўқ, қизим, дейсиз. Мен эса энди қаноти қайрилган, ошиёнидан айрилган қушман.

Эна, сиз, бу дунёда ўйнаб-қулган қолади, қизим, дейсиз. Киши оир тугилиб, бир ўлгани мисоли никоҳ ҳам бир марта ўқилади, жаноза ҳам. Менинг никоҳим ўқилиб бўлган. Эндиги никоҳ менинг учун — харом.

Қайнота, сиз, бу тутган йўлинг шайтони дейсиз. Кишини ҳақ нуқта бошқариб турадиган илохий бир куч бор, дейсиз. Менингда, менинг тутган йўлим — раҳмони. Кишида эътиқод билан имон, маслак билан матлаб бўлиши керак. Бу фазилатлари бўлмаган кишининг тўрт оёқли жонивордан нима фарқи бор? Нима тафовути бор? Булардан ҳам муҳими — бу дунёда руҳ деган бир муқаддас нарса бор. Мен бунга ишонаман. Шунинг учун ҳам мен умр йўлдошимнинг руҳини безовта қилмайман, қилолмайман.

* * *

Кун ўтди мазмуни бир ойдай бўлиб,
Оқшоми, ғубори йўқ кундай бўлиб.
Қайтадан камол топди ёшу кекса,
Бир умр доғ кўрмаган рўйдай бўлиб.

Яшариб қорли тоғлар қиялари,
Ўлканинг еру осмон самолари.
Тенгги кам оқинларнинг наволари,
Улуғ кунда тўкилган куйдай бўлиб.

Тескари оқмай энди тошқин сувлар,
Ҳовликма сою, тентак-тошқин сувлар —
Тарк этиб телбасифат машқин сувлар,
Оқдилар кундуз тўла сойдаи бўлиб...

Ўринбой ҳам ўнлаб ошиб,
Кийса кийим зап ярашиб,
Кундан-кун эр етиб борар,
Ўрнида иззат талашиб.

Улкан чўпон санаб ўзин,
Билган бўлиб ишнинг кўзин.
Бажо этар, икки қилмай,
Катталарнинг айтган сўзин.

Эрта кетиб, Қорасоч
Кеч яйловдан қайтади.
Ўринбойи йўлида
Жонини койитади.

Ўқисанг кам бўлмассан,
Ўқи, ёрқиним, дея.
Бўтам, ҳали елмассан,
Билмассан қўним, дея.

Танда жоним бор экан,
Ризқи бутуним, дея,
Ўринбойда ўқишга
Муҳаббат уйғотади.

Дер, қоялар жонали,
Одам бўлгин маъноли.
Ўрнинг бўлсин ҳар ерда,
Йиғинларда санали.

Меҳнат билан эгизак,
Эр йигитнинг камоли,
Илм-ақл чироғи —
Йўлингни ёритади.

Она тарбиясида, мактаб ҳимоясида Ўринбой доғ тушмаган гулдай бўлиб ўсди. Чаманда булбулдай бўлиб ўсди. Онали етим — гул етим. Етимдай мунғайиб ўсмади, еганинг оғзига, кийганинг эгнига қараб — сарғайиб ўсмади. Кийганда кийим ярашиб ўсди,

яхшиларга эргашиб ўсди, шарқираган сойдай бўлиб ўсди, гижингланган тойдай бўлиб ўсди.

Куш уясида кўрганини қилади. Шу алпозда кечагина кўча чангитиб юрган Ўринбой кун сари кўпнинг эътиборини торта борди, ўқишга бўлган эътиқоди орта борди, ёши улуғларнинг дилида, кирови набиранг шундай бўлса, деган орзу ҳавас уйғота борди.

— Тўбик ўйнаган тўзар, ошиқ ўйнаган озар, ҳаммасидан ҳам тоғма-тоғ кезиб, кўй боққан ўзар.

Соҳиб созчининг бу гаплари Ўринбойга мойдай ёқиб тушар эди, кўкайида ўзи ўйнаб-ўсган гўша — Оқтов этакларида от миниб, тоғларни кўриш нияти қалашар эди, зехнда қуйма кулок бола эмасми — ўқиб, уққанларига амал қилиб, ўзи ўйлаб юрган муроду манзилга кун сайин яқинлашар эди.

Ойдан ой ўтиб дегандай, Ўринбой кутиб юрган, дилига битиб юрган саратон оёи ҳам етиб келди. Бу вақтгача у ўқишнинг ишқида юрди, туну кун машқида юрди.

Катта эна, катта боболари:

— Тоғнинг даралисига не етсин, бўлса қоралисига не етсин, дўстнинг гиналисидан умид, манзилнинг чамаласидан умид, борар манзилинг хайрли бўлсин! Тез-тез келиб тур, бўтам, соғиниб қоламиз. Танлаган мол дўхтирлик ўқишинг менга маъқул, меҳрингни кўйиб, берилиб ўқи нукул. Ўқийдиган мактабинг Самарқанднинг қайси кўча, қайси гузариди? Шуларни бизга тушунарли қилиб ёз. Ҳаяллаб кетгундай бўлсанг, йўлингдамиз, чироқ!— деб, Ўринбой билан хўшлаша берди.

Қорасоч Ўринбойни бағрига босиб:

— Ой юр, омон юр, ҳар ерда безиён юр. Ўй-хаёлинг ўқишда бўлсин, номинг олқишда бўлсин...

Машаққатсиз маъдан қайда, кон қайда?

Ётоқларга тўкин куз хирмон қайда?

Хирмон тугил бурда қора нон қайда?

Ялқов бўлсанг кўп бор жойда сон қайда?.. —

дея ўғлига панду насиҳатлар бериб, пешонасидан ўпиб, қайта-қайта бағрига босиб, ўғлига оқ йўл, омад тилаб қолди. Қорасочнинг ўзи бу гўшадан қолгани билан жисмидаги жони Ўринбой билан бирга кетгандай бўлиб, юрак-бағрининг қаеридир узилгандай бўлиб қола берди.

Гул тагида очилмаган гунча бор,
Сизга айтар сўзим ҳали анча бор.
Сабр этинг, созлаб олай торимни,
Бир чамалаб бисотимда боримни.
Сиз унгача қимиз тортинг қонгунча.
Ё Оқтовда сайр этинг тўйгунча,
Хушласангиз қорақуйрук, ғоз овланг,
Қулон овланг, бўрсик овланг, боз овланг,

Сергакчинни фарқ этингиз савсардан,
Сувларини эса ҳавзи кавсардан.
Камакийик кабобига не етсин,
Тўйиб есанг савобига не етсин.
Ўлжалисиз архар уриб олсангиз,
Қояларда кезар, назар солсангиз.
Хўп десангиз каклик тутинг, чил тутинг,
Хайдаркокил, қур кўрсангиз сир, тутинг.
Ҳаққуш бўлса ов қилингиз бир ойлаб,
Жиғолтойни тентиратинг хай-хайлаб.
Алдошманни кўриб ўтинг қайтарда,
Қорасочни кўриб ўтинг қайтарда.
Чанқасангиз чалоб тутар, сут тутар,
Айрон тутар, кимрон тутар — қут тутар.
Маза, таъми тилдан кетмас тот тутар,
Иштаҳангиз карнай бўлса бот тутар.
Оқшом тушса, четга қўйиб ўлжани,
Ов дастида кўп қойитмай бу жонни,
Қорасочлар ўтовиди тин олинг.
Бешбармоқни мезбон билан тенг олинг,
Қошиқ демай, қадок кўлда жўн олинг.
Тортинмасдан борича бир тан олинг,
Ҳордик олинг, токи биздан бўлгунча —

Деганидай гулгунча
Сабр қил очилгунча

ИККИНЧИ РАВЗА

Беазият боғ бўлмас,
Дафинасиз тоғ бўлмас.
Лочин кўкдан қуйилаб,
Қўнган жойда зоғ бўлмас.

Йўли барҳақ зотларнинг
Манзили йироқ бўлмас.
Бедўст — беқанотларнинг
Сўзида тuroк бўлмас.
Дил-дилга боғлиқ бўлса,
Ўртада фирок бўлмас.
Ўсиши, унишига
Жафо тўғанок бўлмас.

Созчи сайрар минг оҳангда соз билан,
Йиғлатиб ҳам қулдиради сўз билан,
Ўғлон дарди қимиз билан, қиз билан —
Суюклиси хумор, наркас кўз билан,
Овчи дарди элик кезган из билан,
Тур турганда иши бўлмас ғоз билан.

Үрибой ҳам келди юзи оқ бўлиб,
Ризқ-рўзи бутун бўлиб, нақ бўлиб,
«Гитаклашиб» эмас ўзи тоқ бўлиб.

Қани энди ўқимишли йигитни
«Хорма-бор бўл» қилиб келинг биз билан.
Нихол экиб самар топган Қорасоч,
Ўз ишидан барор топган Қорасоч,
Ўй, муроди қарор топган Қорасоч,
Ўз бахтини баҳор топган Қорасоч,
«Хуш келдингиз», дея жондан хурматлаб
Қутиб олар бизни нону туз билан.

Ҳурин ҳозир айна йигит ёшида,
Ҳам муҳаббат савдоси бор бошида.
Мажнун ишки ип эшолмас қошида,
Бир нозанин тинчитмайди тушида.
Гоҳ ўнгида... баракат бор ишида,
Фахрланар яйлов, дала-туз билан,
Самбит сиймо ўша жоду кўз билан.

Ўнди икки севишганга гал келсин,
Шокосада шарбат келсин, бол келсин.
Келар меҳмон ризқи билан мўл келсин,
Бир меҳмонмас, эл устига эл келсин.
Сабр этинг, ойлар ўтиб йил келсин,
Насиб этса бу дostonнинг сўнгида
Қайта бошдан кўришармиз сиз билан.

* * *

Кон қидирувчилар тўдаси Қизил жар қиясига келиб қўнди. Улар
учун эл янги, элат янги, қўналға — Қўшқанот янги.

Зар қадрига заргар етар,
Бол қадрига болари.
Иши асал йиғмоқ билан,
Демак, безавол — ари.
Кўксин очгай кончиларга
Бу гўшанинг тоғлари.
Қайта бошдан файзга кирар
Соя, салқин боғлари.

Бу ерларга не бир овчилар бўлмаганда минг бор қадам қилган,
не бир йўловчилар оқ тошни кўк тошдан, сур тошни тамал тошдан
фарқ қилишни кимёгарлардан эшитиб, бу тоғларнинг тупроқ,
тошида ҳикмат борлигини кейин сезган, насли-насаби қўй кетида
қабанагини судраб ўтган қўйчибонлар шу ерда туғилиб, шу ерда
қамол топган.

Бу тоғнинг анов қизил қоялари юзлаб қабилаю минглаб қавмларнинг:

Бу баланд тоғ устига чиқса тушолмайди киши,
Не балоси бор экан, кўнгил узолмайди киши,—

дея ўз азим тоғларининг бағрида битмас-туганмас кўмма-кон борлигидан хабар бериб кетганлигидан ҳикоят қилиб турганлигига кончиларнинг соч-соқоли қордай оппоқ бошлиғи — Степан амаки ишонч ҳосил қилиб, ич-ичидан қувонди. Нураган тошларга қараб, бу атрофда қимматбаҳо топилма, жавоҳирларнинг бор ё йўқлигини ажратадиган синчил асбобни ёнидаги бўйдор қизга узатиб, чодирни булок бошига мустаҳкам қилиб ўрната беришни қолган қиз-йигитларга топширди-да, ўзи ер қатидан қазиб олинган бир ҳовуч тупроқни текширишга киришди.

Кўкқиядан кетган терма кончиларни ташвишга солиб қўйди. Не машаққатлар билан қилинган нишон ҳам белгиларни қор кўчкени теп-текис қилди-да, кетди. Бу гап ҳадемай оқтовликлар қулоғига бориб етди.

— Қиёматда қўшнидан камол топаман десанг, айрилма дўст-ошнодан. Ҳар ернинг кийигини ўз тозиси овлайди. Улар бу қорли, қояли тоғларнинг сиру асрорини ҳали қайдан билсин, қани кетдик, йигитлар!— деб Девқора, Бердибой, Омонулло, Ўринбойлар билан Эрали бобо тоғ қулфи калитини очувчилардан хабар олгани келди.

Дил бир бўлса, тил қайга боради дегандай, булар бир кўргандан кўш какликдай сайрашиб кетди, хангома деганингиз бир-бирига улашиб кетди.

Эрали бобо, меники сапсим ўрисча говорит билмайди, биродар. Сеники билса давай ўзбекча говорит қил, дея қариялигини бўйнига олиб турди, тоғ тилсимини ечувчиларнинг иши ўнгидан келса, кўп ўтмай бу дарада шаҳар яралишини кўнглига келтириб турди. Элга эл келса — давлат, элдан эл кетса — қулфат. Сизлар келиб Оқтовга файз киргандай бўлди. Туман йиллик бу тоғларнинг қўйнига қўл солгани келибсизларки, ишимизнинг ўнгидан келгани, тошимизнинг ўрга юмалагани, деб ҳақ сўздан гапириб турди.

Эрали бобо хайр-хўшлашишда дилидаги гапни ўртага солиб кетди:

— Киши бор ерда мулоқот яхши, чақишни илонга чиқазган, инсонга садақат яхши. Балиқ сув билан тирик. Одамзод сизу биз билан. Ҳу анаву қирнинг нариги томони бизнинг қишлоқ. Борингизлар. Сув ўрнига — қимизимиз, керак бўлса болимиз. Саратонда соя-салқин — чинор, мажнун толимиз. Бизни йўқлаб келганга кўксимизда қўлимиз.

Бўйдор қиз деганимиз Лариса исмли қиз, хазинали ер қати билан сўзлашадиган илмли қиз, ота-онасининг тарбиясини олган таълимли қиз, Степан амаки айтганидай, борига ҳам, йўғига ҳам қаноат қилувчи — қўнимли қиз.

Ларисанинг ўқиши тугаб, борадиган иш жойи тайин бўлгандан сўнг, Ефим оға оталик меҳри билан, онаси — Мария хола эса оналик сеҳри билан хўшлаша туриб, қизининг манглайдан ўпиб деди:

— Борар ерим узок, деб кўп хаёл сурма, кизим, касби улуг кам бўлмас, зоелик кўрма, кизим. Яна, ҳу дегандан уйдагиларни соғиндим, деб йўлга тушиб юрма, кизим. Чекларинг Самарқанд атрофидаги тоғларга тушди шекилли. Самарқанд шаҳрининг тарихини ҳам, таърифини ҳам мендан кўра сен яхши биласан. Ўқимишли қизсан. Қолаверса, мендан кўра ўзбекларнинг қандай халқ эканини ҳам билсанг керак. Ўз номи ўзи билан бек халқ. Бек дегани мард дегани, валломат дегани, қўли очиқ дегани. Одамлари меҳнаткаш, яхшига ҳамдард, сирдош. Хақиқий меҳмондўст халқ. Одамига одам-у, номардларга нодўст халқ!..

Кончиларнинг кўнгли бир қадар жойига тушиб, кўк билан бўй-бўйлашиб турган қорли, қояли тоғлар, ям-яшил майса-гиёҳлар билан қопланиб ётган сою сайхонларга кўнгилири туташиб, қўли баланд, юзлари оқ бўлиб, бу гўшада яшовчи кишилар билан ҳадеганданок тил топишиб — қадрдон ўртоқ бўлиб кетди.

Бормаган ери, кўрмаган шаҳари, кезмаган тоғи, сузмаган денгизи қолмаган Степан амаки субҳи содик чоғлари тоғ тепасига чиқиб, чор атрофни томоша қилиб ўйга толади:

— Бу гўшалар бу гўзалликни қайдан олса. Жаннат деганлари, биҳишт деганлари шу ерлар бўлмасин тагин. Бундай тошқин сувлар, бундай алвон тусли ўру қирлар, сойлар, сайхонлар, турли-туман ўтлар-ўланлар, ёз бўйи қор билан қопланиб ётган тоғлар, тепаликлар, хазина-дафиналари неча замонлардан бери очилмай ётган бу олтин сандиқлар, табиатнинг ўзидай содда, самимий бундай кишилар дунёнинг қайси бир ерида бор? Ерларининг, осмонларининг, тоғу тоғларининг шунчалик гўзалликларини бу ерликлар билишармикни? Йўқ, билишмайди. Улар ҳамма ерни ҳам, ҳамма эл-элатларни ҳам шундай деб тушунадилар. Бу ерларнинг қаймоқ-қатикларини, қимизларини, куртобаларини, қимронларини ичган киши юзга кирса керак. Юз эмас мингга кирса керак. Бу ерларда сувнинг ўзи; ҳавонинг ўзи, ернинг, тиниқ осмоннинг ўзи, майса гиёҳларнинг ўзи шифокор. Бу ерликлар ҳам курортларга боришармикни? Борганда нима деб боришса. Даволанганими? Сайру саёҳат қилганими? Алдаганими? Йўқ, алдагани эмас, алданганими? Ё ўша ёқлардан бирон-бир касалликни орттириб келиб, бу ерларга ҳам тарқатганими? Ахир, бу ерларнинг ўзи, борлиқ туриш-турмушларининг ўзи курорт-ку! Гўмчи сувининг ўзи — табиб. Сони-саноғига етиб бўлмас доривор гиёҳларининг ўзи — даволовчи. Ахир дорилар шу гиёҳлардан олинди-ку! Шароитининг ўзи — шифокор. Табиат деб, табобат деб, юзга кирар юрт деб, шу ерларни айтсалар керак.

Ҳали бу ерларга олимларнинг қадами етмаган кўринади. Бир касобдан етмагани ҳам яхши. Бу ерларда ҳам сунъий денгизларнинг, сунъий қимиз-қарталарнинг, сунъий, сохта одамларнинг бўлмагани маъқул...

Ўзи, дунёнинг иши қизик: ишимиз ўнгидан келиб, янги қон,

янги маъдан топгудай бўлсак, бу ерлар ҳадемай обод бўлиб кетади. Янги ҳашаматли бинолар, заводлар курилади. Ойна мисоли теп-те-кис йўллар тушади. Бирок, ҳали бегона одамнинг қадами етмаган бу ерлар, бу ям-яшил ўтлоқлар оёқ ости бўлади...

Лариса ҳали дала кўрмаган қиз эмасми, талай вақтгача бу жойларнинг об-ҳавосига кўниколмай юрди, кончиларнинг қўл-қаноти — от-уловларга эликмай юрди.

«Муҳаббат ул ўзи эски нарса, лекин ҳар бир юрак они ёнғарта», деб бекорга айтмаганларидай, қачонки, қизнинг ақли ҳушини бир қорақош йигит ўғирлагандан кейингина, қиз шу йигитнинг ишқида ёниб юрди, руҳини енгил сезиб, субҳисодикдан уйғониб юрди, ўша диловар, ўша дилбанд йигитни ҳар кўрганда меҳрига қониб юрди, тоғнинг қайси қавагида юрмасин, қайси беткайида кезмасин хаёли ўша йигитга бўлиниб юрди, сурункасига уч-тўрт кунлаб ўша қорақош йигит кўринмай кетса, ич-ичидан куюниб юрди...

Шаршарадай шарқираб,
Тўлин ойдаи ярқираб,
Ўй суради бу гўзал
Жийрон отликқа қараб.

Жийрон отлик бўз йигит,
Камтарин, кам сўз йигит,
Билармикин айтишин,
Шу гўзалга роз йигит!..

Алҳол, қизнинг она сутидай пок муҳаббати булбулларнинг хо-ниши, тўрғайларнинг сайраши, қиёссиз гиёҳларнинг кишини сархуш қилгувчи муаттар ҳидлари орқали Ўринбойнинг юрагига тилмочсиз етиб борди, қизнинг қони, қалби шу содда, шу дилбаста йигитнинг ишқи билан ураётганлигини оқизмай-томизмай оққа битиб борди...

Ўринбой энди қизнинг кўз қарашларида бир сеҳр, бир сир кўради. Кўз уриштириш чоғлари қиз ғолиб келади... Лекин бу илми толиб қизнинг бир дўлвор йигитга: «Давлатингиз кам бўлурми бир қиё боққан билан?» маъносида боқишларига Ўринбойнинг ақли етмай юрди, бахт куши ҳақидаги пинҳон қувончини ойлаб-йиллаб кимсага айтмай юрди. Бирок, сиртида сиртлон сирини бермасдай бўлиб кўринса-да, ичида жон-жон деб ўша жодукўз ҳақида ўйлай-ўйлай, тўкиган шу биргина банд қўшиғини оҳангга солиб айтиб юрди:

Лариса қиз — олим қиз,
Атвори мулойим қиз.
Мени севгани тушмас,
Чин бўлсин илоҳим, қиз.

Яхши гап яшиндан тез тарқалади, дейдилар. Қишлоқда, ол-нама дейсан, овулда шундай нозанин қизлар туриб, Ўринбой бир рус қизи билан қўл ушлашиб юрганмиш, деган овоза.

Бировлар, ҳар ким суйган ошини ичади, деса, бировлар, гулчи

Куlining кўшилгани кўру кўшиқ тўкий бил, Ўринбой эс-хушини еган
шигитлардан эмас, тенгини топгандир-юргандир, дер эди. Элчилик
масми, кайбир оғзига кучи етмаганлар эркакники қарқара, хо-
шиники маскара, йигит киши юради-да, бир кун у бўлмаса яна
ошқаси, деса, бировлар, эндиги ёшлардан умид йўқ. Йўкса шу бо-
лағи вояга етказаман деб Қорасочнинг сочи оқарди. Ана энди бу
анча одамсиниб ўз билгича иш қилганига доғман-да, деб ўрта-
қилар эди.

Гумон имондан айрар. Бу икки ёш ҳақида ким нима деса
қавсирсин, кулганлар кулаверсин. Ҳақ жойида қарор топар. Сув
қайнага оқар, маломат кимга ёқар!

Қорасоч билан ҳамфикр, ҳамнафасларнинг гап мавзулари энди
қелинбола билан бўлғуси келинболага кўчганида кўча эшигидан
қодир махсум кириб келди. Истиҳола юзасидан сўз жойида қолди,
настурхон ўз жойида қолди; сурпа ёзилганича қолди, хамир узилга-
нича қолди; кумғон кўйилганича қолди, товук сўйилганича қолди.

Қорасоч отасини алоҳида такаллуф билан кутиб, хуш кўрдикни
рунига кўйиб турди, отасининг бемаврид келганини: «Қиш келди деб
кувонма — аёзи бордир, эшон келди деб қувонма — ниёзи бордир».

Келди-кетди тугаб, ота-бола холи қолгач, Қодир махсум ҳасрат
гобини очди:

— Карам қилсин биздай осий қулига,
Бу жонни тикканмиз Ҳақнинг йўлига.
Хом сут эмган нодон, гумроҳ бандамиз,
Не битса кўргаймиз холи балога.

Шариат айтади: ўлдир илонни,
Тариқат айтади: оғритма жонни.
Қадримизни ерга уриб, Ўринбой
Бу кўзга тор қилди икки жаҳонни.

Қайга борсанг, бордир тошу тарози,
Гўр азоби каби йўлнинг дарози.
Ўз болангни қайтар зинҳор бу йўлдан,
Қилмай десанг биз мискинни норози.

Ким айтади кўкат барор истамас?
Жаҳонгирлар жангу кирон истамас?
Набирамиз майли ўйнасин, кулсин —
Гулга кўнгил бевакт хазон истамас.

Ўйнаб-кулсин топиб тенгу тўшини,
Эр етдик, деб, емай ақлу ҳушини.
Ҳожиядай қизлар садқа йўлига,
Лойқатмасин тиник сувнинг бошини.

Йигитга ёт ёмон лакаб, ёмон от,
Ер ҳам оғирсинар юрса касофат.
Дебдиларки, ўз кавмини тарк этса,
Хар бандаи мўмин тортар кафорат.

Оқ кўй ҳам ўз оёғи билан оксайди, кора кўй ҳам. Тўн жилувини эгаси билади. Ҳали Ўринбой даврадан чиқиб кетгулик иш қилганича йўқ, бировнинг ҳалолини ҳаром қилиб, эл-улус олдида тириклай ўлганича йўқ. Кирар ақли кириб, чиқар ақли чиққан, вақтида сўзимга кириб, вақтида уққан. Қариндошим — қора қозоним. Қариндошим экан, деб Ҳожия учун жонимни сотайми? Ўзлимиз турганда ўзгани бошингга урасанми, деб суйганидан кўнглини совутайми? Унда менинг оналим қаяқда қолади? Олтин ерда қолмас, пўлат ўтда. Ҳожия ҳам бугун бўлмаса, эртага ўз тенгини топар — Қора-соч кўнглидан шу гапларни ўтказиб, отасига деди:

Кўлда бозим букун кўкка учирдим,
Дилда алам бўлса буткул ўчирдим.
Ўринбой деб, номус-ор деб, жон ота,
Армонли кунларни бошдан кечирдим.

Булбул сайрар учиб кўнган боғида,
Бўзбош азиз ўзи ўсган тоғида.
Серсавдо бозорим касод этмасман
Энди оғзим ошга етган чоғида.

Не ҳам қилсин саёз сувда чиғанок,
Бежағловсиз чўпонларда қағонок.
Икки ёшнинг, икки чаманда гулнинг
Севгисига бўлмагайман тўғанок.

* * *

Арқонсолди сойи бўйидаги сурувга бу оқшом бўри дориганини йўлда эшитган Ўринбой райондан ҳориб келганига қарамай, отида турганича бир коса чалобни симирди-да, дору дармонларини ғамлаб, йўлга тушди. Борса, чўпонлар айтганидай кашқир эмас, қабишқир уртинга тишинг ёпишқир бир дағар, бир тусокни бўғизлаб, би тўқли, икки чалишни «қобизлаб» кетибди.

Бу бир бўрининг иши эмас эди. Асад чўпон ҳам шунча кўйни бир бўрига тириклай топшириб қўядиган киши эмас эди. Чорва ҳисоби бўйича ҳозир у бадбахтларнинг айни кўшилган чоғи, ширбоз гўштига кўзи тешилган чоғи.

Ярадор кўйларнинг пичоққа илинадиганига дори-дармон қилиб қайтаётган Ўринбой Тошбулоққа етганида ўлжанинг устидан чиқди. Оғзи қон бир она бўри қопқонда, мана, биз қўлга тушдик, деб қан қайиб турибди. Ўринбой жийроннинг устида турганича сўйил билан бўрининг тас манглайига қулочкашлаб туширди. Мард махлуқ эмасми, тикка турганича фингшмай жон берди.

Ўринбой ўлжани отга ўнгариб, қоронғи талашда ота қавми — Теракли қишлоғининг устидан чиқди. Ўринбой ўз-ўзига деди:

— Ҳожиялар ҳам бизга суяк-томир. Буларникига тушсам, бобойларнинг ўпкасига қоламан. Бобойларникига кўнсам, Ҳожия қизнинг, ўзингга-ўзинг қилдинг, ётасан ёлғизгина, каби шакардан ширин байтларини ким эшитади!

Шу ваздан Ўринбой отнинг бошини Ҳожиялар томонга бурди. Қўшмурад овчи бола-чақаси билан: «Хуш келдингиз!»ни ўрнига қўйиб, каклик бўлмаса кўнғирдан, қирғовул бўлмаса даканг товуқдан сўйиб, кўнглидан «қизимиз пучиқ эмас эди, Ўринбой бўлмаса ундан бошқаси. Ўтирган киз ўрнини топар» каби кудуратларни тамом улоқтириб, Ўринбойнинг сийи сифатини ўрнига қўйди.

Ўчок бошида эса Ҳожия қизнинг янгалари ҳазил-мутоиба билан унинг жонига тегавердилар:

— Қизгинам, қимизгинам, дарёда кундузгинам, деганнинг қўйнида тун бўйи юлдузгинам, бўз йигитлар қошида қилиғи тамизгинам. Ўринбойнинг ёри бор, ох, менинг ёлғизгинам?..

Ҳожия қиз ҳам бўш келмай янгаларига тегишли жавобни берди:

Кўринганни қайним, деб,
Қилиғи бўтанам, деб,
Ҳар кечаси кўрмасам,
Яйрамайди танам, деб,
Кимсадан юлғич — сизлар...

Машати сақич чайнаган,
Эр деса кўзи ўйнаган.
Қинидан чиққан қиличдай
Йигитни кўрса айниган
Беҳаё, бежо кўзлар!..

Нафсиламга, Ўринбойнинг бу келиши Қўшмурад овчига ҳам, бобоси Қодир махсумга ҳам хуш тушган эди. Улар овул оралаб юрган ҳалиги «миш-миш» гапнинг ёлғонга чиқишини юракдан тилар эдилар, Ўринбойни жўнатгандан сўнг, бу «тентак»нинг ўз оёғи билан келишида бир гап борлигидан завқланиб кулар эдилар.

Бир ҳафтадан бери ҳали қилқурт, ҳали бошқурт, ҳали туйнак касалларининг олдини олиш учун кўтонма-кўтон, ўтарма-ўтар кезиб юрган Ўринбой уйга келиб тапша ташлади.

Қорасоч унинг мойлиқи бўлиб кетган уст-бошини юваётиб, кўкрак киссасидан шу хатни олиб ўқиди:

«Менга ўхшаш бир бўйқиз йўлдан ўтган йўловчига:
Қарқаралик қайдан келдинг қошимга,
Қайдаги савдони солдинг бошимга,—

деган экан. Менинг ҳам бошимга бировга айтиб бўлмас савдони солганингизга йилдан ошиб боради. Нимасини яширай, бир сизни

деб умид дунёсида яшардим. Сизни ўйлаган чоғлар йўлимдан адашардим. Олима, доно қизга, сизга парвона қизга ҳавасим келади. Лекин дилда рашким йўқ, у қизга кекашгим йўқ. Энди ўнгиригизга чўп, хасдай илашгим йўқ. Тўйларингизда ўша ўзингиз яхши кўрган «Роҳат»га ташлаш — биз тан, Ларисахон билан алёр-алёр айтишиб, Ҳожия қизни куйдириш — сиз тан. Қимиз кимники — ичганники, қиз кимники — суйганники...»

Қўшмурод овчи Қорасочга туғишган тоға эди. Овчиликда номи кетган қарчиғай эди. Тикилган ўлжасини нишонга олмай қўймас эди. Кўнгли кўп очик киши эди, ўтиришнинг гули — меҳмонхонага ярашиқ киши эди.

Ўринбой ёш ҳисобида Ҳожия қиз билан тенг бўлиб, иккаласининг ҳам мучали фаланг бўлиб, қўш самбит толдай ўсди, бедоғ ниҳолдай ўсди.

Қўшмурод овчи ҳар гап орасида ҳам ҳазил, ҳам чин:

— Қорасоч бизга то бош эгиб келмагунича оёғимизни тираганимиз — тираган. Нима, ерда қолган қиз борми, этагидан ушлатиб юбораберадиган. Қизмисан қизимиз, дарёда қундузимиз бор. Қалин-палинининг ҳам кераги йўқ, фақат келиб ҳовлимизни супурган киши бўлиб кетса бас, у ёғини ўзимиз биламиз, — деб гурунгдагиларни роса кулдирар эди, шундай қилиб, улфатчиликда унча-мунча одамни йўлда колдирар эди.

Ҳазил, ҳазилнинг таги — зил. Ҳазил-ҳазил билан бу гапнинг охири чинга айлана борди, бу фикр Қодир махсумларга маъқул тушиб, Ўринбойга Ҳожия қизнинг боши «боғлана» борди.

Бу кунда Ҳожия қиз ҳам, Ўрин бола ҳам болалик даврини кечган, муҳаббат гулобини ичган. Бери кўкламдай тўкин, сарвдай гуркираган қиз. Бери — кенг ягрин, кенг елкали йигит, одобда ҳеч мини йўқ — тадбир, чорали йигит. Ҳожия қиз Ўринни кўрган жойда йўлидан адашади, ҳам севганидан, ҳам суюнганидан юзларига қаролмай кўзлари қамашади, салобати босиб сўзидан адашади.

Ўринбойда эса ҳеч ўзгариш йўқ, бу гўзалнинг кўйида кечалар тўлғаниш йўқ.

Кўз — кўнгилнинг ойнаси. Суймаганга суйкансанг, борми бунинг маъноси! Не қилсин, Ҳожия қиз! Кўнгли боғлиқ йигити ўзга қиз парвонаси! Тушунди, бу замон — ошиқлар замонаси!

* * *

Қорасоч қўлини қўлтигига уриб, этагини қоқиб, ўрнидан туриб «биз бўлдик» деб кетган отасига Ҳожия қиз ёзган юқоридаги бир энлик қоғоз орқали жавоб беришни кўнглига туғиб қўйган эди.

Қорасоч шод Ўриннинг
Иши ўнг келганидан
Демаганми, омаднинг
Кувон сўнг келганидан.

Ларисанинг номини
Эшдай билиб жонига,
Безаволлик тилайди
Икки ёш паймонига.
Энди келин тўйини
Кўриш ишқида яшар.
Кўнғир, жингала сочин
Ўриш ишқида яшар.
Кувонганидан баъзан
Кўнгли кўкка тенглашар.
Тўй-тўйдаи ўтсин учун
Ўғли билан кенгашар.

— Менга қолса тўйни шу баҳорда ўтказсак. Бу хабарни ҳозир-данок қудаларга етказсак. Маслаҳатли тўй тарқамас. Овулдагиларнинг ўйи ҳам шундай. Маъқул десанг, тўй тараддусини бошлай берсак?

— ...

— Нега индамайсан? Ё менинг юзимни ерга қаратмоқчимисан?

— Йўқ.

— Бўлмаса гап шу. Тўйни Наврўз байрами кунларига белгилаймиз.

— Ихтиёр сизда.

— Ундай бўлса, Ларисага айт, эртами-индин бир келиб кетсин. Нега ўзи кўпдан бери келмай қўйди? Ё ораларингдан бир гап ўтганми?

— Ҳеч гап.

— Ўзи келгани уялса, ёнидаги йўлдошларини ҳам ола келсин. Бўйидан жоним садага ўша кўнғир сочилигингни. Айт, тортинмай кела берсин.

Тоғ ялпизи не бир дардлар давоси,
Тасқара имкони — тоғлар қояси.
Ёшлик ярашиғи — қизлар ҳаёси,
Бунингсиз ёшликнинг борми маъноси?

Ларисага Ўрин айтар, бийрон қиз,
Ҳар нарсага ақли етар — теран қиз,
Кўклам ҳавосидай кўнгли очиқ қиз,
Йигитлик шаънига кўп ярашиқ қиз.

— Қошингда ой-лол, бўйингдан,
Ёноқларинг лаъл, бўйингдан.
Оқ юзингга кишимиш мисол
Монанд тушган хол, бўйингдан.

Киприкларинг турнақатор,
Не қизларда рашк уйғотар.
Учиб, кўнар манзилингга
Эрта-индин борсанг нетар?

Сўзлар ширин тил, бўйингдан,
Ҳазилмас, чин бил, бўйингдан.
Бизни мажнун этганингга
Бўлиб қолди йил, бўйингдан.

Лом алифдай дол бўйингдан,
Зулфинг мажнунтол, бўйингдан.
Кўнсанг бу кун олиб кетай,
Бир қарорга кел, бўйингдан.

Лариса Ҳуринбойнинг «бўйингдан»ига учмай деди:

— Салом каттадан, алиф нуқтадан. Шунчалик юз-хотиримизни қилибдими, умридан барака топсин. Олимдан ақл чиқади, нодондан не? Ўқимишли-да. Бўлмаса икки куннинг бирида келиб турса қош-қовоғини уядиган одам борми. Тутганинг олтин бўлгур биргина тоғу тошнинг тилини билишга ўқимасдан одамзоднинг дилида, кўнглида не бор, шуни ҳам ботин кўзи билан кўришга, ақл билан сезишга ўқиган экан, деб эртаси куни Қорасоч патир устига қатлама, чўзма устига чалпак, бўғирсоқ устига ковордоқ қилиб Қизил жарга отда жўнади.

Кўпни кўрган Степан амаки қўлини кўксига қўйиб, Қорасочни ҳар галдагидан зиёда кутиб олди.

«Бизда бир элат билан иккинчи элат борди-келди қилиш-моқчи бўлса, боришли-келишли бўлиб юрайлик деб, ишни киз олиш-қиз беришдан бошлайди. Кўз очиб кўрганим рус тупроғида қолди. Ўшандан бери жисмим бу ердаю жоним ўша томонда. Мен учун рус ери, рус тупроғи шундай азиз, шундай мўътабар. Ниятим холис экан. Яхшидан қолган ёмонимга рус қизининг назари тушиб, ўчган чироғим ёнай деб турибди. Энди сизлар билан биз куда-кудагай кишилармиз. Тўйдан олдин қўноқ дегандай, тўй бўлгунча қўноқлашиб турингизлар. Бўйингдан айланай, Лариса, уялиб-нетиб юрмай бориб-келиб юра бер. Болам қаторида сен ҳам боламсан. Илгари ёлғиз қанотли эдим. Энди қўшқанотли бўлдим. Мендан кўра сен яхшироқ биласан. Ҳозир занг бошқа, замон бошқа. Яна, ўзбекларнинг расми бундай бўлмас эди, деб тортиниб юрма. Дарёнинг бир томонини боғласанг, иккинчи томонидан уриб кетади, дейдилар. Янгилик ҳам шунга ўхшаган нарсасиз. Битта-яримтанинг тўғаноқ бўлгани билан ой тутулиб, дарёлар тескари оқармиди?»

Қорасочнинг бу гапларидан тоғ тилсимини ечувчилар ўзида йўқ шод бўлиб, кўнгили қошоналари обод бўлиб, илтифотингиз учун куллуқ, ҳурматингиз учун минг раҳмат. Бориш биздан бўлсин, деб кўришгунча хайрлашиб қолдилар. Степан амаки қон қидириш ишлари энди Полғор тоғлари атрофида олиб борилишини, қон қидирувчиларнинг яқин орада бу ўртадан кўтарилишини, лекин Қизилжар атрофидан топилган қимматли маъданларни ишга солиш учун бошқа касб эгаларининг келишини, қодирлар ўрнида уч-тўрт қаватли иморатларнинг қурилишини, хулласи, Оқтов атрофининг қиёфаси тамоман ўзгаришини айтиб, шунда ҳам Лариса-

нинг касби янги келувчилар учун кўз билан қошдай, ой билан кўшдай кераклигини қайд этиб, Қорасоч билан тўйнинг қандай, қай миҳал бўлиши ҳақида фикрлашиб қолди, унғача Лариса билан Уринбойнинг Ленинградга бориб-келиши ҳақида ҳам бир қарорга келишилди.

* * *

Лариса, бу сафар Ленинградга ёлғиз ўзи бормай, ёнида ёри билан борди, мақтаса мақтағудай, ифтихори билан борди, гўё ўбек элининг баҳори билан борди, танда ихтиёрининг сардори билан борди.

Булар боришидан бир ҳафта олдин Ефим оғалар Степан амалдан шу мазмунда хат олган эди:

— Орамиз узоқ бўлса ҳам кўнглимиз, Лариса сабабли сизлар билан дилимиз яқин. Шундай қизни вояга етказган ота-она қарнишида таъзим қиламиз. Сўзи билан иши бир, кўп билан юриши бир.

Яхши яхшини боғ ичинда кўрибди, дегандай, Ларисаларингизни муносиб умрдош орттиргани билан сизларни табриклайман!

Бу гал уни умрлик ярашиғи билан, «Ёр ёнимда» деган кўшиғи билан кутиб олишларингиз мумкин. Бу хатда Қорасочнинг кўли бўлмаса ҳам фикри бор. Хат ёзишимдан хабари бор. Уринбойнинг бу боришини, уларнинг одатига кўра, айбга буюриб, эриш кўрмасликларингизни Қорасоч номидан сўрайман.

* * *

Камол топар одамзод,
Ўйлагани ҳақ бўлса.
Севилганнинг, суйганнинг
Кўнгли оқдан оқ бўлса!

Ўйнаб-қулар икки ёш
Дили-дилга пайваста.
Бири ой, бири куёш
Тонг юлдузи ҳавасда.

Муддаоси, ўйи бир,
Йиғини бир, тўйи бир.
Сози бир, овози бир,
Беқўним парвози бир.

Эзгуликнинг кечи йўқ, жўмардликнинг ҳечи йўқ. Тўйнинг бўла-и-бўладиси яхши, айтмаса кўнгли қоладиси яхши.

Айтган ердан қолинг — марднинг ишимас,
Тўйга сиз ҳам келинг, дўстим, илтимос.
Тўй хатининг бошида бор номингиз,
Келинг зинҳор, бутун бўлсин номингиз.
Санъатингиз бўлса келинг соз билан,
Биласизки, тўй қизиғи боз билан.
Ярашиққа бирга келинг ёр ила,
Кўз, қошида шарму ҳаё бор ила.
Тўй бўлади гул байрами чоғида,
Наврўз фасли — эл байрами чоғида.
Тўй янгича, расму одат янгича,
«Қиз узатув», ёр-ёр, баёт янгича.
Бош бўлади тўйга колхоз ёшлари,
Қиз-йигиту, сатта қалам қошлари.
«Тўш қайтарар» шармандадир бу тўйда,
«Кампир ўлди» армондадир бу тўйда.
Хижолатда қолар «эшик очар»лар,
«Шоғулоқ» деб «Қизни олиб қочар»лар.
Айб саналар гар қилинса, «Қиз қочди»,
«Улоқ кетди», «Мастон кампир фол очди».
Ун суртишга ўрин қолмас бу тўйда,
Биров йиғлаб, биров қулмас бу тўйда.
Бу тўй фақат Ларисалар тўйимас,
Тўй бўлар жой — Ўринбойлар уйимас,
Марҳамат қилгайсиз колхоз боғига.
Назар солиб Оқтовнинг ҳар ёғига,
Колхоз номи Ворошилов, бил, дўстим,
Меҳнат аҳли — униб-ўсган эл, дўстим.
Чўпонларин кўкрагида қўш орден,
Тинч, омонлик, саодатга эш орден.
Сизга таниш кўпдан Соҳиб боболар,
Ҳожия қиз, Асқар — акли расолар.
Кўришарсиз булар билан тўй куни,
Бўза, қимиз сероб куни — сой куни.
Тўйда хизмат қилиш, дўстим, биз тандир,
Ўйнаб жонни олмоқ анов қиз тандир.
Ёшлар тўйи, ёшлар ўйи бир бўлар,
Шул сабабдан тайёргарлик зўр бўлар.
Тўйга келар қишлоқнинг бўй қизлари,
Гўзалликда нақ моҳирўй қизлари.
Не бир гўзал қизлар оқар Сир бўлиб,
Санъати бир сеҳрловчи сир бўлиб.
Тун улангай субҳидамга соз ила.
Не сулувлар қанот қоқар ноз ила,
Шул сабабдан «Терма ёр-ёр» ишқида,
Қўшиқ айтсанг кел, «Омон ёр» ишқида.

Таклифнома қўлга тегса кудалар,
Йўлга тушган бўлса букун, жўралар.
Учиб келар неча қорли тоғ ошиб,
Ўзбек эли осмонига ярашиб.

Шанба оқшоми тўй бошланиб, колхоз аҳлининг кўнгиллари кушланиб, Қорасочга ўзини яқин тутган кишилар, кўп ўрнида кўргайсиз, дея, тўйга тўёна қўшиб, Соҳиб бобо тенгиларнинг тўрни эгаллаб, маъмурчиликдан кўнгли жўшиб, ўзини қиз бор жойда онабоши, тўй бор ерда тўйбоши санагувчи зуваласи пишиқ хонимлар қизлар базмига кўз-қош бўлиб, ўрнида, нимамиз кам қизлардан, мутоибасини ишлатиб кўзларига сурма торта ўхшовсиз қалам қош бўлиб, базму томошанинг бир томонини қизитиш билан банд.

Таърифи тоғлар оша кетган пазандалар дошқозонни ишга солиб, ўчоқ бошида эътиқод, ихлоси ила:

Мен ёримга ош қилай
Савзи, пиёзи билан.
Емаса ҳам егизай
Байти, ғазали билан,—

деган ошпазлар таронаси ила етмиш икки таомга тегишли масалликни жой-жойига қўйиб-жамлаб, қайнатма шўрва кетидан палов тўрани дамлаб, манти, манти кетидан чучварани тайёрлаб, хўрандалар таъбиға кўра салат деганни саралаб, қайвониларнинг ҳам кўнгли қолмасин учун узмантой кетидан кесган ошга, сузиб олдидан сўнг қайлалди ошга қўл уриб, эт-этга, шўрва-бетга, дегандай куёв-келин йўлдошларига алоҳида такалуф кўрсатиш ниятида улар қаллик қайнатмасини қайта-қайта шопириб, қўйинг-чи, кўп кўнглини овлаш иштиёқида мижджа қоқмай тонгни оттириб, хизматдагиларга, бўш келма, деб кафғирни қозонга уриб турибди.

Гаштак бор жойда хоҳи ашула, хоҳи ўйин, хоҳи аския, хоҳи қизиқчилик бобида ўз улфатлари билан узанги тирашиб юрган йигитмисан йигитлар борлиқ хунарини ишлатишга совутилган отдай шай.

Бир вақтлари онаси, қизим-қизим қизамади, нега сочинг узамади, деб эркалатувчи қизларнинг букун сочи товони оша ерга тегиб, кўҳлик кўркамликда, бежирим ва бекамликда олмослар гурунгида тилга тушиб, бу қоши у қоши билан тутушиб:

Оқ юзинг, оппоқ юзинг ширмойи кулчамиди?
Қад-коматинг бўстонда тоқ ўсган гунчамиди?
Боксам қиё қайрилма, ҳолим сўрмайсан ҳарғиз,
Васлингга зор йигитни қиммати шунчамиди?—

ўз ошиғининг шу тақлид кўйдим-ёндимига оқилона ёндошиб, кези келса ишқида бекарорининг «Истасанг ёринг бўлай»ига қулоқ солиб — аҳдлашиб-паймонлашиб, табиат инъом этган сулувлигини хор этмай, эъзозлашиб юргувчи шохидан булбул аримаган гулдай

қизлар қўлда дутори билан, «Ёр-ёр», «Гулнор»и билан сепалаб сув сепилган гулҳовуз бўйида ўз базмларини қизитиш билан машғул. Бири ҳадеганда ўртани бўшатиб, ўзгаларга навбат бера бермаса, иккинчиси араз урган бўлади. Бири келин кўнглини олишга борлиқ маҳоратини бағишлаб, чапак ва қўшиққа монанд «Ишқида» мақомига ташлаётган бўлса, бирлари эртами-индин бўладиган тўйлари ҳақида, навбат ўзига келганини ҳам сезмай, хаёл сурган бўлади. Яна бирлари ҳу узокда — қўштут панасида зимдан назар солиб турган хаёлчан шайдойисига нозик санъати билан, бир ажаб қилиғи, назокати билан ўзини кўрсатган бўлади. Ҳали муҳаббат нелигини билмаган, беҳуда муқом қилиб, беҳуда қулмаган ўн беш-ўн олти ёшлардаги бир қиз эса ўртада чўл тўрғайи каби пилдираб бежирим қанот қоқади, қизлар йиғинида бўлабериб тажриба орттирганлари «Уялади-ё» ялласини ҳижжалаб айтиб, уятчан қизлар кўксига ўтлар ёқади.

Колхоз боғининг бир чеккасида эса ўйинқароқ ўсмирлар «Ким ўзар»дан сўнг «Қулук чўзма» ўйнашиб, кураш бошланишидан олдин ўз кучига ишонмаганлари рақибини синашиб, алп санаб ўзини, магар бежо йиқилса жовдиратиб кўзини, йиқилган курашга тўймас, дегандай қайта беллашиб, энтикиб, ҳаллослаб обдан толиққач, навбатни «От ўйини»га бериб, бири дўнан бўлиб кишнаб, яна бири чавандоз бўлиб пишнаб, от кимники — минганники, зот кимники — солинни олганники, дея фирром ўйнаганлари «Куй ўзимдан» демагунча «Дуп-дуп»га қўшмай, тараф-тараф ярашмай, бир томон ғолиб келмагунча тарқалишга унашмай, ёшлик-оташлик чоғларини намойиш қилиш билан овора.

Кеч ҳам кириб, қўшкарнайнинг «ғат-ғат»ию «ват-ват»и чорва колхозни кўкини қолаб, қинидан чиққан қиличдай бир чапани-табиат йигит то «ғижбада-ғижбанг» этиб карнай билан сибизга овозига жўр бўлмагунча қўлда чилдирмасини оловга тоблаб, сурнай садоси кекса ёшни давра атрофига чорлаб улкан базмнинг бошланишидан дарак бергач, тўйбоши барчанинг жой-жойи билан, улфати, райи билан тўй томошасига марҳамат қилишларини қўлда шиқилдоғи билан билдириб, ўйин-кулгини қадимий «Гулмиди, ғунчамиди» термаси билан, ёнида икки бола — куёв билан келин увалик-жувалик бўлсин деган рамзий нишонаси билан, «Найзангул» қўшиғи ҳамда «Кичкина бўлсин, кичкина, тариқдан ҳам кичкина» ўйинидан сўнг кўпга қараб таъзим қилиб, яъни навбат сизларга деган ишораси билан базмни бошлаб берди.

Гулхан қурда ловуллаб,
Машғал деган париллаб,
Қизитмоқда гурунгни
Ёш-яланглар гуриллаб.

Созандалар созини,
Келтириб пардозини,
Созлар муҳаббат билан
Хушвақт сезиб ўзини.

Хар тоғнинг ўз олқори,
Ўз қоя, ўз қори бор.
Ўз лочин, ўз шунқори,
Сеҳри бор, асрори бор.

Одамзоднинг кўксига
Эзгу таманноси бор.
Унингсиз бу ҳаётнинг
Айтинг, не маъноси бор?

Ҳожия қиз — оқил қиз,
Сўзламас бенақл қиз.
Бу кеча ўз санъатин
Ишга солди нуқул қиз.

Бу — қардошлиқ тўйи, деб,
Ватандошлиқ тўйи, деб,
Хазон билмас, ғам билмас
Ноёб ёшлиқ тўйи деб:

Тўлғоной, Ойқарам қиз,
Иқлимой, Гуландом қиз,
Қанот қоқар ўртада
Олия, Муҳтарам қиз.

Байт айтишиб Барчин қиз,
Жамила қиз — лочин қиз.
Ором — бўлса завқ билан
Ёзади қулочин қиз!..

Таклиф тушса «Москва окшомлари» бўлсин, деб,
Маруся қиз, Зина қиз ўйинга шайлансин деб,
Танцадан сўнг частушка даврага жон киритар,
«Сердечная песенка!» наққина дил эритар.
Кўкни тутар дам ўтмай «Қасаточка-ласточка».
«Шуточная песенка», «Танцуй-танцуй, Зиночка».
Рубоб билан баянда «Айланаман» чалинғач,
«Тановар»га «Дилхирож» «Кўш ҳалқа»дай уланғач,
Нурхон билан Наташа қўш қаптардай айланиб,
Ўйин билмас қизлар ҳам ўтирмасдан ўйланиб,
Йигитларни тортади завқи ошиб ўртага,
Пушаймонда, армонда юрманғиз, деб эртага.
Тамарахон эгнида товланади хон атлас.
Мудом қизлар эгнида — сира беармон атлас...
Қорасочни даврага кудағайи тортиб дер,
Ўзбекларнинг тўйига муҳаббати ортиб дер:

— Тўйда ўйнамоқ керак,
Тўйиб ўйнамоқ керак.
Бор ҳунарни ўртага,
Қўйиб ўйнамоқ керак.

Қадим дўст эдик, бу кун
Қариндош бўлдик, дея
Куёв-келинга жондан
Тилакдош бўлдик, дея.

Қудаси ҳам бўш келмай «Бешқарсақ»ка ташлайди,
Қон-қардошлик рақсига ўсмирларни бошлайди.

Қирқин қизлар ўртада,
«Баҳор» рақсига навбат!
Дуркун қизлар ўртада,
«Роҳат» рақсига навбат!

«Айлама-айлама, айлаганим бор,
Шу қизларнинг ичида танглаганим бор!»
Ўйлама-ўйлама, ўйлаганим бор,
Севгилимни юлдузга тенглаганим бор.

«Хумой ўлтиришли, лочин туришли,
Кабутар тўпикли, оху юришли,
Қизил деса — қизил, ол деса — ол қиз,
Ҳиндистонда шакар, Булғорда бол қиз».
Товусдай юз рангда товланиб ўйнар,
Каптардай даврада — чарх уриб ўйнар.
Шу қизнинг шаънига зап қўшиқ баравж,
Ажаб санъатига боп қўшиқ баравж.
Гални олиб янгажон — қувноқликда бир жаҳон,
Қайни билан келинга иноқликда бир жаҳон.
Қиздан минг бор қилиқли — раъноликда бир жаҳон,
Шакар томган сўзлари маъноликда бир жаҳон.

Кула-кула қиз бўлиб,
Дарёда қундуз бўлиб,
Кўпни қулдирмоқ учун
Чиройда «тенгсиз» бўлиб,

Лариса қиз номидан
«Салом солди» қилади.
«Тинчимагур бир йигит
Кўнглим олди» қилади:

— Чечасининг жонидай,
Жисмидаги қонидай,

Юзи ширмой нонидай
Асқаржонга юз салом!

— Ўз тўйига келмаган,
Иззатини билмаган,
Тасбеҳдан айрилмаган
Махсум отага салом!

— Сувдан чиққан сулукдай,
Қоши-кўзи пиликдай
Қайнонасига салом!

— Боққан кўйи эликдай,
Кўзилари кийикдай
Кўйчи бобога салом!

— Ёмон кунда — яқиним,
Яхши кунда — чақиним,
Дўст-қариндошга салом!..

— Сехри бордай созининг,
Созининг овозининг,
«Гулбўсин», «Гулнози»нинг
Соҳиб созчига салом!

Соҳиб созчи даврага энди чиқса не ажаб?
Ихлосмандлар гулханны қайта ёкса не ажаб!
Учаётган қушлар ҳам учмай турса не ажаб!
Кун узайиб юлдузлар ўчмай турса не ажаб!
Ўзтўрғайни созига қўндиролса не ажаб!
Ўйхон қизни ўйинга қўндиролса не ажаб!
Мажлис қайта жонланди — Соҳиб бобо ўртада!
Ле дostonлар соҳиби — азим дарё ўртада!
Ихоясиз хаёли — чексиз само ўртада!
Қирак бўлса гўёдай сўзлатади созини,
Қўнгли жўшса яшиндай тезлатади созини.
Утмиш кунни эсласа, бўзлатади созини,
Истаса сув сепгандай қилар улкан гурунгни.
Қўтирмагай тори ҳам на хасталик, на мунгни,
Қикоятдан, байтдан сўнг оқин бир оз тин олиб,
Машғал томон — олд томон, ёпирай, деб қўзғолиб,

Қайта бошдан дилларни
Хушлайди, сархушлайди.
Янги тўй, янги уйни
Куй билан олқишлайди:

— Ғанғир-ғанғир, ғанғир ғозим,
Қўбизнусқа, лақай созим.

Биларсанми, ким қошида
Буқун қуллуқ қилмоқ лозим.

Билсанг, сайра тўлиб-тошиб,
Булбул билан даъволашиб,
Парвоз этиб, тоғлар ошиб,
Тўй бўлсин деб тўй устина!

Биз ҳам ўтдик ёш бўлдик деб,
Бир қулбага бош бўлдик деб,
Бу дунёга хуш келдик деб,
Ҳасрат чекиб ўй устина.

Заҳар бўлиб ҳалол ошим,
Уйга сиғмай ёлғиз бошим.
Уйинг куйгир эликбоши,
От ўйнатди бош устина!

Ўтмишнинг кўп ҳангомаси,
Элга ётдай ҳам номаси.
Қора хатдай йилномаси —
Малол қора тош устина!

Инқилоб дилни шод этиб,
Йўқсилларга имдод этиб,
Мушқулимиз кушод этиб,
Ёз келтирди ёз устина!

Фашист деган сак ҳароми,
Дилда сақлаб кек ҳароми,
Бўлиб абад тек ҳароми,
Тупрок тортди ўз устина.

Сўзни бир оз дароз этдим,
Билганларим баёз этдим,
Куй бирла дилни ёз этдим,
Энди Алёр истар кўнгил.

Бола бахти — она бахти,
Кундай қуёв-келин сахти.
Умрбодлик — паймон аҳди.
Қутлов, аллиёр-аллиёр!..

Ўзбек-русдан қуда-анда,
Кам бўлмагай бу жаҳонда,
Эътиқоди ширин жонда,
Қутлуғ, аллиёр-аллиёр!

Келин кўрмоқ, камол топмоқ,
Бардош билан тамал топмоқ,
Насиб бўлмиш Қорасочга
Дўстлар, аллиёр-аллиёр!

Куйни куйга уловчи,
Дилни-дилга уловчи,
Омон бўлса элу юрт
Тўйни-тўйга уловчи!

Кўкайида неки бор,
Тўкиб солиб барини,
Ўзин санаб бахтиёр,
Юз мақомда торини,

Сайратди тонг юлдузи
Ярқираб, чикқунича.
Хулкар оғиб, тарози
Жамол кўрсатгунича.

* * *

Бўлар ишнинг бошига яхши келар қошига,
Файзи сахар не етсин бўзтўрғай сайрашига,
Бу жон садқа бўлса оз инсон бардошлисига,
Куда-анда, қайни юрт, қавму қардошлисига.
Тўйга буюрсин кўпнинг ўйнаб-қулиб топгани,
Дўсти бўлсин тўй куни беқасам тўн ёпгани.

Алқисса, тўй-тўйдан ўтиб, мақтаса-мақтағудай ўтиб, куёв томон қудаларининг сийи-сифатини ўрнига қўйиб ётди, бир-бирининг дийдорига тўтиқуш боласидай тўйиб ётди. Косагуллик Соҳиб бобога тегиб, кемага тушганнинг жони бир, жон эмас, жаҳонимиз бир; тўкин дастурхонимиз, еру осмонимиз бир, қани, қариндошлар, бўзаданми, қимиздан, ё гулобнинг ўзидан?— деб қудаларнинг кўнглини овлаб ётди, хуш кўрдикни бир айтгандан юз айтиб, сийлаб ётди.

Қорасочнинг орзу армонлари ушалиб, кўнгли ўсиб, қайта яшариб, «Келин куллуқ!» дегувчиларга, ота кўрмаганни бола кўрар, биз кўрмаганни шулар кўрсин, қўзи-қўйдаи курашиб, униб-ўссин, деб қўлини кўксига қўйиб, саккиз тепкилик хон атлас бўйи-бастига қўйиб қўйгандай ярашган келин боланинг хусни-камолига тўйиб, қувончини ичига сиғдиrolмай, дунёга қайта келгандай бўлиб ётди.

Тўйга келувчилар, тўй деганинг шундай бўлса, ўғлинг ўмровли бўлиб, келининг кундай бўлса, деб тўйга ҳасад эмас, ҳавас қилиб тура турсин, бир шингил гапни Бахмал қишлоқлик мўйсафидлардан эшитинг. Қишлоқнинг не ишларни бошидан кечирган, яхшиларни улуглаб, ёмонларни пач урган қариялари Қодир махсумнинг жондай набираси тўйга бормаганлигини ўз шаънларига ор билиб,

унинг бу қайсарлигини тамоми бекор билиб, маслаҳатни бир жойга кўйди:

— Азалдан борди-келди қилиб юрган жойимизга бир айниб қолган чолнинг дастидан лоқайдлик қилишимиз маъқул бўлмас. Бошқаси бўлмаса ҳам, Эрали чол бир кун бўлмаса бир кун, бир махсумни йўлга солиш қўлларингдан келмаса, қай юз билан калла-салла қилиб юрибсанлар, деб бу айбни бизга тўнкаши турган гап. Ҳаммасидан ҳам қудалардан уят бўлди. Ҳали ҳам иззатимиз борида этагимизни ёганимиз тузук. Эп-эпи билан, кели ҳам сопи билан. Яхши сўзга илон ҳам инидан чиқибди, ўжарлик ҳам инсофи билан, деб махсумнинг кўлтиғига кўл солиб кўрайлик. Юрса, юрмаса ўз айби билан, деб йўлга тушганимиз бўлсин.

Қодир махсум ҳам унча-мунчага «жон берадиган» чоллардан эмас эди. Чилёсимандаги гап айтилди, унамади. Ахири ҳадди সিғадиган ўтоғосилардан бири:

— Тўрингдан кўра гўринг яқин. Бекорга туршакдай тириша берасанми? Отадан инсоф кетса, боладан ўпкалама, дегандай арзимаган гап учун ўла-ўлгунча ичимдан топ деб юрасанми? Ўтган ишга саловат. Шунча одам катта бошини кичик қилиб, иззатингга бўла келибдики, юр-да! Эгасини сийлаган итига суяк ташлабди. Бир сенинг ичқоралигинг қаерга борарди? Ҳожия қиз сенинг даллоллигингга муҳтож эмас эди. Қишлоғимиз қизларининг олди эди. Мана, у ҳам ўз тенгини топиб кетди. Икки ўртада сенинг «жон куйдириб, жафо чекканинг» қолди. Энди сен айтган у замонлар ўтиб кетди. Ана, Бекжон!.. Оқибатда нима бўлди. Хоннинг қизи фарлик қилар, олдини олиб шерлик қилар. На фарликнинг уддасидан чиқди, на шерликнинг, на каттанинг юзига қарай олади, на кичикнинг. Бу юришдан кўра ернинг таги маъқул эмасми, бундай сўхтаси совуқ йигитга, бундай тирик мурдага. Ҳаром ўласи молга эгаси сабабчи. Аввало у беиззатнинг юзи қора бўлишига, бошда сен билан отаси сабабчи бўлдинглар. Ё нотўғрими? Нега нафасинг ичинга тушиб кетди? Ҳа, қинғир ишнинг қирқ йилдан кейин бўлса ҳам қийиғи чиқади, деб қайси аҳмоқ бекорга айтган?.. Энди ўз боланг бўлса ҳам, Қорасочнинг сендан эмас, сенинг Қорасочдан кечирим сўрашинг керак. Ё биз хато кетдикми, хў, яхшилар?

Ўтирганлардан яна бири бу гапга қўшимча қилди:

— Ҳар гулнинг ҳиди бошқа, ҳар кимнинг диди бошқа. Мен ўзи махсумнинг дидига тушунолмайд турибман. Бизнинг Қорасочдай қизимиз бўлса, кўрсатганига шукур қилиб, тақия туғил салламизни осмонга отиб юридик. Қайси куни бир газетда Қорасочнинг расми босилиб, уни чунонам мактабдики, эшитиб танам яйради. Бир жойда ишбоши деса, бир жойда карвонбоши дейди. Бир жойда жонкуяр деса, бир жойда жаҳондийда, дейди. Кўпчилик учун жон куйдириб шу мартабага эришганини, ўз бахтини меҳнатдан топганини қофияли сўзлар билан барчага тушунарли қилиб ёзганига астафируллоҳ келтирдим. Камтарликнинг камоли бор, манманликнинг заволи. Ота бўлиб риё бўлсанг, фарзанднинг ҳам уволи. Киши ўз пушти камаридан бўлган боласининг яхшилиғига бормаса бўларми ҳеч замонда? Бу — ғирт нонтепкилик эмасми?

Ҳини билган одам, ўз набирасининг тўйида бош-кўз бўлиб туриш ўрнига, тўғаноқ бўлиш — махсумга уят-э, демасми? Қани, кетдик, биродарлар. Энди, йўқ, деса ўзи билади!

Кўп бир бўлса, бир оғиз йўқ бўлар. Зўр келса, «о» деса-да, «бо» деса-да, маст туя ҳам лўк бўлар. Қодир махсум пишори силлани қападай қилиб ўраб, чоллардан тўёна масаласини ҳеч ширсани билмаганликка олиб сўраб, кўрани хира қилиб турган бир ширроқи улоқни кўгандан ечиб, эшакка ўнгара берди.

Зардали чоллардан бири номус қилиб:

— Ўзи тўймаган сарқит юрак оғрик қилади. Қўй бу юрак оғригингни. Йўли очикнинг қўли очик. Оладиган бўлсанг, тузукрогидан ол. Олмайдиган бўлсанг, йиғиштир бу искотингни. Анов турган панжи, чориларни ўлганда етаклаб кетасанми?— деб боғловда турган дагарлардан бирига кўндириб, ана бу бошқа гап, дея бири хачир, бири отга миниб қоқ пешинда «Ассалому алайкум»ни ҳаюанансалодай узундан-узун айтиб тетиксингани бош, бошқалари ёпибош бўлиб, тўйхона эшиги олдига таппа-таппа туша берди.

Бу оқшом чоллар оқшоми бўлиб, сатта ёши улуғлар буткул жамулжам бўлиб, ўтган-кетгандан сўйлаб, чилим тортгани қайси, тўғри келган жойга «пуф»лаб носвой отгани қайси, «Маишати якнафас тахти Сулаймон аст»га тоқати йўқларининг узала тушиб, хуррак отгани қайси, нашанинг кайфи билан ўтган авлиё-анбиёларни мақтаб ётгани қайси. Наша деса, нашатирдан сўйлаб, тил тагига қиттақкина жипордан ташлаб, бўлса кўкнорига ҳам талаб айлаб, гурунгни қизитгани қайси. Тўйганга тўқлининг гўшти кўпроқ тотир. Олдида лаганлаб қийма турса ҳам, калла гўштига интиқ бўлгани қайси, кампирлардан сўз кетиб, битта-яримтаси айний бошласа, кўпам чакки кетма, деб қатик бўлгани қайси.

Орадан ҳафталар ўтгандан сўнг қудалар, энди биз йўлга тушсак, бир-икки кун Самарқандни сайр этиб, шундан Тошкентга ўтиб, сўнг самолётда учсак, бу ой бўлмаса янаги ойда сизларни кутсак, икки ёшнинг шарофати билан эндиги ёшимизни сизлар билан улгайтсак, деб йўл ҳозирлигини кўра берди.

Қорасочлар қудасига тўн ёпиб, қудағайларга танқис сарполар бериб, яхши кунларда кўришайлик, озиқли от хоримас, қариндошли қаримас, илгари қадрдон эдик, энди болаларимиз сабабли туғишгандан зиёда қариндош бўлдик, деб меҳмонларни иззат-икромии билан, хурмат-эътибори билан кузатиб, ишини ишлаб, вақтини хушлаб, куёв билан келинни жонидан навозишлаб, охириги сўзни Соҳиб созчига бериб турган чоғлари.

— Ҳар ким етсин муродга, зеб бериб бу ҳаётга,

Куни қолмай то абад йўртағу ёби отга.
Биз кўрдигу, кўрмасин гўдақлар тўп сасини,
Тугилмасин кун кўриб, одамзод ғуссасини.
Айрилмасин йигитлар сурмали кўз ёридан,
Мушфиқ она-боладан, кумрилар гулзоридан.
Қорасочдай гўзаллар қолмасин ёрдан бева,
Муҳаббати суякда ўлгунча бордан бева.

Локин қизлар аҳдидан андоза олса — майли,
Ёстиқдоши йўлида кўзлари толса майли.
Боғларга зоғ кўнмасин, кўнмасин ер тургунча,
Тўйларимиз машъали сўнмасин ер тургунча,
Қанот ёзсин кондошлик, жондошлик жаҳон бўйлаб,
Янграсин бахт кўшиғи замин у замон бўйлаб!..

Алқисса, Соҳиб сөзчи тобора авжга чиқаверди, қудалар йўлга тушаверди.

ТЎЛҒОНОЙ

БИРИНЧИ РАВЗА

Омон-омон бўлиб, одил замон бўлиб, кўпнинг кўзидан нам, кўксидан алам аригунча бўлмай, йироқ гўшаларда бўлиб ўтгандай, Қорақишлоқ томонларда ҳам қизик бир номалар, ажаб бир ҳангомалар, эртакка ўхшаш замоналар бўлиб ўтди...

Овул оқсоқоли авом бўлса ҳам, кўҳна китобларда айтилганига амал қилиб, бир томони юртдаги етар-етмасликни кўкайдан ўтказиб, маслаҳат оши куни узоқ-яқиндан келган қавм-қариндошларига, қишлоқ аҳлига:

— Бугун кўноғи, тонг отса тўйи билан улоғи, сўнгги куни тарқаси, таронаси қилиб ўтирмаймиз. Йиққан-терганимиз, топган-таянганимиз йўқ эмас, бор, шукур. Бироқ, зонг қандай, замон қандай. Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ. Катта тўй бўлса қочмас, ўлмасак замон ҳам тинчир. Соғ тўла самани, қир тўла қўйи борларнинг аҳволини ҳам кўрармиз, бўйни йўғонларнинг елка томири узилиб, шоҳу гадо баробар ҳам бўлар. Сўнг насиб қилса айш-ишрати билан, ўйин кулги, маишати билан тўйлар ҳам қилармиз, — дейишига қарамай, тўй куни ўз оқсоқолларининг юз-хотирини қилиб келган ҳам келди, келмаган ҳам келди. Бисотиди борлар эчки-улоғи билан келди, ўз ярашиғи билан келди. Олдин тортса, орқасига етмайдиганлар делдайган икки қулоғи билан келди...

Кўпқари бўлмаслигига кўзи етган узоқ-яқиндан келган сарбоб билан чавандозлар тўй эгасини хасисликда айблаб деётир:

— Бир чуқум ошни худойили жойдан ҳам ейди-да, киши Кўпқариси бўлмаган суннат тўйи ҳам тўйми? Яна кимнинг тўйи — ўтоғосининг тўйи! Бу одамнинг феъли кетганга ўхшайди! Шунчалик ҳоли бор экан, не қилади жалойирга жар солиб...

Ҳар аймоқнинг ўз айвоғи бўлади, дегандай бу гап ўтоғосининг қулоғига етиб, ўринли-ўринсиз таъналар суяк-суягидан ўтиб:

«Орзу армонсиз ўтгандан кўра ном-нишонсиз ўтган яхши Мол кетса кетсин, орийат кетмасин. Кўпқарини бошламасак бў майдиганга ўхшайди. Кўпчиликнинг кўнгли тўлмайдиғанга ўхшайди», — деган қарорга келди. Ҳадемай, чортоқ ҳам тикилиб, кўпқаривозлик бошланиб, зот кетидан зот ташланиб, солинининг зот боришини, ҳам келишини ёлғиз ўзи ўмарган шербилақлар олом томонидан олқишланиб ўтди. Шу тариқа то пешингача оти югурди

лар олиб, ёби минганлар уялиб, тўланлилар тўлганиб, тўриғини кунталаш қилиб, совутиб юрганлар галдаги ташламга ҳам чоғланиб турди. Чортоқда гоҳи серка ташлаб турган бир мўйсафид бу гал ўртага олти ойлик тана ташлаб, ишнинг каттасини энди бошлаб, деди:

— Бориши қўш хўкиз, келиши ясатиғлик от! Оти билан кучига ишонганининг ҳалоли бўлсин. Фирромлик қилган — тошбўрон, бузуқлик қилган — беомон, фириб ишлатган — беимон!..

Ҳадегандаёқ тала-тўп бўлиб, от қайси, одам қайси, бой қайси, бойқадам қайси — ажрата олмай қолди киши.

Ғойибназар полвон пайт пойлаб кўкбўз отини тўдага солди. Жонивор Кўкбўз бир елка, бир қанот бўлиб, юлдуздай учиб — бир аломат бўлиб юзини тўдага урди.

Фурсат ўтмай, Кўкбўз икки юз чоғлиқ отнинг ичидан сузиб чиқди. Кетидан от қўйган ҳам қўйди, қўймаган ҳам қўйди. Қўйгани фойдасиз бўлди, ман-ман деган арғумоқлар ҳам терилиб қолаберди. Қўш хўкиз кимники бўлди — Кўкбўз отлиники бўлди. Қайтишда Кўкбўзнинг кетидан тикила тушган Оқбўз от бўлди. Оқбўз етай-етай деганда Кўкбўз чап бериб ҳайдайди. От эгаларидан кўра отлари, йилқининг хоназотлари обрў талашиб боради.

Одил полвон ҳам отини тўдага солса куруқ чикмайдиган рисоладаги чавандозлардан эди. Бирон марта солимга илинолмай қолса, ҳафталаб ўзига келолмас эди.

Ғойибназар полвон эса беш вақт намозини қазо қилса қилар эди, лекин от тарбиясини қанда қилмас эди, улоқ бўлса бас, қишлоқмақишлоқ кезиб, ҳафталаб, ойлаб уйига келмас эди.

Улоқ унда кетса бас, деган чавандозлар ҳам:

— Ғойибназарнинг бети курсин, бесўнақай келбати курсин! — деб орқасидан от солмас эди. Тоқимлашиб тортишганлар ҳам уни жойидан кўзғата олмас эди.

Шундай қилиб, бошқа отлар йўл-йўлақай терилиб қолаберди. Бир Кўкбўз билан Оқбўз қорама-қора кетиб бораберди.

Одил полвон беҳуда абгор бўлишига кўзи етиб, ақлидан кўра жаҳли устиворлик қилиб, Оқбўзга уч-тўрт аччиқ қамчи тортиб, қаҳрини ўтказиб, шамолдай изиллатиб, Ғойибназар полвонга шу сўзларни айтиб бораётган жойи:

Болалиқдан кўзи-қўйдаи эш бўлдик,
Бора-бора тенгқур бўлдик, хеш бўлдик.
Тенгсизларга мункир бўлмай пеш бўлдик,
Олғирликда сордай сергак қуш бўлдик.

Тайрилмасин минган отинг туёғи,
Эсга солар ажаб ғирни сиёғи.
Ажратади душман, дўстни қулоғи,
Жонивор Кўкбўзинг йилқи буроғи.

Тапангда куч кучга энган норчалик,
Ўсган жойинг учқат оғоч арчалик.

Кўнглингни оқлиги лайлак қорчалик,
Қичама отингни, дўстим унчалик.

Талашганим сенинг билан ормиди?
Моли дунёмиди, кимхоб, зармиди?
Кўзимизга бу кенг дунё тормиди?
Ё кўнглинга бирон кекинг бормиди?

Боғимизда ўсар гул билан ғунча,
Бири қизмисан — қиз, бири — ўғилча.
Шаштингдан қайт, ҳаддингдан ошма унча
Қариндош бўлайлик ўла-ўлгунча.

Полвон зоти мақтовга мойил келади, бош эгиб ҳол айтганга ноилож қойил келади. Ман-ман билан бодига, каттазанг билан сипоҳи салтанга¹ бешафқат азройил келади. Хоҳи уружда бўлсин, хоҳи турушда бўлсин, хоҳи кўпқаривозликда бўлсин, хоҳи мушак-бозликда бўлсин, зўравондан навбат тиласанг, ё дўстликни ўртага сол, ё куда-андаликни, ё ўлгунча қулингиз бўлай деган шармандаликни.

Ғойибназар полвон:

— Ҳо, баччағар, Одил ёмон жойдан тутди. Болаларимиз ҳали ёш эди, кўзи очилмаган норасида эди, суяги қотганча ҳали неча ўзгарилиб, неча турланади. Тенг-тенгги билан, тезак қопи билан. Ҳар нарса ўз ярашиғи, кели ҳам кели сопи билан. Қиз бўй етиб, ўғил эр етиб ақлу ҳушини йиғиштириб олгандан сўнг, тўтиқуш боласидай оғиз-бурун ялашиб кетаберса хўпи-хўп. Йўқ, агар бири қинқайиб, бири шикрайиб турса, ундан қийини йўқ. Бундайларнинг нечовини кўриб келяпмиз. Хўп десам мардлик бўлса, йўқ десам номардлик бўлса, кел энди нима бўлса ҳам пешонадаги-да,— деб қарчиғайдай қайрилиб, хумой қушдай бурилиб, отининг жиловини тортиб, тизгинини бўшатиб, Одил полвонга тананинг бир сонини ушлатиб, синамоқ учун тортишиб, тақимлашиб, чортоққа яқинлашиб ҳам ҳазил, ҳам чин шу сўзларни айтиб бораётир:

Йигитнинг йўлдоши яхши от бўлар,
Учмоққа отланса, қўшқанот бўлар.
Беғуноҳ болани нозик пайтлари
Ўртага солмоқлик кўп уят бўлар.

Ё лўлиман борди-келдинг бормиди?
Минганинг от десам хачир, хармиди?
Солин олмоқ бўлсанг, кўрсат кучингни,
Савдолашиб сенга бу бозормиди?

Насли-насаби бир отадош эдик,
Тоғали-жиянли қариндош эдик.

¹ Олифта.

Молу жон ўртада, бари ўртада,
Яхши-ёмон кунда қайғудош эдик.

Дам сайин емрилар тоғларнинг тоши,
Тошдан қаттиқ бўлар одамзод боши.
Тилагинг мустажоб: Ҳазрати Хизир
Шу икки гўдакнинг бўлсин йўлдоши.

Тоғ бошини чалган туман, қор бўлсин,
Йўл танобин тортган лўкча, нор бўлсин.
Арғумоқ устида қуда тутиндик,
Икковига ота пири ёр бўлсин!

Ёшлигимиз ўтди отда, пиёда,
Мол кетида мўки судраб қияда.
Гоҳида оч, гоҳи яланғоч, хўрлик...
Не ҳам кўрдик одам бўлиб дунёда?

Тоғли ернинг бўлар қузғун, ҳаккаси,
Товланма тўтиси, куйка уккиси.
Бизлар кўрган музтар кунни кўрмасдан
Қўш какликдай яйраб ўссин иккиси!..

Отинг хўра бўлса, берди худо, хотининг хўра бўлса, урди худо.
Йигитнинг номини ё яхши от чиқзади, ё яхши хотин. Жонивор
Қўкбўз билан Окбўзнинг сағриси тошиб, ёли қулоғидан ошиб,
ҳовозани айлашиб, ярашиққа кишнашиб, қора терга тушиб, ўлжа-
лининг зўри бўлганини билгандай, ҳаво боғлаб ўйнашиб турибди.
Икки полвоннинг хешлари, ақраболари, таниш-билишлари бардор-
бардор қилишиб, бири отни, бири қўш ҳўкизни етаклаб, ҳай-
ҳайлашиб, қўйнидан тўкилса қўнжига, дея ариқ қўнглини ёрик
қилишиб, қувонишиб, сал тентак олиш ўғлонлар шу билан тўйнинг
тугаганини билдирган киши бўлиб, қийқиритиб, чуғлашиб, оқсоқол
борми, қорасоқол борми, ҳаммани тўйга етказсин, деб тарқалишди.

Сабабдан сабаб, балчиқдан иморат. Гапдан-гап, гулзордан
алаф. Тўй ўтишга ўтди. Узокдан келганлар кетди. Икки ўртада
икки полвоннинг қуда-андалик бўлгани қолди. Орада бор товоғим,
кел товоғим, борди-келди қилмасанг, ўртада син товоғим, бошланиб,
икки томоннинг ҳам қўнгли ёздай бўлса, топганлари ўртага ташла-
ниб, йўқ агар анзур пиёздай бўлса хотин-халажларнинг кўзи ёшла-
ниб, қўйинг-чи, бирда қут, бирда бекут бўлиб, қулоқлари батанг
бўлгани қолади.

Гойибназар полвоннинг бойвуччаси кўркамликда гулдай, тўкис-
ликда сумбулдай, лафзи даҳани булбулдай, сочлари мажнун-
толдай юзи-қоши ҳилолдай, беғуборликда зилолдай, худди соҳиб-
жамолдай бўлсин, ҳар ишга кўзли бўлсин, ўзи бир сўзли бўлсин,
деб қизининг отини Тўлғоной қўйган эди. Одил полвон ҳам девдай

коматли бўлсин: бахтли-омадли бўлсин, қарчиғай келбатли бўлсин, Юсуф сумбатли бўлсин, эр деса эрдай бўлсин, деб ўғлининг исмини Эрийгит қўйган эди.

Тўлғоной қизмисан қиздай бўлиб, ариқ бўйида андиздай бўлиб ўсаберди. Бора-бора бир сарвиноздай, суксур билан ғоздай, дарёдаги кундуздай, тонги ёруғ юлдуздай бўлиб ўсаберди. Қирга битган лоладай, қирмизи пиёладай бўлиб ўсаберди.

Бола бошидан маълум, бургут қарашидан маълум. Эрийгит ҳам оладиган қушдай, қахрланса қора совуқ қишдай, ҳар мушти харсанг тошдай, қош-қовоғи савр ойидаги қуёшдай бўлиб ўсаберди.

Қуда-андалик жойингдан қулунли биянгни аяма, дегандек қуёв томонидан улуғ айём кунлари қиз томонга товоқ-товоқ бўғирсоқ устида ласи билан, ё бўлмаса қаймоққа пишган қатлама устида атласи билан, қизнинг отасига оқлик, онасига қуроқлик юборилади. Келин болага, қизнинг кўзи қизилда, дегандай бахмал бўлмаса банатдан, дастурхоннинг ярашиғи учун Боғдон майизи билан эликдан, қиз-келинлар бозорига энди чикқан зумрад билан забаржадли тақинчоқлардан юбориб турилади. Қиз томон ҳам ирим учун дастурхонни қуруқ қайтармай қуёв болага аталган дўппини тўни билан, орият кўчасига бирига ўни билан қайтариб, неча ой, неча йиллар узанги тирашиб юрди.

Шу тариқа, ҳаш-паш дегунча орадан анча вақт ўтди. Қалпоқлилар қалтираб, телпақлилар тентираб, ота болани, бола андишани унутган, одамлар қаернинг дони бўлса, ўша ернинг товуғи бўлган йиллар ўтиб, Қорақишлоқнинг узок кун чиқиш томонидаги Алдашмон деган жойларида ҳам қора кунлар қайтиб келмас бўлиб кетди.

Эндиги ҳангомани бўлмас элга букри ўғил пайдо бўлади, деганларидай бир-икки бузғуннинг фиску фасодига учган қишлоқнинг бақироқ чолларидан эшитинг.

Одил полвон отасига ош бермади, бир бало берди. Номард ҳам ошингни ейди, ҳам бошингни, ҳам тузингни тотади, ҳам тузлуғингга тупиради, туйнугингдан тутун чиқиб турса сендан маъқул одам йўқ, ёмон кунингда худодан ўлимингни тиласа тилайди, камолингни тиламайди.

Ошдан сўнг азон айтилиб, кетидан хуфтон намози ўкилиб, намоздан сўнг, Мадали махсум билан алифни калтак, мимни ғалтак деб тушунадиган авом, ҳудожўй чоллар чорданани қайта қуриб, алламахалғача китобхонлик бўлди. Пулсиротдан, охиратдан, қиёматдан, ўт азобидан, гўр азобидан, аршдан, фаршдан гап кетди: ол нима дейсан, худо ёрлақаган бандайи мўминлар жаннатнинг тўрини эгаллаб, бу дунёда кўрмаганини дорил бақода кўрармиш; уламо-фузалолар билан мунозарага бориб, шариятга шак келтирганлар, туғдорларнинг муотибиға дучор бўлган кимсалар, ғайридини билан мулоқат қилганларнинг бир оғзи ўтда, бир оғзи сувда бўлармиш...

Ана энди ўтирганларни симобдай суюлтириб, кўрғошиндай эритган махсум аста-секин муддаога қўчди:

— Ё ёлгончи дунёнинг пешаси ол биландир, олин кўриб қувонма, таги завол биландир, деган замонлар келди, азизлар!..

Одил полвон хангоманинг нима тўғрисида бораётганини сезмай, бу ғийбат, бу хусумат гапларнинг тагида бебахтлик балосининг борлигини лоақал кўнглидан ўтказмай, оғзи анграйиб, бурни танграйиб, қулоғи шанграйиб бирига ним тушунса, қолганига ғирт тушунмай ўтираберди. Тушунганда ҳам не қилсин: уйга келганни ит қопмас. «Ўйнаб сўйласанг ҳам ўйлаб сўйла, занғар. Зўри беҳуда — миён шиканад» деб қовшини тўғрилаб кўйиш ўзбек одатига зид саналади.

Қолганлари махсумнинг гапини маъқуллаб, ҳар таъбирини жойиз бўлса-бўлмаса авлиёдай қўллаб, шўро ҳукумати шулардан маслаҳат сўраб иш қилмаса, ғазот эълон қилишдан қайтмайдиган бўлиб, Николай подшони ўз ўрни, ўз тахтидан то худодан ажал келмагунча қўзғатмайдиган бўлиб, бири мастликдан, бири наҳсликдан, бири эса қўланса гапларга чидолмасликдан деётир:

— Энди шартимиз кетиб, партимиз қолганда бир тешикдан овқат еб, ҳалқумимизни булғатгандан кўра, ернинг ости маъқул эмасми? Кўргуликнинг бундан ҳам каттаси бўладими?

— Худо хоҳласа, деб айтайин, дини исломнинг туби — берк. Оқ байроғимиз омон бўлса, музофотимиз оёқ ости бўлмас, иншоол-ло!..

— Лайлонинг томига чиқсам ғозлари ғавғо қилур.

Эрлари уйда туриб, хотини савдо қилур.

— Ҳалол-ҳаром қўшилиб, оёқлар бош, бошлар оёқ бўлгандан сўнг, гўр бўлармиди?!

— Большой деган бало, колхоз деган бало қаёқдан қараб турган эди. Ичимиздан ола чиқиб, бундай балоларга йўлиқаётимиз. Бўлмаса жами ўзбек бир бўлиб: «Ҳар ким ўз олдига яшасин, бой-бойдай, камбағал-камбағалдай яшасин. Мулла худонинг элчиси. Мулла тугул, салла ўраган Сибирь бўп кетиб бораётир. Мулласиз мусурмончилигимиз қаёққа борарди. Ўз дин, ўз эътиқодимиздан ўлсак ҳам қайтмаймиз. Гапнинг индоллоси — бизга совет-повети керак эмас», деса Шўронинг қўлидан нима келарди.

— Шўро сенга ўхшаган бузуқлардан сўраб иш қилмайди. У сендақанги тескари ташвиқотчиларни урмай, сўқмай ишингни қилиб кўяди. Ҳозиргача бой иши фармон билан, йўқ иши армон билан эди. Замон кимники — батрақларники. Шўро ҳукумати шуларнинг гарафдори. Мамлакатда ким кўп — йўқсил кўп. Ким кўп — бевабечора кўп. Шўролар шуларга суяниб иш қилади.

Қирқ киши бир ёнда, қинғир киши бир ёнда. Мол олasi қошида, одам олasi ичида. Из қувган қазноққа йўлиқар, гап сўвган балога. Колхоз тузилишига тузилиб бўлди, ким қанча қон, рўзғор боши қайси, мол-ҳоли қалай, ёрдамга муҳтожми-йўқми, деган рўйхат ўтказилиб бўлди.

Чини билан йиғласанг, сўқир кўздан ёш чиқар. Олгали чиққан ийгитнинг янғаси чиқар олдидан. Лақаби ё сағир, ё кабир аталиб елган кўнгли ярим, кўкайи садпоралар озодликка чиққан қулдай, афасдан қутулган булбулдай, олти ой йўқ бўлиб кетиб, ўлжали

бўлиб келган ўғилдай омади барор олиб, тоши ўрга юмалаб кимсан — колхозчи бўлиб қолди. Қадимдан «катта қозондан ош еб юрган» зотлар ҳали у ерда, ҳали бу ерда колхоз тузумига қарши тескари ташвиқот юрғизиб, оқибат ҳам хатга тушгани, ҳам ўтга тушгани ортиқча бўлди. Қилмиш-қидирмиш. Сийлаганни сийгир билмас, сийпаганни ғунажин. Садағанг кетай кўпчилик бир сийлади, икки сийлади, бир кечирди, икки кечирди. Ҳалиги одамлар қийшиқлигини, қинғирлигини кўя бермагандан сўнг, ўн-ўн беш батрак бир бўлиб, ҳамфикр, ҳамсир бўлиб, белгили маҳкамага шундай деб ариза битди:

— «Ақлга — ишорат, нодонга калтак. Ишорат қилдик — бўлмади, ҳайфсан бердик — бўлмади. Оқибатда колхоз омборига ўт кўйган ҳам, ҳосилотга пичоқ ўқталган ҳам, муаллимни динсизликда айблаб, кофир деб фатво бериб, қишлоқдан қувдирган ҳам, душман тегириғини сув қуяётган ҳам мана шулар:

1. Мадали махсум — ғирт миллатчи.
2. Саидғани мулла — тескари ташвиқотчи.
3. Асадулла бойвачча — Бекжўра бойнинг боласи.
4. Эшқозок Нурали боласи — учига чикқан оғмачи.
5. Жумон қирғиз — якка хўжалик тарафдори.
6. Абдурасул Эргаш ўғлининг, колхозга киргандан кўра Овғонга¹ ўтиб кетаман, деганини ўз қулоғимиз билан эшитганмиз.
7. Қаршибой қийшиқ, сен ҳам большевойнинг бирисан-да, деб Алексей деган ўриснинг хотинини булғаб, қизини ғорат қилди, ўзини ҳақорат қилди.
8. Одил полвоннинг кимлигини билиб бўлмайди, дўстга ҳам, душманга ҳам дастурхони очик. Яқинда Қўштамғалида аскарлар томонидан отилган Ҳайдар босмачининг туққан жияни бўлади. Отасидан қолган олти хонали уйини колхозга ўтказишдан бош тортди...

Мана шу кишиларга Шўро ҳукуматининг кучини кўрсатиб қўйишларингизни сўраймиз».

Боя айтганимиздай, Одил полвоннинг кўпга берган оши ўзига балою қазо бўлиб тармашди. Бир оқшомда ҳалиги хатга тушганининг бари ер ютгандай ғойиб бўлди. Одамлар бирови халқ душмани бўлди, бирови туп деган тупик ерга тушмайдиган ёқларга сургун қилинди, Одил полвон эса қулоқ деб топилди. Қорақишлоқ район халқ судига ярим йилча қатнаб, сўроқ бериб юрди. Ахири: «Одил полвон Омонов қулоқ эмас» деган оқлов қоғозини олиб оқланиб, суднинг одил ҳукмидан боши Боғдонга етиб, бироқ оғайниларига кекашиб ота мулк, бобо юртидан кўнгли қолиб, худди биров, мана қулоқнинг юришини қара, деяётгандай кўча-қўйда юришдан уялиб, ҳалиги ёзиб берганлардан дили оғриб, ўкиниб, икки ёлғон — бир қасам, туҳмат ҳам эви билан қулоқ бўлиб кўра-кўра қўйим, уюр-уюр йилқим, боғловда турган биям, карвон-карвон туям бормиди, дея сўкиниб юрди. Тани бошқа дард билмас, дардлига ҳамдард бўлмас,

¹ Афғонистон.

ўртадан бир холис киши чиқиб: «А, бунинг нимаси кулоқ» дейишга ярамади-я, кўнгил учун», каби гиналарини қилиб, бу ердан кўчмакка шайланиб, минг дарди ичида ўйланиб, беш-олти отадош оғайнилари, куда-андалари, тоғали жиянларига кўнгил учун гап солиб турган жойи:

Субҳидамда учиб ўтган ғозмиди?
Ғозни қувган лочинмиди, сормиди?
Ёзиғим не, гуноҳим не билмадим,
Биз шўрликка бу кунлар ҳам озмиди?

Мен кетарман бу ерлардан бош олиб,
Мусофирдай кўзларимга ёш олиб.
Киндик қоним томган ерни тарк этиб,
Ирим учун чимдим тупроқ, тош олиб.

Ғамли бўлдим, ғамгузорим бўлмади,
Кўнгил учун дард ёзарим бўлмади.
Соғ бошимга савдо тушган кезлари,
Битар ишни битказарим бўлмади.

Ўз кунига омон бўлсин ҳар банда,
Ҳеч бўлмасин эл ичида шарманда.
Алдошмонга сиғинди бўп юргандан,
Бошқа ерда бўлсам майли қоранда.

Бугун-эрта бизга хайр-хуш энди,
Кулба-хона бу масканлар бўш энди.
Биздан ўтган бўлса рози бўлинглар,
Тақдирда на бўлса кўрар бош энди!..

Ҳўкизнинг шохига урса туёғи зирқирайди. Минг қилса ҳам жигарчилик, қариндошлик-да, Одил полвоннинг қанча сарсон-саргардон бўлганлигидан хўрлиги келиб, ўпкаси тўлиб, ҳалигидай кунда ҳам диллашмаган уруғ-аймоқларидан ҳафсаласи пир бўлиб, «Мен кетарман бу ерлардан бош олиб» деган гапи оғайниларига оғир ботиб, бир хиллари кўзига ёш олиб, бири билимдонсиниб, бири доносиниб деётир:

— Бош ёрилса бўрқ ичида, қўл синса енг ичида. Сиртлон сирини бермас, бўри кўзининг қирини. Эр бошига нималар тушмайди. Худо бундан катта балоларидан сақласин.

— Мард худодан кўради, номард йўлдошдан. Сенинг бу ишинг номардликка ётади. Суднинг одиллик қилиб оқлаганига шуқур қил.

— Ҳар ким ўзи эккан дарахти остида сояласин. Ҳовли-жойинг ҳам, чорбоғинг ҳам, отадан қолган арзимас мулкинг ҳам ўзингга

буюрсин. Бургага кекашиб, кўрпага ўт қўйма. Энди бошқа-қашқа гапингни қўйиб, келинингни йиғиб олишни ҳаракатига туш.

— Ўша батракларни ёзиб берганида ҳам жон бор. Бўлмаса ўша мардумча махсум, Абдурасул гўббанларни саситқизиб ўтирмай, кучала еган ерингга бориб кучан, деб ҳайдаб чиқмайсанми уйингдан. Ҳалиям бола-чақангни бахти бор экан, шунчалик омон қолдинг.

— Кўриб турибсан, ҳозир не бир шакамонлар ё тушуниб, ё тушунмай, ё бир оғиз сўз билан, ё бир бежо ҳаракати билан оёқ қокмай кетиб бораётир. Ё ҳақ, ё ноҳақдан бировнинг ишига аралашган ҳам омон қолмаётир.

— Ноз қил, кўтарса боз қил. Сенинг нозингни ҳам билиб бўлмайди, бозингни ҳам. Ўғлинг эр етиб, қизинг бўй етганда бошқа юртда итинг адашибдимми?..

Одил полвон тишини-тишига қўйиб, кош-қовоғини уюб, бир хил тиканакли гапга ичидан куйиб, гоҳо шайтонга ҳай бериб, мушт ўқталишдан салкам ўзини тийиб, буларнинг худди отувга ҳукм қилинган одамни орага тушиб олиб қолгандай ўт олиб гуруллашидан баттар ихлоси қайтиб, соқолини силаб, кўзларини олайтириб деди:

— Отадан олтов бўлсанг, ватанингга ёлғизсан. Ҳали бировга оғирлигимиз тушиб, ўлигимизни ортганимизча йўқ, шукур. Яхши отдан йиқилса, ёмон таъначи. Сизларнинг гапларингиз: «Сигсаям бер беш танга, сигмасаям бер беш танга», деганга ўхшаяпти. Нима, мени битта-яримтадан домонгирлик жойим борми?! Ишим судга, молим хатловга тушган кунлари ақл ўргатадиган одамни кўрмадим. Мен ёзиб берган одамлардан кўра томошабинлардан хафаман. Ўз отасини танимай, насиҳатини тингламай босмачи бўлиб кетган жиян учун тоға худога не ёзди? Ким уйига келган одамни, сен ноҳақ сўйладинг, деб кўчага ҳайдаб чиқаради? Отасидан қолган меросини ким кўчага ташлаб қўйибди? Ҳалиям керак бўлса бор-будимни колхозга ўтказиб, бошим оққан томонга кетсам, мени биров уришадими? Туп деган тупик, қайтиб ютсанг макруҳ. Кўча-ман дедим, кўчаман. Эр ўлмай, ризқи камимас. Кунимиз тўларок ўтмаса, силарок ўтар. Яқинда ўтириб тишлашгандан кўра, узокда ўтириб кишнашган маъқул.

Альамон, Одил полвон элни ётқизиб, ойни ботқизиб: кўчмакка талаб айлаб, керакли нарсаларни олиб, ортиқча юк бўладиганини тайлаб, бойвуччаси келинига аталган тоза буюмлари таҳини бузмай жойлаб, қоринда турган тўрт йиллик соримойни тилаб олгандай авайлаб, овози дўриллаб, йигитлиги белги берабошлаган Эрийгит эшак уловни тахт қилиб, ота амрини бажо келтириб, ўзбекнинг кўчига йўлиқма, дегандай ҳали унга чопади, ҳали бунга.

Ҳадемай тун ҳам оғиб, субҳи содиқ бўлиб, Одил полвон бола-чақаси билан қавзаниб, дўстга хор, душманга зор, номардга муҳтож қилма, дея кўч-кўронини ортиб, қудаларининг: «Бекор қилдингиз, полвон, ҳалиям бўлса қолинг», дейишларига қулок солмай, кўнгилларини қабартириб, қўни-қўшниларини йиғлатиб, фотихасини олиб, йўлга тушди ирғалиб...

Жондай ота юртни ортда қолдириб,
Бировни йиғлатиб, бирни кулдириб,
Дарё кечиб, давон ошиб боради,
Олд томон интилиб, шошиб боради.
Кетда қолди кўркам Октов тоғлари,
Чорбоғлари, боғи шамол боғлари,
Қайда энди булоқ-чашма сувлари,
Сўналининг сохир кўз охулари,
Жайра, жайрон, олқар, ёнут овлари,
Овчиликнинг сирга бой далғовлари!
Алдошмоннинг қора сондан қорлари,
Не бир гужум, мажнунтол, чинорлари,
Силовсиндай олғир, эпчил сорлари,
Сор демаким, карвон боши-норлари,
Мармарга бергусиз оқиш тошлари,
«Ёмон» бўлса ҳамки қариндошлари,
Қолди гўё полвон билан хўшлашиб,
Булар борар баъзан йўлда адашиб.
Увол тоғи ўнгкай арна, дарали,
Оқ қуйруқдан ҳеч фарқ қилмай марали,
Кам йўлиқиб, гизол, қизил бўриси,
Товушқоннинг қасам урган қариси...
Бари бир-бир дилдан ўтиб боради,
Тенгсалиб жарликда кетиб боради.

Эрийгит ҳам энди тушди нолишга,
Дили сиёҳ, ақли етмай бул ишга.
Тармашиб чиқади қия-ўришга,
Бола шўрли бўзлаб тушар энишга.
Қайда энди бўт кўзи боқишлар,
Давра қуриб қирда гулхан ёқишлар.
Қайда энди «кулун-кулун» ўйнамоқ,
«Серка» бўлиб нодон қизни қийнамоқ.
Дуркун-дуркун бўлиб қишлоқ ёшлари,
Тўлғоной ё қанча қалам қошлари,
Бири тойчоқ бўлиб, бири от бўлиб,
«Қочди-қувди» ўйнаб, бири мот бўлиб,
Қайда энди Катта қирда турмоқлик,
От ўйнатиб, дўнан миниб юрмоқлик!..

Лайлак келди, ёз бўлди,

Қаноти қоғоз бўлди.

Сўна дориб молларга

Эчкилар бўғоз бўлди...

Бу қўшиқ ҳам қолди «бел»дан нарида,
«Қирқ қиз»нинг қирида, бодомзорида.
Бола хаёлида нелар кечмайди,
Боламастлик чоғи дилдан ўчмайди!
Бодомбека борар ковоғин осиб,
Баъзида тўнғиллаб, баъзида нолиб,

Бизни тортди қаерларнинг тузи, деб
 Қора совук киши, нобоп ёзи, деб.
 Аламидан гоҳи юрар пиёда,
 Хитлиги, хўрлиги ортиб зиёда,
 Ҳориб, кўзин ёшлаб кетиб боради,
 Манглайига муштлаб кетиб боради.
 То тушгача булар неча бел ошди,
 Неча қишлоқ, неча овул, эл ошди.
 Қоқ пешинда Қоратошни қоралаб,
 Қияликдан ўтиб, Чурхни оралаб,
 Омон-эсон чикди аранг Тангидан¹,
 Хавф-хатарсиз иши келиб ўнгидан.
 Тоғ кўрмаган кўрса дейди, аломат,
 Ана сенга ҳикмат, ана каромат.
 Паноҳингда ўзинг асра ё раббий,
 Ўзинг яратгансан, ўзинг мураббий!..
 Боллиўроқ бўлди кўниш жойлари,
 Хиёл тинчиб оху, зору войлари.
 Қора кумғон ишга тушди варақлаб,
 Оймомо ҳам чиқиб берди чарақлаб.
 Кечки овқат қотган-кутган нон бўлди,
 Нон устида тўнгмой дилижон бўлди.
 Қайлардандир келар чўпонлар саси,
 Кулоққа чалинар сурнай навоси.
 Тан яйратар экан оби-ҳавоси,
 Ёт туюлар хиёл еру самоси.
 Орқада қолмишдир қорли тоғлари,
 Қарчиғай, ҳумойли, сорли тоғлари.
 Чалинади қори кўзга ярқираб,
 Тагида жилғаси, сойи шарқираб.
 Чўккиларда айни кўклам кўчкини,
 Чағатда кўрасиз кўю эчкини.
 Сарманзилда эса баҳор ташвиши,
 Дон-дун сепмоқ билан машғул ҳар киши.
 Бу жойларда меҳнат қилган хор қолмас,
 Кузак яхши келса, сўзсиз зор қолмас.
 Кун чиқишда эли бойли Зоминдир,
 Бунда униб-ўсмоқ ҳеч бегумондир.
 Шимол юрсанг чиқар чўлнинг каттаси,
 «Тошкент — Термиз» деган йўлнинг каттаси.

Одил полвон бу поёни йўқ чўлда неча бор кезиб, неча бор
 йўловчи бўлган. У юриш билан бу юришнинг фарқи бор. Илгари
 елмослик, кўпкаривозлик этиб, чиллага кирган нордай, кўнгли ҳам

¹ Эни икки газ, узунаси бир чақиримча келадиган тоғ йўлаги.
 Йўлак кўркинчли бўлгани учун ҳомиладор аёлларнинг, ёш болалар
 нинг кўзлари боғлаб олиб ўтилади.

лолазордай бўлиб юрган бўлса, бу гал «сичқон инига сифмайди, думига галвир боғлайди» тарзида бўлиб юрибди. Илгари у томони Ховос, бу томони Ёйилма, тўғрайда Гавранка¹ бўйлаб тўп-тўп отлилар билан санғиб ё тулки ови, ё тулон ови билан машғул бўлиб, ё бўйдоқлик чоғлари эса ё қизталаб, ё қимизталаб бўлиб юрган бўлса, бу гал бошига иш тушган киши бўлиб юрибди. Хўрозлар қичкириб, тонг ғира-шира ёришган маҳалда булар яна Боллиўроқни тарк этиб, кун найза бўйи кўтарилганида Ламакинни оралаб, темир йўлни қирқиб ўтаберди. Бола-чақаси, бойвучаси «Осмон пайиздан бўлак оташпайиз² деган нарса бўлармиш. Тутуни тепасидан чиқиб, манглайида бир кўзи бўлармиш, ўзи ҳам одам, ҳам юк таширмиш, товуши тоғ ошармиш, ўзи пулсирот йўсин йўлдан юрармиш» деб эшитарди, энди ўз кўзлари билан кўрди. Ол энди булар йўлни шу тортгандан тортиб, оёқларини қабартириб, кун тушлиқдан оққанда Янгиобод қишлоғига яқинлашиб, полвоннинг бир фарғоналик ошнасиникига кўниб, ҳовлисини қий-чувга тўлдирди. Бир ёнда болалар бозори. Бир чўтир бола Эрийгитга: «Кел ўйнаймиз», деса, бир ялпоқ бола муштини кўрсатиб: «Бу ернинг зўри биз бўламиз», дегандай қилади, мезбон бола Эрийгитнинг ёнини босади, бир қизалоқ тилини чиқазиб, майна қилади... Катталар бозори ҳам чакки эмас, мезбонлар ўзини қўйгани жой топмай, кўк чойни фарғонача дамлаб, чой кегидан ош дамлаб, кўни-қўшниларни ҳам хабардор қилиб, меҳмонларни бардор-бардор қилиб, ўртада ўтни гуруллатиб, потипон деганни сўйлатиб, хурсандчиликнинг кўчасига даврада болақайларни ўйнатиб, қайта-қайта сўрашиб, бормисиз, омонмисиз, элу юрт, оғайни, жамоалар қалай, деб ҳол-ахвол сўрашиб ётди.

Элга эл келса давлат, элдан эл кетса кулфат. Бўз берган билан бўлма, сўз берган билан бўл. Янгиободликларнинг ҳаммаси сўзи билан иши, юмуши билан турмуши, орзу армони, аҳду паймони бир. Булар на бойликнинг кетидан қувган одамлар, на ортиқча хотамтойликнинг. Овулларининг номига яраша ерлари ҳам янги, одамлари ҳам. Бу ерда сеники-меники, сен кичик — мен катта, сенинг насли-насабинг паст, мен эътиборли деган гапнинг ўзи йўк. Ер ҳам барчага баробар, сув ҳам, Келес каналининг суви лопиллаб ёнгиналаридан оқиб турибди, неча йил, неча замондан бери хароба бўлиб ётган Мирзачўл энди обод бўлсин, сийнасида сув оқиб, шаҳарлар бунёд бўлсин, деган башоратларидан сўнг нажот излаб, бу ерга келиб қолган одамлар Туркистоннинг ҳар йўша, ҳар қишлоғидан: Тошкентдан Талъат тилмоч, Чиноздан Чинмирза, Қовунчидан Қобил дев, Намангандан Назарали, Марғилондан Матюсуф, Қўқондан Қодир калла, Сурхондан Сулаймон, Самарқанддан Самандар, Ўроқлидан Ўсарқул, Сўлоқлидан Санакул...

¹ Ҳозирги Славинское посёлкаси.

² Самолёт, поезд.

Эшикдан оққан сувнинг кадри йўқ. Одил полвон қайтам Алдошмонда кўрмаган иззат-икромини бу ерда кўриб, иши қарорли, ўзи эътиборли бўлиб, номи колхозчилар қаторига тиркалиб, истиқомати қайта тикланиб, аввал ғаллакор бўлса, энди пахтакор бўлиб, илгари бир метр кўрпа, кўрпачалик ласни палон пулга аранг топса, энди истаса той-тойи билан олиб, кўн кармонга бели синмаган сўлкавойларни дастаси билан солиб, бойвуччаси Бодомбека кўнгли жойига тушиб, келган жойларидан нолимай, нозинқирамай ичидан севиниб юраберди.

Ҳар тўқисда бир айб. Яхшининг ёмони бўлади, ҳар нарсанинг ўз кушандаси — беомони бўлади. Кеч кириши билан чор атрофда чиябўриларнинг машмашаси, чиркай-пашша томошаси, тулки хархашаси, этдан ўтиб суякка етган. Оқ пошшони тахти-тожи билан, хирожи-божи билан қулатган большевойлар шўросига пашшанинг тухумини қуритиш чўт бўптими? Безгак балоси ортиқча. Бунга ҳам бир дегани бордир. Булар — ҳали чўлда одамнинг камлигидан, ернинг ё тўқай, ё сернамлигидан. Ўтганлар, уйнинг тутун бўлса ҳам бағринг бутун бўлсин, деганлар. Не бўлса бўлсин, тўрт кўзинг тугал бўлиб, бағрингдан шамол эсиб турса бўлгани.

Шундай қилиб булар бунда кўп қатори капанинг эгаси, чечанлар айтганидай, безавол сознинг чегаси бўлиб, касб-кори пахтакор аталиб, номлари ўша вақтда Мирзачўлда чиқадиган «Колхоз меҳнати» газетасида «Ота-бобоси, бобокалони мол кетидан кун кўриб келган алдошмонлик Одил ака Омонов ер ҳайдашда, чигит экишда «Янгибод» колхозининг зарбдор аъзоларидан ҳисобланади» деб макталиб, тирикчилиги бирдан олдин, бирдан кейин ўтаберди. Шу тариқа бу ерга омон-эсон жойлашиб, оғиз-бурин ялашиб, оқшомлари гурунглашиб кун кетидан ой, ой кетидан олтой ўтаберди.

Ана энди Одил полвоннинг ёдига кўнгли қолиб чиққан қишлоғи тушиб, паришонхотир бўлиб, эtlари уюшиб, уйқусида мўйинса мўйсафидлар билан кучоклашиб кўришиб, тушида эшак кўрса — муродга, туя кўрса — бузрукка, балиқ кўрса — тўқликка, маймун кўрса — шўхликка, шоти кўрса — йўқликка йўйиб юрди.

Бодомбека билан Эрийгит ҳам ё азончошгоҳлик, ё кечлик тамадди чоғлари: «Ё уни соғиндик, ё буни соғиндик, ё биз бормадик, ё бизнинг бундалигимизни билиб, биронтаси келмади», деган гапларни полвоннинг қулоғига қуядиган бўлди. Ҳар қайси ўзига тобияна одамни соғиниб, қўмсайдиган бўлди.

Куз ташвиши тугаб, ғаллакор ғалласини, пахтакор пахтасини саранжомлаб, ферма моллари ҳам тоғдан қайтиш қилди. Ҳар ким ёз бўйи ишлаб топганини ўртага ташлаб, гурунг-гаштагини бошлаб ётди.

Сандалда бангига ўхшаб ҳар хил хаёлга бориб, Бодомбекага дилидагини ёриб ўтирган Одил полвоннинг эсига қишлоғи, ҳам-қишлоқлари тушиб, мусофир бўлмайд мусурмон бўлмас экансан, деб ўзига келиб, кўзи очилиб, кўкайдаги таъна, тугунлар ечилиб, Эрийгитга, қани девим, қани норим, қани шунқорим, қоғоз-қаламингизни олинг, энди араз урганнинг оши тотли қилиб юрмайлик,

елдагиларга дарагимизни билдирайлик, деб шу мазмундаги дуойи саломни айтиб турди, ўғлони битиб турди:

— Жондан азиз, шакардан ширин кудамиз Гойибназар полвонга, кудағаймиз Зумрадбибига етиб маълум бўлсинким, биз Мирзачўлдаги Мусофиробод даҳасига қарашли «Янгиобод» колхозида тупрокдан ташқари яшаб турибмиз. Тўрт кўзимиз тугал, бағримиз бутун. Сизларни соат сайин эсга олиб, дуойи жонларингизни бир оллодан тилаб турамыз. Бизнинг бунда аҳволимиз яхши. Экинзимиз ҳам, тикинимиз ҳам пахта. Егулик-кийгуликдан камимиз йўқ. Чой, совун сероб. Мато мўл. Бу ёқларда гуручни қадоқлаб эмас, қоплаб олса бўлади. Ҳар куни еганимиз ош. Капиратувимиз олдимизда. Тоғдагидай уч кунлаб бозор қилиб юрмаймиз. Бозоримиз — Мирзачўл. Бу йилги дехқончиликдан топганимизни бир йил ётиб еса бўлади. Бадавлатимиз. Келаси йил ҳукумат ҳозирги турган жойимизга раста-раста оқ уйлар тушириб берармиш, деган гаплар бор. Алдошмонда ел турса Мирзачўлда бўрон кўтарилади, деган гап афсона. Қайта қишнинг каттаси у ёқда экан. Мирзачўлда уч ой қиш, уч ой ёз, уч ой баҳор, уч ой куз. Қийинчилигимиз уч ой — жавзада жазирама иссик, саратонда сал салқин, асадда худо сакласин... Ўтинимиз ғўзапоя билан жинғил. У ёқдагидай жадди ойларида газамга-газа кезиб, ҳали учқат, ҳали арча, ҳали заранг излаб юрмаймиз. Эндиги гап тоғларда эрув бошланмай биздан ўтган бўлса кечириб, келиб кетингизлар. Ўзларингиздан қоладиган гап йўқ. Кўз кўрган кўни-қўшни, оғайни-жамоаларга биздан дуо айтингизлар.

Шу-шу Одил полвон қариндош-уруғлари билан хатлашиб, хабарлашиб, бири бориб, бири келиб юрди.

ИККИНЧИ РАВЗА

Йигитлар эр етиб, дорилпаноҳда неки яхшилик бўлса, гафлатда қолмай давр сурабердилар.

Тўлғоной ҳам ёронгулдай бекаму кўст бўлиб, шаклу шамойилда, сахт-сумбатда тўтидай тўкис бўлиб, тўш деганинг қордай, қомат деганинг таранг тортилган тордай, қиз халқига хос жамики назокат бир ўзида бордай, ўзини бол Авазча чоғлаган йигитлар ҳам бир кўришга зордай, ўтиришда ўтиз хотинга сўз бермовчи, ҳам фаришталиги, ҳам саришталиги бор хотинлар келин қилишга интизордай бўлиб, буйга тўлди. Эрийгит ҳам дордай, ғайборли, ҳайборли нордай йигит бўлиб, ота-бобосининг расмини қилиб, қора белбоғни қора кишмиш билан новатга, оқ кант билан парвардага, кунжут ҳолва билан тут майизга тўлдириб, чечасига кўнгилик учун бир кийимлик асл либосдан, Тўлғонойга муаттар ҳидли атир билан камёб газмолдан, упор билан мушқдан, ё булоқи, ё Бухор сирғаларидан совға-салом олиб, чўлдан тоққа катнаб, икки йилча куёвлаб юрди.

Тоғларда кўчкин тугаб, кўкат тиззага урган, оғочлар танасига югурган, тоғ ўнгирларида турли-туман гуллар, лолалар ял-ял

ёниб, мирзакуш, тустовуқлар хиромон этиб, товланиб, машрик томондаги Хасан-Хусан бу гўшага бир аломат файз бериб, етти ранг, етти кўринишда кўзни олиб, барқутдай турланиб, сой бўйларида қулунлар саканглаб ўйнаб, йилқилар гуруллаб кишнаб, дарё бўйлари ажиб бир тусга кириб яшнаб, кўю кўзи, эчки-улоқлар у қир билан бу қирни тумандай қоплаб, қизлар ҳалганчак учишни, қизалоклар ҳаппак билан толпопук ўйнашни бошлаб, болачалар ирғишлаб, барчанинг оғзи кўкка тегиб, қиз-келиндар ё ялпиз сомса, ё кўзиқориндан қовурдоқ қилиб, кўзили-кўйлилар ё гилагай, ё қағанок қилиб, қурту қумурска ҳаракатга эниб, чол-кампира-лар ўзини кунчувоққа тайлаган, йилқичилар жона-жонада «хайт»-лаб, ҳай-ҳайлаган кезде Одил полвон келинига тўй олиб борди. Гойибназар полвоннинг ҳовлиси бир муддатда тўй тусига кириб, Тўлғонойга тўй келди, деган хабар бутун қишлоққа тарқалиб, биров ўрга, биров қирга югуриб, ҳадемай кўни-кўшнилар тўпланиб, тўй олиб келганларга ирим учун «ун суртиш» бошланиб, полвон билан Бодомбеканинг оғзи-боши унга беланиб, бири қувиб, бири том айланиб, охири қочган қувганга ялиниб, муомалага келиб, бири иззатда бўлса, бири хизматда бўлиб турди. Югуриб-елишга уста икки-уч хотин куёвтўранинг хизматида бўлди.

Ҳар элнинг ўз урф-одати бўлади. Энди сиз билан биз қайни билан янганинг, келиң билан куёвнинг майда-чуйда ишига, ирим-сиримига аралаша бермай, то кун ботиб, ой чиққунча, қизиқнинг каттаси бошланиб, гул баргига булбул қўнғунча, Оқтов атрофларини сайру саёҳат қилиб келсак. Дара тошни томоша қилдириш биздан бўлса, лола сайлининг гаштию дўстлар саргузашти, дегандай санглоқ борми, сой борми тўйиб-тўйиб томоша қилмоқ сиздан бўлса.

Улфатинг дилкаш бўлса,
Маъкул, манзилкаш бўлса,
Ёринг жайронтабиат
Қувноқ, ҳазилкаш бўлса.

Йўл бўлса, Олой бўлса,
Кўрганинг Ҳумой бўлса,
Ёшликда кўрган куннинг
Бир куни — бир ой бўлса.

Сўзни энди бас айлаб,
Нуктага қиёс айлаб,
Сайримизни бошласак,
Гўшага ихлос айлаб.

Бўлакчадир бу тоғларнинг лоласи,
Қарқараси, кумри қуши, раъноси.
Ўру қирин кезиб тани яйратсак,
Зериксангиз дўмбирани сайратсак.
Болбулоқдан чиқар сувнинг тозаси,
Қониб ичса, тилдан кетмас мазаси.

Танни тоза қилар чашма сувлари,
 Шу сабабдан кийикларнинг қувлари
 Шунда кечлаб, шунда тунар ёз олтой,
 Бошида чарх урса ҳамки жиғалтой.
 Ирмоқ сувин, дўстим несин айтасиз!
 Шўнғиб чиқиб, қушдай енгил тортасиз,
 Сўнг онадан туғма бўлиб қайтасиз!
 Энди кетдик, жилға томон, сой томон,
 Арна чиқса деманг, яна, қайтаман.
 Жилға суви қизга ўхшар шўхликда,
 Окқуйрукдай бирпас турмас текликда.
 Калла ташланг магар тортса таъбингиз,
 Қиз ўпгандай бўлар ташна лабингиз!
 Хушласангиз олға кетдик зов сари,
 Бошлайсизми, деманг яна ов сари.
 Бу қўкатни берман қара дейдилар,
 Шифоликда ноёб, сара, дейдилар.
 У — сиз кўрган эрманқара зап қўкат,
 Бевақт келган балоларга даъф қўкат.
 Айиқ ўти табибларга жон каби,
 Парпи дори — ҳолсизларга қон каби,
 Кийикўтдан келар райҳон, ёр иси,
 Зирк, олғидан ёмғир иси, қор иси.
 Сиз тотумни матардан фарқ этингиз,
 Урп турганда чирични тарк этингиз.
 Мўмиёга ўқдан олдин етингиз,
 Заррасига зор кишилар бор балки,
 Ёш жонимга оро кирдинг, дер балки...
 Эрбаҳани этик ечиб бўлса ҳам,
 Анов тошқин сувдан кечиб бўлса ҳам,
 Зиён қилмас кимки олса дасталаб.
 Анғит, олмос, адромоннинг хуштори
 Ҳар қишлоқдан топилади юзталаб.
 Қанча олсак арзир анзур пиёздан,
 Чор улфатга маъқул, манзур пиёздан.
 Совға қилса арзир дўсту хешларга,
 Ошноларга, мартабаси пешларга.

Кеч кириб, қоронғиталаш бўлганида янгалари Тўлғонойни қўш-
 ни хонага бошлаб, ҳар йўл билан кўнглини хушлаб, банот кўйлак-
 ларини кийдириб, баргак билан летифа, сирға билан тиллақошлар-
 рини тақдириб, тошойнага бокдириб, қизлар келгунча кўзига сурма,
 қошига ўсма кўйдириб, «келин оши»га тўйдириб, «қиз белгиси»га
 кўндириб, ҳадемай қизлар ҳам чуғурчуқдай босиб, ўнинчи лампа
 чирокни осиб, даврани кенг олиб, бири «Сиз акажоним, ёр-ёр»
 қўшиғини бошласа, иккинчиси «Бошгинам оғрийдиё»ни айтиб,
 ўйинчиси «куёвга чиқсам тузаладиё» байти билан тугатиб, бири
 йигит, бири қиз бўлиб, қай бири шўхлик кўчасига «Ол худоё,
 бер худой, менга эр чиққаймикин»... дея ҳазилтаб бўлиб, оғоч

чанқавузни беармон чаладиган «Қошлари қаламлар» куйига «Қора кўз»ни улаб, бир нағмасоз қиз «Кезарман» кетидан «Қайтарман»ни дуторда чалганда ўйинчилари йўрғалаб, ҳар қайси ўз ҳунарини кўрсатиб, базмларини обод қилиб, Тўлғонойнинг кўнглини шод қилиб ётди.

Тўйхонанинг тўрини чоллар эгаллаб, бири арча солиб қайнатилган шўрва билан бўлиб ётса, бири калла гўштани амаллаб, куёв билан келиннинг вакил оталари қалин, маҳр масаласида орани очик қилиб, тўй харажатларини чўтга солиб, сўйишга сўқимни лозим топиб, «Оғалик оти»ни даъво қилувчи, йўқ деса тўйни бузувчи тентак олишларини ҳам тинчитиб, «Шоғулук» сўровчиларга қўл узатиб, «Бўза пули» талабларга ҳам беш-олти червонни чўзиб, созчини ҳам қуруқ қўймай: «Мана бу — соз пулингиз, мана бу — овоз пулингиз, мулла Мурод, қани энди қариндошларингизнинг тўйини бир қизитиб беринг» деб сўйлатиб ётди. Тўй бор ерга беш боласини етаклаб, олтинчисини орқалаб келувчи хотинлар, ўзини фариштаи малика сановчи отинлар, тўйнинг томошасидан кўра хархашасига мойил келинчақлар, куёвдан гап очилса оқшомни билан алаҳсираб чиқадиған қизлар, етти ўлчаб, бир кесадиған ҳам синчи, ҳам дастурхончи аёллар, қадимдан қолған одатимиз, эркакларнинг биз билан иши бўлмасин, деб не маҳалгача ҳали «эшик очар», ҳали «игна санчар», ҳали «кампир ўлди», ҳали «ойна кўрди», булар ҳам камлик қилгандай, ҳали «соч сийпатар», ҳали «ит ириллатар», сўнг «қиз яширди», «кимга оширди» ҳунарларини кўрсатиб, лабларига учуқ тошған қирқ кокилли Тўлғоной билан бу оқшомни ийиккан олқордай бетоқат бўлиб кутған Эрийгитни жонидан безор қилиб ётди.

Хутба ўқилгандан сўнг куёв шаънига «тўққиз товоқ» тортилиб, қиз юзини очиш учун чанқовузда «Куёв-куёв» куйини қайта-қайта сайратиб, қиссагўй қизлар томонидан одамзоднинг кўнглини яшартирадиған «Алёр»лар айтилиб, хушхўр, хуштаъм бўзалар сузилиб, дилдаги черлар ёзилиб, қизни ўйин йўли билан куёвга тутиб бериш учун «Пошшойи вазир» ўйнашиб, Эрийгит «пошшо», Тўлғоной «гуноҳқор» бўлгандан сўнг, уларни холи тайлашиб, азонгача хайрлашиб, бирлари тўйхонада тунаса, бирлари уйига боришга шошиб, бирлари «пойлоқчилик» қилса, бирлари қайниси билан ҳазиллашиб, ётди.

Шундай қилиб, бу оқшом маъшукдан ноз бўлди, ошиқдан ниёз бўлди...

Кат-катгина қатлама қалин бўлди, ёр-ёр,
Кеча юрган Тўлғоной келин бўлди, ёр-ёр...

Тонг азонда «куда зиёфатига» тайёргарлик кўрилиб, қарияларга қайлали ош, кўпчиликка кулчатой, қиз узатиб кетувчи иззатли аёлларга ё ажабсанда, ё палов, куёв дастурхонига қази билан қарта, чил қайнатмаси билан бедана кабоб, қуйруқ, бағир билан яхна гўшт, боз устига «куёв товоқ» билан тўш тортилиб,

тўй баковули ҳам барчага баробар хизмат қилиб, тўй шубоғидан уй-ичига тегишлик олиб, ўзгалар ўз тайёргарлигини кўраберди.

Тўлғонойнинг энчиси бир соғин сигир билан эгиз кўзили кўй бўлиб, сепининг ўзи бир уйга жо бўлиб, янгалари йўлга тушиш учун чоғланиб, хайр-хўшлашишга келган қиз-келиндякларнинг юрак-бағри доғланиб, киймаганини кийдириб, емаганини едириб, катта қилган ота-онасининг кўнгли вайрон бўлиб, бузилиб «ўйиннинг каттасини» синглиси қилиб — чириллаб йиғлаб, бўтадай эмраниб, эзилиб, жигарчилиги сезилиб, охири ёшу кекса чувиллаб, оқ йўл тилаб, чечан хотинлар йўл-йўлакай «ёр-ёр»ни айтиб, Тўлғонойни узатиб йўлга тушди:

Йиғлама қиз, йиғлама, тўй сеники, ёр-ёр,
Остонаси олтиндан уй сеники, ёр-ёр.
Хай-хай ўлан, жон ўлан, тўй қайда бор, ёр-ёр,
Бир яхшига, бир ёмон, ҳар қайда бор, ёр-ёр.
Дарёга тош отманглар, ботар-кетар, ёр-ёр,
Узоққа қиз берманглар, олар-кетар, ёр-ёр.
Узоққа қиз берганнинг ранги сариқ ёр-ёр,
Кўзларидан ёш оқар, мисли ариқ, ёр-ёр.
Мисли ариқ мис бўлсин, сомон бўлсин, ёр-ёр,
Узоқ тушган Тўлғоной омон бўлсин, ёр-ёр.
Йироқ йўлни қанотли от босади, ёр-ёр,
Синамасдан тейганлар ўт босади, ёр-ёр.
Айтаберсанг ҳоримай, ўлан кўпдир, ёр-ёр,
Ўлан айтган тилингдан бир гал ўпдир, ёр-ёр...

«Келин тўйи кечаси»нинг каттаси Янгибодда бўлиб, тўйхона ҳовлиси бола-чакага тўлиб, ёши ўндан ошиб, ўн бешга ёндошиб қолган ўсмирлар келинчак йўлига боқон тутиб, отин ойи келин тушириб келувчилар истиқболга чиқиб, «Хайра макдам барраъси вальойи...» дейишни унутиб, кўплар шошиб, йўлидан адашиб, дош-қозон учун чуқурлиги одам бўйи ўчоқ ўйилиб, тусоқдан сўнг серка сўйилиб, куёв билан келиннинг меҳри бир-бирига ўтдай иссиқ бўлсин деган ният билан ҳовли ўртасида ловуллаб ёниб турган ўтдан Тўлғоной минган отни уч марта айлантириб, сўнг сакратиб, куёвга ўзини яқин тутиб хизмат қилаётган йигитларга Тўлғонойнинг чеварлик билан тиккан қўлрўмолчаларидан бир хотин, суксурдай сулув қизга йўлиқинглар, деб тарқатиб, бир ёнда ўйин бошланиб, ноғора устига қўшнаё, сибизга устига сурнай, нижжак устига карнай чалиниб, машшоқлар томонидан «Боғаро»лар олиниб, бир ёнда бир тўда хотин «Бет очар» билан оввораёи сарсон бўлиб, келин нон ёпқич бўлсин, деб Тўлғонойнинг қўлини унга ботириб, қозони ёғли, мўриси тутунли бўлсин, деб ўчоққа мой солиб, ол энди «Салом солди»га ҳам гал келиб, Тўлғонойнинг икки ёнидаги танглайи йўк икки бека «Салом солди»га ўтди:

— Ухи-ухи йўталган,
Обдастасин кўтарган
Қайнотасига бир салом!

— Юз-манглайи буришган,
Саксовулдай тиришган
Қайнонасига бир салом!

— Ул тувдим деб керилган,
Нон ёпишга эринган
Овсинига бир салом!

— Орқалаб ўтин ташиган,
Қиз кўрса бошин қашиган
Қайнисига бир салом!

— Сувга тушган совундай,
Ичи тўла қовундай
Қайноғасига бир салом!

— Оғзи, боши ангушдай,
Кўрими каламушдай
Янгасига бир салом!

— Бебош ўсган чиричдай,
Тўхтамаган чибишдай
«Ёр-ёр»чига бир салом!..

Шундан сўнг қурга товук тортилиб, ош устида тўёна қўшганларга қийиқ тарқатилиб, сарпо қўйганларга тўнбоғи узатилиб, вакил ота томонидан Тўлғонойга энчи сўратилиб, ошпаз ҳам обгардон, жомадонларини йиғиштириб, тўй тарқади.

Тўлғонойнинг эналари ҳам энди қайтишга тайёрланиб, Тўлғонойга таскин-тасалли бериб, янгалари, бахтингиз очилсин, деб кўнглини кўтариб, онаси шўрлик қаноти қайрилган қушдай, шопари юлинган бойқушдай, қизини ташлаб кетаётгани ё хаёлот, ё тушдай, сиртида сир бермаса ҳам ичи қора совуқли қишдай бўлиб, «қиз ўстирганнинг шуниси ёмон, энди кўзингга кўриниб, қўлдан ишингни олганда учма қушдай учади-кетида», дея ўз-ўзидан нолиб, бу гапларни ошкор айтгани уялиб Тўлғонойни қудаларига, қудаларини Ҳаққа топшириб жўнаб кетди.

Қолди бунда Тўлғоной,
Ажаб қаламқош бўлиб,
Она кетиб боради,
Кўнгли хижил, ғаш бўлиб.

Бунда қолди Тўлғоной,
Улкан уйга бош бўлиб.
Она кетиб боради,
Войимга йўлдош бўлиб.
Қолди бунда Тўлғоной,
Қизларга сирдош бўлиб.
Она кетиб боради,
Бунга тилакдош бўлиб,
Бунда қолди Тўлғоной,
Ҳам хомуш, ҳам хуш бўлиб.
Она кетиб боради,
Нотавон-нохуш бўлиб.
Қолди бунда Тўлғоной,
«Қиз-эр елкадоши», деб.
Она кетиб боради,
Қиз — палахмон тоши, деб.
Бунда қолди Тўлғоной,
Рўё кўргандай бўлиб.
Беҳудага бўзлашни
Зое кўргандай бўлиб.
Бирда алқордай қувноқ,
Бирда паришон бўлиб.
Бирда ўксиб, зерикиб,
Бирда бағри қон бўлиб.
Бирда кувончи еру
Кўкка сифмай шод бўлар.
Бирда кўнгил қалъаси,
Тамом нообод бўлар.
Баъзан кенг уй қафасдай,
Торлик қилар кўзига.
Сифмагандай бўлади,
Бир ўзи ер юзига.
Кечагина бўстонда
Ўсиб турган гул эди.
Ким куёвдан сўзласа,
Сўзи номаъқул эди.
Бугун қарар куёвнинг
Қовоғига, қошига.
Гоҳо бўлар мунтазир
Бир кулиб қарашига.
Қайнонаси қошида
Парвона бўлар қушдай.
Қайнотага узоқдан
Кўринар бекойишдай.
Олкиш олган омондир,
Қарғиш олган ёмондир.
Қадри йўқнинг ҳар қайда,
Ранг-рўйи сомондир.

Соҳибжамол Тўлғоной,
Лаънат олмасам, дейди.
Токи ўла-ўлгунча
Орга қолмасам, дейди.

Киз бола — мўنيқ, дейдилар, кўнглини синиқ дейдилар. Тўлғоной тоғасининг ўғлига тушган бўлса ҳам, ўз уйидагидай ўз вақтида ётиб, хоҳлаган вақтида туришдан, истаса ўқиб, истаса ёзишдан, истаса урчиқ йигириб, истаса ўрмак югуришдан бенасиб бўлиб, оқшомлари қуш уйқуси, қуён уйқуси қилиб ороми йўқолиб, рўзғор ташвиши бошига тушиб, иш деганинг қалашиб, келинчаксиниб кичикдан қимтиниб, каттадан тортиниб, иззат-икромли бўлиб юрди. Орадан олти ой ўтганча бўлмай ўсган қишлоғини қўмсаб, булоқ сувларини кўнгли тусаб, укаларини соғиниб, қўйиб берса учмоққа чоғланиб юрди. Шундай бўлса ҳам бир хил эсипас қизларга ўхшаб лаби туртайиб, оғзи ирпайиб, кучи кўзига етиб, ҳаммани хуноб этиб, ҳам ўзини, ҳам ўзгаларни куйдириб, гапни кўпайтириб юрмасдан, сир бермай, одоб сақлаб юрди. Қайин юртини сийлаб, қайнисини ардоқлаб юрди. Онасининг «Чиққан қиз чийдан ташқари. Ҳали ҳам бегонага тушмаганингга шукур қил. Не бўлса-да, борган ерингда қўлингни косов, сочингни супурги қил. Оёғингни олти, қўлингни тўққиз, кўзингни кўр, қулоғингни кар қил» деган насиҳатини соат сайин эслаб, панду ўғитга амал қилиб юрди.

Эрийгит ўғлон эса, хотинли бўлиб, айшини суриб, сувчилигини қилиб, Тўлғоной ҳам уй, ҳам дала юмушини тиндириб, уддабуронлигини билдириб, «Пахтанинг ўзи оқ бўлса ҳам, иши чатоқ бўлар экан» дея дугоналарини кулдириб, чўлликлар билан эллашиб, сирдош бўлиб беллашиб юра берсин, йиғламоқни мазор бошида кўр, дегандай, эндиги гапни Гитлер отли қонхўрдан эшитинг.

Ўтганлардан қолган: «Ҳаддингдан ошсанг, мазор кез», деган гап бор. Ҳаддидан ошган худбин, одамдан бўлганлигини унутиб, тадбирдан адашган худбин, кучала еган ерига бориб кучанишга шошган худбин, катта урушни бошлаб, темирчилари темирчилигини йиғиштириб, найза тарашлаб, кўзи қонга тўлиб, қутуриб, мамлакатда тўпу тўпхоналар ишга тушиб, замбараклар ўкириб, тўғри келган ерни ўпириб, еру замин ларзага келиб, юган топган от топмай, от топган айил топмай қолди:

Сой бўйлаб, сайхон бўйлаб,
Шум хабар елаётир.
Ажал уруғин сочиб,
Очофат келаётир.
Кексалар нақл сўйлаб,
Мардликка ундаётир.
Мағрибдан чиққан тумон,
Тоғ-тошни қоплаётир.

Қатраси оғусимон,
Ер-қўкни бошлаётир.
Осон деб қилма гумон,
Зуғум ўтказаётир.
Жонли тугул жонсизга
Шикаст етказаётир.
Тилаганнинг қорнига
Тушир ўнгмасин, дея,
Жонсизнинг тил бағрини
Қони тўнгмасин, дея
Ўғиллилар ўғлига
Қурол тутказаётир.
Ёшу кекса жам бўлиб,
Бир жону бир тан бўлиб,
Майдон кўрганларининг
Қилиғи бўтан бўлиб,
Ҳар қишлоқ, ҳар шаҳарда
Йиғин ўтказаётир.
Бери деса, отишма
Бу урушда гап эмас.
Бери дейди, ҳой шошма,
Ўхшатувинг лоф эмас.
Қирқ йил қирғин бўлса ҳам,
Ҳақ эгилгай, синмагай,
Тиф ҳалқумга келса ҳам,
Ўлимга бўйсунмагай.
Тўп-тўп бўлиб йигитлар
Отни совутсак, дейди.
Улоқ қилиб лошини,
Дилни овутсак, дейди.

Қадди камоли шамширдай саф чеккан аскарларимиз бир тоғ-
нинг лоласидай, бир она боласидай бўлиб, бир ёқадан бош чиқазиб,
қонхўрнинг қадами етган ерни балолардан қутқазиб, қуролини
шайлаб, майдон ичра ҳай-ҳайлаб, дарёдай мавжи билан, алпондай
авжи билан:

«Ўрмонда бўри билан шер олишар чоғ келди,
Кутурган селга қарши осмон бўйи тоғ келди»...

деган қўшиғини айтишиб, отишма бўлса отишиб, ор учун ўчакишиб:

Даф бўлиб душман дамига,
Ўқ қадаб ҳар қадамига,
Йўлиқдинг деб одамига,
Қарздормиз, дея камига,
Шўринг қурғур шўртумшукни,
Қирчинида бутаётир.

Кўрнамакнинг кирдикори
Худди жондан ўтаётир.
Саф тортиб майдон ичинда,
Кезиб-тўзон қон ичинда,
Ур-йиқит, сурон ичинда,
Душмандан ўч олаётир.
Эрийгит ҳам дордай бўлиб,
Қантарилган нордай бўлиб,
Қонталашган кўзларига
Бу кенг жаҳон тордай бўлиб
Олдинга интилаётир...

Дард бошқа, алам бошқа, булбул ноласи бошқа, бемаҳал бошқа тушган ҳижрон бошқа. Бемаҳал ўлимингдан сақла, ўт балонгдан сақла, сув балонгдан сақла. Бу уч балодан ҳам бу бало ёмон келиб, норасида борми, қари-қартанг борми — барчага беомон келиб, ҳам-манинг кўнглига ғулгула тушиб, йигитлар ёридан, қумрилар гулзоридан айрилиб, тўй-тўй жойида қолди, ҳашам ўз жойида қолди. Элдан қут кўтарилиб, бир уйда неча жонсан, бир-бирингга меҳмонсан, дегандай ҳамманинг қўли ёқасида бўлиб қолди. Кўп қатори «Янгиобод» колхозидан ҳам Эрийгит Одил ўғли, ака Шофи, Чиниқул Чўян, Туркман ўғлонлардай сен қўй, мен санчаман, деган сатта ўртон қўлдай йигитлар ўз хоҳиш, ўз майли билан, Остон сассиққа ўхшаганлар эса военкомнинг чакириқ, талаби билан урушга кетиб, қишлоқ деганингиз ҳувиллаб, ёш гўдақлар чувиллаб, оналар зор қақшаб, чоллар ҳассасига сўяниб қолаверди. Арпа емас отлар ҳам ажриққа зор бўлиб, соқоли кўксини қоплаган қариялар беш вақт намозида қизил кўшинларимизнинг омадини тилаб, соҳибқиронининг келишига кечаю кундуз кўз тикиб, интизор бўлиб ётди. Ҳали чимилдиқ чилласи чиқмаган келинчақлар, ойнахалта титишдан бошқа ташвиши йўқ қизлар, қўлидан хина, тишидан тишхоли аримай келаётган ойимлар «бу кунлар ҳам ўтар-кетар...» деган қийинчиликни бўйнига олиб, бирда-ярим қолган ё чўлоқ, ё мўлоқ, ё ёш, ё яланг, ё чол, бир ҳоллар билан бири арава қўшиб от ҳайдаса, бири сувчи, бири қурувчи, бири ўроқчи, бири қуроқчи, бири бош, бири сўроқчи бўлиб юра берди. Тўлғоной ҳам катта рўзғорга бош бўлмаса ҳам бош бўлгандай, кўз билан қош бўлгандай, жони ҳар қайсисига туташ бўлгандай бўлиб, ҳам уйнинг, ҳам дала-нинг ишини тиндириб юрди. Эрназар қайниси ҳам ўқиб, ҳам ишлайди. Қайнсинглиси ҳали ўйин боласи. Қайноғаси — тракторга қорувуллик қилади. Бир бурда нон авлиё. Бўғдой нон яёв тугул отлига йўқ. Қора аржиной нон ҳам ҳисоби билан. Бир уйда неча жон бўлса, тенг тақсимланади. Иссиқ овқатнинг айтгилиги йўқ — отқулоқ гўшт ўрнида, арпа гурунч ўрнида. Ортиқбошли дастёри борларнинг кун машоқ кетидан бир тарз. Бу кунлар ҳам озлик қилгандай, ҳали қарабсан, палон шаҳарни немислар босиб олибди, писмадон ерди катта қирғин бўлибди, қон деганинг дарё бўлиб оқибди, деган гапларни эшитганлар онадан туғилганига хафа бўлиб, қорин қайғусини ҳам унутиб: «Биз очдан ўлиб, елка томиримиз ишдан

узилиб кетмас, не бўлса-да, худо урушдагиларнинг жонини омон қилсин, ўлим ёвдан бери келмасин», дея афғон чекканлари ортиқча эди.

Бошга тушса кўз тортар, юк деганни нор тортар. Ўтган азизлардан бири: «Дунёда минг эрга бергусиз хотин, бир хотинга олгусиз эрлар кўпдир» деган экан. Шунга ўхшаб, Тўлғоной ҳам ота-бобоси қилиб кўрмаган пахтакорлик касбида номи чиқиб, ғўзани боладай катта қилишда, кўшқўллаб пахта теришда мартаба топиб, ҳар ойлик меҳнати устига мукофот олиб, катта оилани тебратиб, чолу кампирларнинг дуосини, кўпчиликнинг раҳматини олиб юра-берди.

Ўлим хабари — ўлимдан совуқ. Орадан олти ой ўтар-ўтмас, Эрийгитдан қозоқча ёзилган «қорахат» келди. Тоққа бу ердан хабар кетди. Бодомбека сочини айқара солиб, белига пўта боғлаб «Вой болам»лаб ўзини эрга уриб, сочини юлиб, Тўлғоной ҳам: «Султонимдан айрилдим», деб ҳовли тўла хотин — ўртада садрга тушиб, эркалар турнадай тизилиб, таёқ ушлаб, бири «иним»лаб, бири «жигарим»лаб, Одил полвоннинг соқоли сайин ёш қатор бўлиб, қадди камондай букилиб, юрак-бағри сўтилиб, «вой болам» дейишга мажולי қолмай, Бодомбеканинг аҳволига, ранг-рўйига одам боласи қарай олмай, йиғлаган ҳам йиғлади, йиғламаган ҳам йиғлади. Бир ўрта яшар, чорпойдан келган киши ўзи тоғдан миниб келган қора тўриқ отини тўрлаб¹ садрга тушгандан сўнг, қиёмат-қойим бўлди-қолди. Бундай йиғи билан бундай йиғинни одам боласига кўргулик қилмасин. Бечора бир қариянинг: «Хў яхшилар, бу ҳаммамизнинг бошимизда бор савдо, куни битгандан сўнг биров ўтдан, биров сувдан кўриб кетиб бораётир. Қазойи қадари етиб, ризқи узилгандан сўнг, бандаси қайда бўлса ҳам ўлим ҳақ. Садрга тушмоқлик қулли гуноҳ. Бундан кўра ҳар ким бир кўшувуч дуойи фотиҳасини қилсин», дейишига қулоқ солган эдамнинг ўзи йўқ. Куйгандан қулли бало чиқади. Ёш кетган Эрийгитга эркагу аёл ачиниб, айтимпоз хотинлар ҳам, мотам эгалари ҳам юрагида бор ҳасратини ўртага тўкиб-солаётир.

— Эшик олди ойдin кўл,
Ойна солсам ботмайди.
Армонда кетган болама
От юборсам қайтмайди!

Укаларига бош бўлмай
Бўшаб қолди хонаси.
Қалай тирик юрибди
Олдин ўлмай онаси!

¹ Тоғлиқлар ёш кетган йигитнинг бор кийим-кечагини от устига ташлаб, от билан садрга тушишдади.

Бўтанага ўхшайди
Алдошмоннинг арнаси.
Ота демай ортида
Йиғлаб қолди боласи!

Ариқлар тўла сув туриб
Сувсаб ўлган, вой, болам.
Қирчинидан қийилиб,
Урушда ўлган, вой, болам!

— Қўлимдаги узукнинг
Гарди борда, кўзи йўқ.
Шунқоримнинг уйида
Ўрни борда, ўзи йўқ!

Ўлимга тил бормади
Ўлмагани чин бўлсин,
Уйига ўзи бош бўлиб
Кўрадиган кун бўлсин.

— Ўйдим-ўйдим жойларнинг
Ўйилгани чинга ўхшайди.
Эсизгина инимнинг
Кўмилгани чинга ўхшайди.

Қора ернинг қўйнида
Қандаям ётар жон, укам.
Сенсиз бизнинг кунимиз
Қандаям ўтар жон, укам!

— Айланайин оғама,
Бошга санчган жиғам-а!
Кўзда ёшим тизилиб
Қон бўлиб тушди жағама¹.

— Қўлда кескир олмосим
Нордай чарчаб толмасин.
Узоқда ўлган жигарим
Изласа топилмасим.

Энди қайдан топаман,
Қайга елиб-чопаман.
Суянганим сен эдинг
Дардимни кимга айтаман!..

---

¹ Ёкамга

Шўрлик ота бедафн, бежаноза, белаҳад, беқўйинди, беўлик, бемурдакушо хатми курьон қилиб, ис чиказиб, кўпга ош берди. Ох, деса афғони кўкка етган Бодомбека минг ҳасрат, минг армонда қора кийиб, таъзия очди. Тўлғоной кўк кийиб, аза тутди. Ҳали кўзларининг ёши қуриганича бўлмай «Етгиси»ни, сўнг «Йигирмаси»ни, «Қирқини» ўтказиб, бир йилдан кейин йил оши бериб, қора кийганлар азасини очди.

Бодомбека боласининг кўйигида дардга чалиниб, Тўлғоной озиб-тўзиб, неча вақт азали бўлиб, жабру жафоли бўлиб, елкасига кулоч етмайдиган Одил полвон кучдан қайтиб, ўзини олдириб, куйганидан кўкнорига куч бериб, бўйни ғазалайнинг бўйнидай бўлиб, кишин-ёзин қора ўчоқнинг бўйидан жилмай, қора қумғон кўзига кундай, синиқ сопол пиёла бутундай бўлиб кўриниб, эзмалиги тутса барчани безор қилиб, нашаси жойига қўнса, уй-ичини бозор қилиб, боласи ёдига тушса, икки дунё кўзига тор бўлиб, бу тирикчилик, бу тоат-ибодатларнинг ҳаммаси беҳуда-бекор бўлиб, кун ўтказаверди.

Ана шу кезларда сазгиман деган тек турмай, кўмакайи берк турмай Тўлғонойнинг хасталигига ачиниб, жигари тутаб, бағри ёниб, қобирғаси қайишиб, умуртқаси майишиб, ақли ҳайрон, кўнгли вайрон бўлиб, тўрт мучаси тугал эркак зотининг барчаси урушга кетиб, ўн аёлга бир нимкала эркак тўғри келганига, қизлар бозори касодга йўлиқиб, худодан беҳабар бир хил ёши қайтиб қолган одамлар ўз қизи ё набираси тенги кокили селкиллаб турган қизларга уйланиб, дину имонини унутганига куйиниб, ёмонга тавфиқ, яхшига мурод тилаб, дўмбирасини қўлга олиб, ўзига тасалли бериб, тили калимага келади:

Бошга тушса кўз тортгани —
Кўргулик.
Душманингнинг туз тотгани —
Кўргулик.
Вақт ҳам келар давру даврон
Сургулик.
Сурганда ҳам кўп беармон
Сургулик.
Бу қора кун, бу тўфон сел
Ўткинчи.
Қор аралаш, изғирин ел
Ўткинчи.
Бу мушкулот, бу савдолар
Ўткинчи.
Бу ночор кун, бу ғавғолар
Ўткинчи.
Келмас бери ғанимлардан
Бало, ҳей!

Бевақт ўлим, оху афғон,
Нола, ҳей!
Гурунгларда сайрар яна
Торлар, ҳей!
Айрилик кўрмагай жондай
Ёрлар, ҳей!..

Ёмонга ўлим йўқ, яхшига — юрим. Оҳ, деса оғзидан олов отиладиган йигитлар ширин жонидан кечиб, илож йўқлигидан сув ўрнига зардоб ичиб юрган кезде Остон сассиқ ўлмай-нетмай, дайди ўкка учрамай урушдан қайтди. Ё қорахат, ё совуқ хабардан юрак олдириб қолган одамлар худди ўғли келгандай суюниб қолди. Бодомбека олти айланиб, манглайдан тавоб қилиб: «Эрийгит ўртоғингни қалайгина ташлаб келдинг, бўйингдан моманг? Манглаймиз ўйилиб, шўримиз қуриб қолди. Бирга кетган эдиларинг, бирга келиб мен беталайни¹ кўмсаларинг бўлмасмиди, жон болам», деб ётса, Одил полвон: «Болам билан бирга кетган бўтам, бобонг бўйингдан айлансин, бормисан, омонмисан? Безавол, бежавотиргина келдингми? Бастингдан боламнинг ҳиди келади. Ўртоғинг пешонамизга сиғмай тирик мурда қилиб кетди бизни. Сенинг келганингга минг қатла шукур. Берироқ кел, дийдорингга тўяй!..» дея ҳам ўзи ўкириб йиғлаб, ҳам ўзгаларни йиғлатиб ётир.

Остон қадимги хунари — ҳўкиз аравасини қўшиб, аравакашлик қилиб, кундузлари ишлаб, тун бўйи киракашлик қилиб, ҳисобчи иш ҳақини сал ошириб ёзмаса, чалкашлик қилиб, аравага ё пахта, ё кўсак юкловчи қизларга, келинларга «Мен сени саргардонинг бўлай» деб хиракашлик қилиб, Одил полвонни кўрса отам деб, Эрназарни кўрса бўтам деб, ўзини яқин олиб, Тўлғонойни чўлда кўриб қолса лаби сўйлашга келмай пирпираб, худди кўҳна қўянчик касали бордай қўл-оёғи қалтираб «бир жон ер остида» деб юраберди.

Хуфия ғарлик ғорда бўлса ҳам, ўғирлик жарда бўлса ҳам охири юзингни туман қилади, ўзингни бебурд қилади. Қинғирнинг йўли қилдай, деб шунга айтади. Кўп ўтмай, Остон сассиқнинг Тўлғонойга: «Сен турган жойда мен-мен деб ўзини бозорга солган қизлар ўтаберсин», деган оху зори Одил полвонларнинг қулоғига етиб, дардларига дард, ҳасратларига ҳасрат, мотамларига маломат қўшилиб,*Бодомбека ер муштлаб қарғаб, Одил полвоннинг ҳам елка томирлари тиришиб: «Ишонганим сен бўлсанг, энангни тол тушда палон қилай!.. Иккинчи менинг уйимда қорангни кўрсатма, наққина бошингни танангдан жудо қиламан, ҳароми. Танамда жоним бўлса, сен туз ургурга келинимнинг босган изини бостирмасман», деб Остонни остонасига йўлатмай қўйди. Сўнг колхоз идорасига бориб тўполон кўтарди: Теги пас беномусни, орияти йўқ ғаламусни тийиб қўйинглар. Ҳали у билан гап бўлаётир, ҳали бу

¹ Бахтсиз.

билан. Энди навбат Тўлғонойга келибди. Яна мени ота деганига куйяйми? Вой сендай ўғил тутингани!.. Сенлар ҳам эрталабдан кечгача чўт ташлаш билан овора бўлмай, одамларнинг ҳол-аҳволларидан хабар олиб турунлар-да! Шу кундан эътиборан бу бригадада Остон сассиқ ишламасин. Бригада аъзоларининг талаби ҳам, менинг ўтинчим ҳам шу! Юрса, жўн юрсин. Бўлмаса терисига сомон текиб қўйиш қўлимиздан келади...»

Тўлғонойнинг гап-сўз билан иши йўқ, далага чиқса қайнидан, уйга келса қайсинглисидан бўлак сирдоши йўқ. Ё гийбатдан, ё хусуматдан, ё ҳақдан, ё ноҳақдан сўз очган кишига жавоби шундай бўлади:

— Ўзинг ҳалол бўлсанг, ошингни кўчада ич. Тўғри юрган кийикнинг кўзидан бошқа ўқи йўқ. Ким қилмагай — топмагай. Эрсизликдан ўлиб бораётган куним йўқ. Остон сассиқнинг талвасаси садқаи сарима. Ноҳақ ишга ривож йўқ. Беклик килиб қўй сўйган ҳам ўзи, итлик килиб тўш олган ҳам ўзи. Бош паноҳим ўлмаса, бир кун келиб қолар. Келмас бўлса, пешонада бори бўлар. Гулсаранинг эридан ҳам қорахат келиб, хат орқасидан майиб-мажруҳ бўлиб ўзи келган эди. Кошкийди бизга ҳам шундай кун насиб қилса. Кўрган тушларимга қараганда, дийдорини кўрар куним борга ўхшайди. Туш — тулкининг тезаги, деган гап бор. Шундай бўлса ҳам, ноумид шайтон. Яхши ният — ярим мол. Кўрган тушимни айтмай, ёмонликка йўйманг. Файзи саҳар чоғи тушимда кун куйганмиш. Ой далада эмишман. Кундуз шомга айланиб, қайга бораримни, не қиларимни билмасмишман. Дағ-дағ титрар эмишман. Юришга, югуришга ҳолим келмасмиш. Қўркқанимдан оғзимда ошим эмиш, кўзимда ёшим. Бир маҳал, шамол кетидан тўзон кўтарилиб, мени узоқ ёқларга олиб кетганмиш. Тушган еримда кун чарақлаб очилиб турганмиш. Фақат бир тўп булут куннинг юзини гоҳ очиб, гоҳ тўсиб турган эмиш. Атрофим чорбоғ эмиш. Чорбоғ беҳад кўркама эмиш. Жамики гулларнинг, меваларнинг туридан бор эмиш. Булбуллар сайраб турганмиш. Ўзимни ўнглаб олибман. Шунда ҳам ётсираб, алаҳсираб турган эмишман. Бир маҳал, ёнимда малоикасифат бир кайвони пайдо бўлганмиш. У: «Кўркма болам, кўркма. Кун куйишга куйди. Бу оғирчилик, жудолик белгиси. Иншоолло яхши бўлиб кетади. Тонг отди. Кўзингни оч», дейиши билан, ирғиб ўрнимдан турсам, тушим эмиш. Ўз-ўзимча, ё ҳазрати Али, бу қандай сир бўлди, ўзинг бебахт қилма, яратган, тушимни Юсуф пайғамбарлар йўласин, деб калима келтирдим. «Ё ҳақ иллолло» деб келган гадойга етти танга худойи қилишни кўнглимдан ўтказиб қўйдим.

Мана, Эрийгитдан қорахат келганига йилдан ошиб бораётир. Бор бўлса, шу кезгача бир хабари бўлар эди. Тўлғонойнинг қошқовоғига қарай бериб, чолу кампир ўлиб бўлди. Сал қовоғи солинса: «Уволимга қолиб нима қиласизлар. Ёлғизлик бир худога ярашган. Ўзингга ўзинг қилдинг, ётасан ёлғизгина, дегандай, менинг ҳам ўйнагим-кулгим келади», деётгандай. Тўлғонойнинг хаёлида эса

хеч қандай гап йўқ. Ҳам ўликнинг иззати, ҳам тирикнинг иззати, деб уйда ҳам, далада ҳам на қақанглаб кулади, на бежо хиринглайди. Биров сўз қотса, тўғри жавобини беради.

Хизматдан жонини аямайди. Қайнотасининг таҳорат суви ёзда ҳам, аёзда ҳам бирдай тахт. Чойи вақтида тайёр. Қайнонасининг соат сайин дуосини олади. Мол-ҳолга қараган ҳам Тўлғоной. Машоқ қилган ҳам Тўлғоной, кўжа туйган ҳам Тўлғоной. Колхознинг илғори ҳам Тўлғоной. Ҳаммадан кеч ётиб, ҳаммадан эрта турган ҳам Тўлғоной. Бодомбеканинг оғзи дуодан аримайди: «Худоё худованди у дунёи бу дунёда кам бўлма. Арзингни ўзи эшитиб, ўзи ёрлақасин. Унгин, ўсгин. Не тилагинг бўлса, тилагингга ет!..»

Бари бир... Жаҳл — душман, ақл — дўст. Гумон имондан ажратибди. Тўлғоной сувга бориб, ҳаяллаб кетса ҳам, ишга эрта чиқиб, кеч қайтса ҳам, ўзига сал бино қўйса ҳам, чол билан кампирнинг кўнгли аллақаяқларга кетади. «Илоҳим, ўзи товфик берсин. Шайтон йўлдан озғириб, биров билан гап-сўз бўлиб, тириклай кўммаса бўлгани. Бошингни егурнинг ўзи ҳам кўзга ёвуқрок. Тирик есир қоладиган қилмиши йўқ эди. Тақдир экан-да. Ё олло, қартайган чоғимизда хароб қилма. Ёзган жойимиз бўлса, ўзинг кечир. Ёшларга инсоф бер, кексаларнинг имонини басаломат қил. Яхшилигингни кўрсатдинг, кўргулигингни кўрсатма. Яхшига ёндошдир, ёмондан адаштир!...»

Айлантирган оғриқ олмай қўймайди. Ёмондан ё қоч-да — қутил, ё тон-да — қутил. Танага чипқон чиқса, ўзинга ўзинг ётсан. Чолу кампир, қайниё қайнсингли Тўлғонойнинг кўнглига қараб, Тўлғоной эса уларнинг раўйига қараб, шуларга кирган тикан менга кирсин, деб ичларидан зил кетиб, қурум ўтиб юраберсин, энди яна Остон сассиқнинг тўқимли билан сўқимлигига томоша қилинг:

Кўнгиш бошқа, гул бошқа,
Чил бошқа, булбул бошқа.
Ор бўлак, армон бўлак,
Мушк бошқа, сунбул бошқа.
Орияти, ори йўқ,
Туроғи, қарори йўқ.
На сонда, санокда бор,
Ишининг барори йўқ.
Бабурд, безтак Остон
Паслик қиб махов, педан,
Тўлғонойдай гўзалнинг
Пайига тушди ростдан.
Туни билан тўлғаниб,
Ҳирси молдай уйғониб,
Тушларида бу ифлос
Нахс босиб, ё булғаниб,
«Тўлғоной қийнама», деб
Ҳам куяди, ёнади.
Гоҳо чаён чаққандай
Тек ётмай тўлғанади.

Гоҳо жин теккан мисол
Сўкиниб, сўйланади.
Гоҳо хаёл бўлгандай
Фам босиб, ўйланади.
Тўлғонийнинг қўйнига
Қўл солмаса бўйнига,
Икки жаҳон кўзига
Тор бўлгандай бўлади.
Бадхудолик қилмаса
Хор бўлгандай бўлади.

— Темирни кизиғида бос. Ёмон отлиқ бўлишга бўлдинг. Бордию ўз туғилган юртининг тузи яна насиб қилиб, ота-онасининг дуосини худо қабул айлаб, Эрийгит келиб қолгундай бўлса, жонинг-ни қабс этиши турган гап. Ундан кўра армонда кетмай ҳаракатинг-ни қилиб қол. Эмаклаган боланинг этагидан тортар душмани бўлади. Бирда-ярим «ўзи айтиб, ўзи қайтган тентак. Эрлиги бор йигит киз тугул есирни ололмайдимми? Бу кунингдан ўл Ҳажи қиз», деб таъна қилиши, қишлоқда гап тарқатиши турган гап. Бундан кўра тун ғарибники, дегандай эл ётганда, Тўлғонийнинг қўйнига кир. Ё ости, ё усти. Хотин халқининг нози бўлади, истиғно, таннози бўлади. Вақти келса, фаришта йўлдан чиқади-ю, одам боласи унинг олдида нима деган гап? Ё ота пирим, ўзинг қўлла. Ё йигит пирим, Остонинг олгани кетяпти, шарманда қилма!..

Ўзини қора ермас, эр чоғлаб, моймас, нор чоғлаб, ошиғлик даражаси ошиб, тубанлик даражаси тошиб, тун оғиб, эл уйқуга кетганда, Остон сассиқ кўзлари чарви еган мушукдай чақчайиб, ранги ўчиб, қони қочиб, Одил полвоннинг уйи томон йўл олди.

Одил полвон билан Бодомбека ичкарида, Тўлғоний билан қайн-синглиси — Шаҳризод пешайвон тагида, Эрназар ўзини бир уйнинг эгаси чоғлаб, каравотда ёлғиз ётар. Остон сассиқ пахсадан илон ўриш қилиб ошиб тушиб, кимнинг уйқуда, кимнинг уйғоқ эканлигини билиш учун пахса тагида бирпас ўзини ўликка солиб ётди. Билди: ҳамма уйқуда. Ой сутдай ёруғ. Беш-олти қадам нарида, пашшахона ичида беҳиштдаги ҳурдай бўлиб, киприклари одамзоддан жон сўраб, тишлари дурдай бўлиб, энди бўйга тўлган қиздай бўлиб, юзлари тун бўйи тиниб турган қимиздай бўлиб Тўлғоний ётир. Остон ўз ичида: «Жуфтлашмоқни илгари бўлмаса ҳам бугун гали келди. Кўзингдан аканг, Тўлғоний! Тишингни тишингга қўй, ошиғи беқароринг сени бир қарра кўргали келди. Бу қулин сочларингни силаб, ёқут лабларингдан сўргали келди. Шунчалик куйдирганинг ҳам етар, букун Остонинг йигитлик гаштини сургали келди, керак бўлса, чивиндай жонини сенга бергали келди. Не бўлса-да, дод дема. Дод соладиган бўлсанг ҳам сенга қийин, ҳам менга. Ўшанда ҳам қийин, қийин, сенга қийин. Кўп бекорга айтганми, эрқакники қарқара, хотинники масҳара, деб. Ундан кўра — туя кўрдингми йўқ, бия кўрдингми — йўқ. Ёшсан, ўйнаб-кулганинг қолади», деб худди Тўлғоний ҳам унинг келишини кутиб «тайёрлаб» тургандай, ўзини пашшахонанинг ичига урди...

Ит қилганни иторчи қилмас. Остон қилганни одам боласи. Уяти йўқнинг имони йўқ. Кўрди: Тўлғоной маст уйқуда ётир, ёнида Шаҳризод. Бир кўнгли айтади: оғзига тўппингни тик-да, кўтар-да, кет. Бир кўнгли айтади: аввал амаллаб тўшакка кириб ол. Сўнгра ўзингни уйқусираганга солиб, бир қўлингни қўлтиғининг тагидан жўнат, бир қўлинг билан у ёқ-бу ёғини пайпасла... Аёл халқи кўнгилчан бўлади. Мойил келса, олам гулистон — керагадай қовушиб турибсан.

Иш кейингисидай бўлди. Тўлғоной босриқдимми деб турай деса тургани қўймайди ҳалиги бало, на бундай ўзини ўнглагани... Тўлғоной кўзини очиб қараса, устида Остон: «Эсинг бўлса,этагингни ёп!», деб турибди. Бу орада Шаҳризод ҳам уйғониб, ҳалиги одамнинг кимлигини билмай, юраги ёрилгудай бўлиб, пашшахонадан отилганича чиқиб, ўзини отасининг устига ташлади. Одил полвон ҳадегандаёқ, эшикка ўқдай отилиб чиқиб, у ёқ-бу ёққа назар солса, пашшахона ичида келини билан бир киши отдай олишиб ётир.

Ол энди Одил полвоннинг жон-пони чиққудек бўлиб, сочлари дув этиб такайсини кўтариб, ғазабдан қайта кучга энгандай бўлиб, ҳар қўли қўлоғочдай, муштлари чуйгун тошдай бўлиб, «Сичқоннинг ўлгиси келса, пишакка ғамза қилар», деб Остонга оч бўридай ташланди. Остон тура қочиб, жон талвасасида ўзини пахсага урди. Бир оёғини пахсадан энди оширган ҳам эди, полвон бир томонда саланглаб турган путидан ўшлаб, ичкари ҳовлига қараб силтаб отди. Ҳовлида қий-чув кўтарилиб, Эрназар ҳам йигитсиниб: «Сўйиб ташлайми, ёриб ташлайми?» деб чирпиниб турибди. Ҳадемай полвоннинг Берман кўр, Шерман шомкўр, деган қўшнилари келиб:

— Не бўлса-да ўлдириб, тавонига қолманглар бу ифлосни. Яхшими, ёмонми, ҳукумат учун одам ўлди деган оти бўлади. Бунинг бошқа чорасини қилиш керак. Аввал қон чиқмас ерига тиззалаб, ўлмаса ҳам ўлгандай қилиб, ичи тушиб қолган қовундай пўла қилиб, сўнг оёқ-қўлини боғлаб, эртага милисага топшириш керак, полвон. Бодомбека хола, сиз кўп куйина берманг. Айланай Тўлғоной, сен ҳам сиқила берма. Бўлар иш бўлди, бўёғи синди. Кимликларингизни барча билади. Бу бир санадаги одам бўлса экан. Кўпчилик, Тўлғонойдан ҳам гап қочган, бўлмаса қандай одам бировнинг уйига ярим окшомда бостириб бора олади, деб ўйлар. Остон нима, кўчада юрган бир ит нима,— деб полвонларнинг жонига ора кириб, ғала-ғовурни бостирди.

Одил полвон ҳалиги гаплар билан сал ҳовуридан тушиб, барчаси гоҳо куйиб-пишса, гоҳо қулишиб, ораликда Остоннинг қон чиқмас, ҳам жон чиқмас ерига «мушт кетди»дан тушиб, қўл-оёғи уюшиб, пушаймони ичига тушиб, ўлдим, деб, тириклай кўмилдим, деб турибди. Барчаси галалашиб, бири оёғидан, бири қўлидан ушлаб қоронғи талашда бири бўлмаса бири қулоқ-чаккасига бошлаб тушириб, муштлаб, гоҳо полвоннинг ўзиёқ бир қўлда чириллатиб, едириб, зўрлигини билдириб, Остонни олиб бориб, колхоз идорасининг олдидаги симёғочга чотиб ташлашди. Идора қоровули аввал нима гаплигига тушунмай анг-танг бўлиб, аланглаб, кўзлари хонасидан чиққудай бўлиб, жаланглаб: «Бу нима балоларинг, биз ҳам болаличақали одаммиз, тирик товонга тобимиз йўқ, оғайнилар», деб чаток-

лик қилди. Можаронинг маънисига тушунганидан сўнг: «Бўпти, ёнига Бойқадамни боғлаб кўяман, керак бўлса, оқшоми билан оғизбурун ялашиб ётади. Қўл-оёғини қимирлатса, шартта отиб ташлайман, бу энағарни», деб қолди.

Одил полвон:

— Бир туғилмоқ, бир ўлмоқ. Бошингни танангдан жудо қилиб ташлар эдим-у, хуни ноҳақ бўлмай деб охиратни ўйладим. Кулон йиқилса, қулоғида қурбақа ўйнар. Ҳали сен, Эрайгит бўлса ўлиб кетди, чолнинг кўлидан нима ҳам иш келарди, Тўлғонойнинг соҳиби ўзим бўлмай ким бўларди, деб юргандирсан. Қасамшам урган, сенадан келган оқибат нима бўларди. Ёмон итнинг оти — Бўрибосар, яна бу кўппакнинг оти Остон эмиш. Вой Остон бўлган сени энапенанг билан!.. — деб сўқиниб, танасига иситма чиқиб, носни қайта-қайта отиб, шу билан сал черини тарқатиб, чор-ночор шайтонга ҳай берди.

Тонг отгунча «Қаллиқ ўйнашга» борган йигитнинг ҳолига маймун йиғлаб, аҳволига кўккўтон кепчик чалиб, қимир этса, Бойқадам ир-р этиб, қоровул чол милтиғининг қўндоғи билан оч биқинига эрмакка тушириб турди.

Остон сассиқ бир ой тергов қилиниб, сўнг иши судга ошиб, неча йилга ҳам кесилиб кетди.

Ўшшакчи хотинларнинг неча вақтгача гапи Остон сассиқ бўлиб, Бодомбекаларнинг алами зиёда ошиб, Тўлғонойнинг ҳасрати кўксидан қат-қат қалашиб, бирда-ярим қорахат келганларнинг, ё уруш бошлангандан бери хату хабарсиз, ному нишонсиз бўлиб кетганларнинг, ё ўзи, ё хабари келиб турганини кўриб, ҳам суюнади, ҳам куюнади. Тўлғонойнинг ранги рўйи солиниб, бора-бора маролдай шўх, ғизолдай ўйноқи киз-келиндардан ўзини тортиб, ғўза чирпув¹ кунларининг бирида ўзи чеккагинага ўтириб олиб, Эрайгитнинг дўриллаб айтган: «Мен айрилмам, сен ҳам мендан айрилма» кўшиғини эслаб, мўлдил кўзларига ёш келиб, сўнг оғоч чанқовузини беармон чалиб, айрилиқнинг дастидан афғон чекиб, фалакдан нолиб, тукқан-туғишганларини ёдига олиб турган бир кези:

Айрилиқнинг куни тушди бошима,
Оғу қўшди фалак ёвғон ошима.
Сор ўрнига қарға кўниб қошима,
Елкан сузар кўздан оққан ёшима.
Кўзларимга кенг дунёни тор этган,
Бошпанамни² бир кўрмоққа зор этган,
Бало ёғсин қонхўр душман элига,
Лошхўр қушлар мотам тутсин ҳолига.
Гитлер деган оқпадарнинг дастидан,
Беоқибат, бепадарнинг дастидан,

¹ Чеканка.

² Ёримни, соябонимни.

Нечук булбул гулзоридан айрилса,
Боғбон боғдан, ёр-ёридан айрилса.
Ариқларда сув ўрнига қон оқса,
Шўх дарёлар шовулламай жўн оқса!
Ой деганда, оғзи бор не бувишлар,
Кун деганда, кўзи бор не бувишлар,
Алпонига олма отмай, сўз отмай,
Алёр айтиб, гулгун шароб узатмай,
Армон билан гард кўндирса қошига,
Ўзларини менгзаб¹ санглоқ тошига?!
Мен ҳам эдим суҳанворнинг бир гули,
Боғ ичинда бўйи мардон, сунбули.
Ўн гулимдан очилмасдан бир гулим,
Масканини тарк айлади булбулим.
Аввал-бошда овозидан айрилдим,
Бора-бора парвозидан айрилдим.
Қора кийдим, қўшқанотим қайрилиб,
Суянган тоғ, осмонимдан айрилиб.
Умидларим шундаймиди, шум фалак,
Кундузларим тундаймиди, шум фалак?
Ишинг нукул жафоми ё надомат,
Қани сенда инсоф, кашфу каромат?
Ўлмай туриб, олдинг мани жонимни,
Зарра қўймай шимиб олдинг қонимни,
Лаҳад кўрмай бадном қилдинг номимни,
Ҳам чилпарчин қилдинг қўлда жомимни.
Қайга бормаи босган ерим қорлидир,
Қайни юртим номуслидир, орлидир.
Қайнотамнинг қадди ночор дол бўлди,
Мен туфайли чечан тили лол бўлди.
Кўзларидан ёш ўрнига қон оқди,
Оққанда ҳам беҳад, беармон оқди.
Боз устига менинг савдом ортиқча,
Кирдикорим, иснод, ғовғам ортиқча.
Қийин кунга қолдим чўлу Маликда,
Қўл-оёғим ипсиз-несиз куликда².
Дўст ачиниб, душман кулар ҳолимдан,
Мени қолсин десанг бевақт ўлимдан,
Хабар олгин аҳволимдан, жон отам,
Бузрукворим, жафога бир тан отам.
Юзим қора — ўртанаман, ёнаман,
Ёна-ёна кул бўламан, сўнаман.
Йўққа ўхшар кўрган куним маъноси,
Вайрон бўлмиш шикаста дил қальъаси.

---

¹ Ўхшатиб.

² Тушовда.

Дуоғуйим, онажоним бормисан,
 Бебахтингни бир кўрмоққа зормисан?
 Ёр айрилди, мен ҳам ёрдан айрилдим,
 Югурук эдим, туёғимдан тайрилдим.
 Ерданманми, кўкданманми билмайман,
 Чаманда ё чокданманми билмайман.
 Қизинг ҳоли шундай кечиб танг бўлди,
 Тутгани зар эмас, сопол, санг бўлди.
 Борай десам, борми экан чораси?
 Анча йўлдир Бахмал — Мирза¹ ораси...

Шу куни даладан ҳамма қайтди, Тўлғоной қайтмади. Кун пешиндан оғди — қораси йўк, ботишга найза бўйи қолди — дараги йўк. Эрназарнинг отаси: «Ўқишинг бошлангунча ҳам кимизга тўйиб танингни тозалаб кел, ҳам куда боболарингни эсонлик-туғаллигини билиб кел, уй иши бўлса бир гап бўлар. Кўз тупроққа тўлмагунча бу дунёнинг иши битмас экан, бор бўтам, соғ бориб, омон қайт», — деб бир тузқаш, туяқаш қозоқ чолга қўшиб, тоққа жўнатиб юборган эди. Одил полвон аллақачон кучукчасини етаклаб, қоровуллигига кетган. Бодомбека: «Ўлганимиз шу бўлди. Бир-икки кундан бери оёқ олиши ёмон эди. Бу ё ўзини ўзи бир бало қилган, ё боши оққан томонга кетган, ё бир бузиқи билан ариқ кўнглини ёриқ қилиб ётир, ё бир бўйининг узилгур билан қўл ушлашиб кетган. Ё бўлмаса, ғам босиб, ғафлат босиб, эгат-пегатда ухлаб қолдимикин деб, номус кучли, ҳеч кимсага тиш ёрмай, ёнига Шаҳризодни олиб, олди-ортига қарамай, Тўлғонойлар ишлаган далага бориб, чор атрофга сиғалаб кулоқ солиб, келинининг шарпасини ҳеч қаердан эшитмай, марза бўйлаб, оғзига келганини сўйлаб, энди не қиларини ўйлаб, гоҳо калта-калта овоз қилса, гоҳо ғоздай бўйлаб, хўрлиги келиб бўзлаб, Тўлғонойни излаб юргани:

Боламнинг кетидан болам, деб эдим,
 Боғимда қулф урган лолам, деб эдим.
 Бузилмас кўрғоним, қалъам, деб эдим,
 Сен бўлсанг бўлмагай нолам, деб эдим,
 Суксурим, сулувим, сўнам қайдасан?

Қайтиб келмас энди ёрим, дедингми?
 Узилди қўлдаги торим, дедингми?
 Барбод бўлди борлиқ-корим, дедингми?
 Тугади тоқатим, орим, дедингми?
 Яхшимнинг ёмони, санам қайдасан?

Янги чиққан ойдай ботар бўлдингми?
 Қутлуғ хонамизга — хатар бўлдингми?
 Бизларни йиғлатиб кетар бўлдингми?
 Йиғлатиб муродга етар бўлдингми?
 Хувиллаб қолмасин хонам, қайдасан?

¹ Мирзачўл.

Ёлғиз ўзинг тоққа¹ талаб айласанг,
Ёш жонингни абгор, хароб айласанг,
Кўзда ёшинг тўкиб, гирдоб айласанг,
Барчанинг бағрини зардоб айласанг,
Сен билан кетайин манам, қайдасан?

Ўлган жонимизни ўлдириб кетма,
Сўлган юзимизни сўлдириб кетма,
Дўсту душманимиз кулдириб кетма,
Боламнинг ўрнини билдириб кетма,
Ювса кўлдан кетмас хинам, қайдасан?..

Тўлғонойнинг кулоғига финғирлаган овоз чалиниб, кўзини очса кун ботиб, ой оламни сутдай ёритиб турибди. Пайкалда ўзидан бўлак жон йўқ. Устидан совуқ сув қуйгандай юраги орқасига тортиб, ич-ташини ваҳм босиб, бемаҳалда бир ўзи бий далада ётганидан гулғулага тушиб, чикдан² тани дилдираб, қовоқлари шишиб, кўл-оёғи уюшиб, не қиларини, қайға юрарини, на ўтирар, на турарини билмай: бирпас силласи қотиб туриб қолди. Ҳалиги товуш тобора яқинлашиб, бир эмас икки киши гўнғир-гўнғир гаплашиб келаберди? Бахтига қайнонаси билан қайнсинглиси. «Ана энди не бўлади, — деб ўйлади Тўлғоной кўккайда, — бу ерда турганимнинг маъноси? Куй бўладими энди ишонч, эътиборимнинг бариси? Борларми энди бирон баҳона топмоқликнинг чораси? Бундан ортиқ бўлармикан одамнинг беибо, бечораси?..» Тўлғоной қайнонасининг олдида айб иш қилиб қўйган боладай бўлиб, хижолатдан, уятдан кўз-киприги пирпираб, суяк-суяги зиркираб, дарз кетган чинни пиёладай бўлиб, паймол этилган лоладай бўлиб, Бодомбеканинг қош-қовоғига қараб, қуллук қилиб, кечирим сўраб турибди:

Ҳали кўп ёзигим борга ўхшайди,
Шакар деб тутганим қорга ўхшайди.
Босган ерим қора кўрга ўхшайди,
Қорқора деганим қурга ўхшайди.

Бунча кўргуликлар менга озмиди?
Кўпга келган кўклам менга кузмиди?
Тилаганим ярим, бир кам юзмиди?
Кийганим қирмизи десам бўзмиди?

Қурук келган қишнинг тумани бўлмас:
Ёлғон сўйлаганининг имони бўлмас.
Қасамхўрнинг жони, жаҳони бўлмас,
Ҳақ сўйлаб ўлганининг армони бўлмас.

¹ Бахмалга
² Шудринг

Тилагим шу: мендан гумон этмангиз,
Бўлари бўпти, деб армон этмангиз.
Уйдан энди кет, деб фармон этмангиз,
Ўзи дол қаддимни камон этмангиз.

Ой далада ёлғиз ётиб қолибман,
Кўзим кетиб алҳол қотиб қолибман.
Ғафлат канорига ўтиб қолибман,
Ҳар хил ўй, хаёлга ботиб қолибман.

Жон эна кечиринг, мен ҳаёсизни.
Бахти қорангизни, ҳимоясизни¹.
Мевасиз оғочни, ҳам соясизни².
Бебахт, бетоле бу бечорангизни.

Бодомбека қўй кўрмаса ҳам қумалоқ кўрган, қорани оқдан, етукни чўнтоқдан, асилни куруқдан ажратадиган хотин. Келинининг эмраниб айтган арзини қабул этиб: «Иши кейин кетганнинг келини фарлик қилади. Бир хил одамнинг ўзи ғар, бир хил одамнинг сўзи ғар. Бу дунё деганингиз бирга кенглик қилиб, иккига торлик қилади» деган гапларни кўкайдан чиқариб, келинининг гуноҳидан ўтиб, ёлғиз қолганига ишониб, иззатининг борида этагининг ёпилганидан қувониб, дунё топгандай бўлиб, бу сир кимсага ошкор бўлмай, уйларига етиб олиб, йилитмани тол товукқа кўтариб, қозонни қайта осиб, сариёғни доғ этиб, кайфларини чоғ этиб, бири супра ёзса, бири хамирга ҳаракат қилиб қолди. Шаҳризодга: «Оғаси билан отасининг йўқлигини билдирмай, чечасини топиб келган қиздан айланай. Сулувлиқда етти иқлимда тенги йўқ қизига энасининг жони садаға. Қошлари пилиқдай, кўзлари шамчироқдай қизни, бўй етса, ҳар сочи бир тиллога нақдма-нақд қизим, босган изига интизор бўлганларнинг сони бесанок қизим, «Кеча чечамни оқшом даладан олиб келдик», деб ҳеч кимга айта кўрма, қизим. Уйку деганинг бир ғафлат. Хуруж қилса, дор устида ҳам ғолиб келади. Сенинг исқити, ивирсиган чечанг йўқ. Деса дегудай чечанг бор, мактаса мактагудай чечанг бор. Ғафлат ғолиб келиб ухлаб қолибди. Ҳечқиси йўқ. Банданинг бошидан нелар ўтмайди. Гап шул, қизим!..» деб пишиқтириб, уқтириб, пандини қайта-қайта мухтасир этиб, кўнгли жойига тушди.

Алдамоққа ёш яхши. Шаҳризод ҳам бу оқшом кўрган-билганини кимсага айтмайдиган бўлди, сўзидан қайтмайдиган бўлди. Куш тилини куш биледи, дегандай Тўлғоной Шаҳризодга тамоман суяниб қолган эди. У бўлмаса томоғидан ош ўтмас эди. Азонда Шаҳризодни кийинтириб, тарантириб мактабга жўнатган ҳам чечаси бўларди, келишини онаси чигиртка излаб кетган парранда боласидай кутган ҳам чечаси бўларди. Қайсинглисининг чиқара олмаган ҳисобига ёрдам берган ҳам, равон ўқиб, беҳато ёзишига кўмаклашган ҳам,

^{1,2} Ёрсиз демокчи.

мактабидан ҳар куни нукул аъло баҳо олиб, оғзи қулоғига ети қайтишига сабабчи бўлган ҳам чечаси бўларди. Шаҳризод ҳам Тўлғонийга обдан меҳр қўйиб, сочини янғаси ювиб, янғаси тарамас мунғайиб, бир говоқда овқат емаса лаб деганинг туртайиб, кўз деганинг киртайиб, онаси бир ёққа борар бўлса ҳарчанд: «Эна қизим кенжа қизим, мўлтанининг халтасидан топиб олган ўлжа қизим тўйга борса тўп қизларнинг орқа эмас олди қизим», деб алдаб-сулдаса-да бормай, чечасининг ёнидан жилмас эди.

Эндиги сўзни кампир билан чолдан, сўйласа сўзи болдан, гоҳи худ, гоҳи беҳуд, гоҳи ҳардамхаёлдан эшитинг.

Кийин-кийин кимга кийин, бевақт ўлганга кийин. Қолганларнинг сувни симириб бўлса ҳам, тошни кемириб бўлса ҳам куни ўтаверади. Кўзинг тупроққа тўлгандан сўнг, хотининг эрсиз қолиб, молиниг соҳибсиз қолармиди! Эрайигитдан не қолди? Эрайигитдан, ўзинг жувон бўлсанг ҳам қилигинг қиздаққина, дегандай ёши энди йигирмалардан ошган, хусн бозорида ўн тўрт кунлик ой билан тенглик талашган, илкисдан кўзига кўзи тушган ҳар қандай шакамон ҳам тадбиридан адашган, дунёга келган кезде онаси билан энагаси: «Қизимиз холли бўлсин, бахтли-икболли бўлсин» деб ёшлигида қош ўртасини тилдирган, суҳурдай сулув бўлсин деб кўзига сурмайи сулаймондан эндирган Тўлғоний қолди. Қорлар ёғиб, излар босилиб, Эрайигит энди тамом қайтмасга чиқиб, оқибат Одил полвон билан Бодомбекага Тўлғонийнинг ташвиши тушиб, эртали кеч маслаҳат қилишиб, ўз зот, ўз зурриётимиз, боримизга ҳам, йўғимизга ҳам бирдай, не бўлса-да, кўлдан чиқармаслигимиз керак, дейишиб шундай маслаҳатга келишди:

— Тўлғоний бизга ҳам елкали алпонимиздан улғу, ҳам жондай қариндошимиздан. Худо бизга келинни беришга берди. Қисмати-ни бермади. Бу дунё ўзи бирга гулистон, бирга гўристон экан. Ўзи ярлакаган бандалар ё қўлидан, ё оёғидан айрилиб бўлса ҳам келиб ётир. Қуригандан бизнинг шўримиз қуриди. Боламинг фақирининг бевақт, беажал ўққа учрайдиган феъли-бади йўқ эди. Тақдирининг азалда бор экан, не қилайлик. Шариатда шарм йўқ. Энди Тўлғоний билан Эрназаржоннинг бошини бириктириб қўйсақ. Очқоқ эшигимиз ёпилмасин. Онали етим — гул етим, отали етим — хор етим. Ёдгоржон ёт отанинг қўлида телтиллаб юрмасин. Ақилликда олтиндан ортиқлиги бор келинимизнинг тўшагини бегона босмасин. Бош боламининг чироғи ўчмасин. Тўлғоний йўқ демас. Эрназар кўнса бас. Қудаларимиз нима ҳам дер эди.

Ойзода деган келинчак Тўлғоний билан дўст тутинган эди. Ойзоданинг куёви ҳам урушга кетган эди. Ҳафта сайин «Ойзода, омон бўлсақ кўришармиз», деган хат келиб турар эди. Шу ваддан Ойзоданинг қайнонаси Гулноз момо кўпам унча қойинмаган, олтамишдан ошса ҳам тирикчиликка эринмаган қайвонилардан эди. Бели букчаймаган бўлса ҳам оғзида иримга тиши йўқ, ёлғон-яшиқ билан иши йўқ кампир эди. Ҳақ бор ерда ақиқдан қайтадиган, негап бўлса, одамнинг бетига айтадиган сўзамол кампир эди. Момони Ойзода қандай иззат қилса, Тўлғоний ундан зиёд сипоришлар эди. Момо билан Бодомбеканинг мулоқоти ҳам мақтарлик эди. Бодом---

бека ҳалиги гапни шу момо орқали Тўлғонойга айттирди. Момо:— Жоним Тўлғоной, ойни хира қиладиган жамолингдан момонг. Сенга бу гапни айтгандан ўлганим маъқул эди. Лекин иложим йўқ. Шариатнинг буюргани ҳам шундай. Қўлда қолган қайнисини катта қилиб, тегиб олган чечаларни кўрганмиз. Бу ота-бобомиздан қолган расм. Ҳамма нарсага ақлинг етиб турибди. Ўзингдан қоладиган гап йўқ. Одамнинг айтгани бўлмай, худонинг буюргани бўлар экан. Қўлимиздан нима ҳам келар эди. Ўзингни Эрназарга майил тут. Бунинг айби йўқ. Ёш умрингни ёлғизликда ўтказишни ўйлама. Китобларда янгани қайнига буюради. Сира камлик кўрма. Ёнган чироғинг ўчмасин.

Бу гапни эшитган Тўлғонойнинг ичида илон ўрмалагандай бўлди. Ўзича ноумид-номурод бўлгандай бўлиб, ўйлаб юрган бор ўйига ўт тушиб, ножоиз сўз айтгани учун момо билан дўсти Ойзодадан аразлаб: «Сизлардан келган гап, чиққан ақл шул бўлдимиз? Ҳали мен эрсираб, сизлар менга эр топиб берадиган бўлдингизларми? Оғасига кўксини очган бахти қора қандай қилиб инисининг кучоғида ётсин? Унда одамзоднинг молдан не фарқи қолди? Шунинг кетидан ёнган чироғим сира ёнмай кўяқолсин!» деб рад жавобини берди.

Бу гап Эрназарнинг қулоғига ҳам қуйилган эди. Аввал худди опали-сингилдай бўлиб юрган қайни билан янганинг ўртасига совуқчилик тушиб, ер ёрилиб, осмон ўйилган эди. Ҳалол ошга ит тегиб, ғишт қолипдан кўчган эди. Бечора Бодомбека билан полвоннинг ёқмоқчи бўлган чироқлари аксига олиб ўчган эди. Бу тўғрида Эрназарнинг ҳам ўртага тушган одамга айтган гапи шундай бўлган эди: «Бир эмчак талашиб эмган оғамнинг тўшагини босгандан кўра, тирик юрмаганим маъқул. Тўлғоной тугул фариштайи малойика бўлса ҳам олмаганим бўлсин. Отам оқ қилиб, энам оқ сутини оққа, кўк сутини кўкка совурса ҳам, оғамнинг ёстиғига бош қўймаганим бўлсин!»

Қайни билан янганинг гапи бир ердан чиқиб, дардлашиб, ҳасратлашиб хумордан чиқиб, бири янғалигича, бири қайнлигича қоладиган бўлиб, бири «бола» бўлиб, бири доғ тушмаган лола бўлиб юраберди. Ахири коса кўзага тегиб, кўза бўзага тегиб, сиз деган оғизлар сенга бориб, келин билан қайнона ўртасида низо чиқди.

— Шу чокқача оғиз бўлмай оёқ бўлдинг, болам. Боримизни оширддинг, йўғимизни яширддинг. Бу ишингдан миннатдормиз. Сену бизни қисмат қисиб, суянган тоғимиздан айрилдик. Бу — худонинг иши. Энди инсофингни берсин, болам. Яхши бўлсанг, шу уй сеники, қайнингдан назирқамасанг¹, хўп де. Тўй-тўйчиқ қилиб, шариатнинг буюрганини қилайлик.

— Қайним мендан ирқилмаса, мен қайнимдан ирқилмайман. Бир йигит бўлса шунча бўлар. Гап ундамас, эна. Сизлар учун мудом оёғим — олти, сочим — супурги, қўлим — косов. Йўқ, агар уйларингизда юришим малол келаётган бўлса, менинг ҳам йўқловчи, сўроқловчи кишим бор. Бироқ, инимдек қайним билан шариат ишига борганимдан кўра бу уйдан кетганим яхши.

¹ Ҳазар қилмасанг, демоқчи.

— Олтин бошли хотиндан, бақа бошли эр яхши. Иним тенги қайнимга кучоғим тўлмайди, дегин.

— Тўлғонойни кеча акаси хотин қилсин-да, бугун укаси бағрига босиб ётсин. Ўз оғасининг боласини «болам» дейишга тили борса, майли, мен қайнимга хотин бўлайин, қайним менга эр бўлсин. Ёдгор ҳам акасини «ота», акаси эса укасини «ўғлим» дейишга тили борса, бу этаксизликдан юз ўгирмай.

— Ҳали биз этаксиз бўлдик-да, сен этакли бўлиб қолдингми?

— Яхши отдан йиқилса, ёмон таъначи. Ножўя ҳаракат қилган бўлсам, менга ҳам боккан балоси бордир. Тухмат балонгдан сақла, деб шунни айтади. Менинг бунчалик нопоклигимни билар экансиз, болага¹ танингни бағишла дейишларингиздан не мурод?!

Ноҳақ, нораво айтилган гапдан тегишли жавоб олган Бодомбеканинг нафаси ичига тушиб, отган ўқи мўлжалга эмас, манглайига теккандай турки-таровати тиришиб, қалтис нияти қабоҳатга айланиб, келини билан юлишмаса ҳам юлушгандай бўлиб, айюҳаннос солиб, қозилашгандай бўлиб, Тўлғонойнинг ҳам иситмаси юзига тепиб, зардали эркакдай қони кўзига тепиб, «сиз» сўзи «сенга» бориб, ўкиниб-ўксиниб, қовоқлари қабариб, келин билан қайнона ўртасидан меҳр-оқибат кўтарилди.

Тўлғонойнинг бу уйда туришга ортиқча тоқати қолмай, юздан парда кўтарилиб, қайнонаасидан илгари уялса-да, энди уялмай қўйганидан бирда-ярим қарияларнинг ҳам: «Тукқанга нур ёғилар, туғмаганга қиёмат тамғаси. Ўрада ёт-да ўғил туқ, ўринлатмасанг менга кел. Ёрингдан қолган Ёдгорингни тирик етим қилиб, не қилсан. Биринчи савдо — савдо, кейинги савдо — ғавғо. Яхши бўлсанг шу уй сеники. Қайни билан бош қўшиш қадимдан қолган удумимиз. Ўғлим камлик кўрмай ўссин, десанг шу уйда қол», деган панду насихатига қулоқ солмайдиган бўлди. Ишнинг бўларидан бўлмаслигига кўзи етган Одил полвон ўртага худони эмас, қудаларини солишни ният қилиб, кўнгли қолмаган келинидан юз ўгирмоқни уят билиб, бойвуччасига маслаҳат солди.

— Ортиқча таассуф қилишдан ҳожат йўқ. Энди қудалардан қолмайлик. Ота-энаси айтса, ҳовуридан тушиб қолар. Қиш тушмай Тўлғонойни олиб бориб келсам. Ҳам кўндириб келаман, ҳам ишни сен айтганчалик тиндириб келаман. Келиним бечора ҳам тоза хафагазак бўлиб кетди. Айтгандай, сен лаънати ҳалиги сассиқ гапни ҳоҳуда сўйлагансан. Садқаи сенга шундай келин. Топиб гапирмай, қопиб гапиргансан. Сенинг асли тенгинг «ҳа» деганда «ма» дейдиган келин! Бундай келинга етган бор, етмаган бор.

Одил полвон мезон ойининг охирларида Бодомбеканинг: «Ўла-

¹ Тоғликларнинг одати бўйича, келин қайнсинглисини — қиз, қайнисини ё бола, ё кенжатоё, ё қорақош, ё ойна деб атайди.

ман олло, Ёдгоржонни олиб кетманг. Юрагим сиқилиб ўлиб қолмай», дейишига ҳам қулоқ солмай, келини билан тоққа жўнаб кетди.

Зумрадбиби кизи билан кучоқ очиб кўришиб, тогалари Ёдгорни бағрига босиб, холалари қўярга жой топмай, барчаси Одил полвонга алоҳида такаллуф айлаб, бу аламдийда одамнинг таъби-табиатига кўра иш тутиб, тагига кўрпачани қалин солиб, қудаси ўғилларига найчаси жезли чилим буюртириб, ҳам қудам, ҳам қадрдоним келди, ҳам азиз меҳмоним келди, ҳам болам келди, ҳам Ёдгоржондай гул билан лолам келди, деб қора кўчқорни сўйдириб, бир болани қишлоқнинг жаъми мўйсафидларига югуртиб, кечки зиёфатга ҳозирликни катта кўраберди.

Одил полвон ҳам келинининг кўнглига, ҳам кўпдан бери кўрмай-кўришмай юрган дўст-аҳбобларининг раъйишига қараб, бунда ҳафта оша туриб қолди. Кўнгунча кўноқ уялар, кўнгандан сўнг уй эгаси. Уй эгалари ҳафта тугул ойлаб турса ҳам ўзларича тўрт даҳрда, етти баҳрда тенги йўқ кизи билан қудасини худди отдан ҳозир тушириб олган меҳмондай азизлаб кутиб ётди. Зумрадбиби эса, кизи билан бўлиб, дунёнинг бор қойишини, ташвишини унутди. Қудалар ўртасида ҳам, эна-бола ўртасида ҳам айтилмаган гап, сўйланмаган сўз қолмади. Алалхусус, Одил полвон қудасидан шу суҳанни эшитди:

— Чикқан қиз чийдан ташқари. Мен энди уни ўзганинг олтин қасри билан кумуш қопқали дарвозасига раво кўрмайман. Палахмон тоши эди, отилди. Энди тушган жойидан нажот. Бу қирғин, бу хунрезлик бир бизга келган эмас; тақдирида бори шу. Энди айтганингиздан ўзга чораси йўқ. Худо энди икковига¹ инсоф берсин.

Онаси Тўлғонойга ўз ҳукмини ўтказа олмади. Ахири Тўлғонойнинг ўкраб-ўкраб йиғлашларига, ўтиниб илтижо қилишларига, жайрон боласидай термулиб қарашларига Зумрадбининг кўнгли бўшаб, кизининг: «Эрсираб ўлиб бораётган жойим йўқ. Дунёдан шундай ўтсам ҳам қайнимга тега билмасман. Бош уриб борган остонамга энди оёқ босмасман», деган ноласига майиллик билдириб, бойига¹: «Ҳозир чўлда ҳам, тоғда ҳам ишнинг саранжом вақти. Тўлғонойга у ер нимаю бу ер нима. Яна бирон ой юриб, сал ранг-рўйига қон юурса не бўпти? Чўлдан орттирган шунча «давлатимиз» ҳам етар! Кейинчалик ё сиз, ё оғалари олиб бориб ташлар. Қуда шошаётган бўлса, йўлдан урманг», деган гапни қилди.

Тиниқ суви лойқаланганига энди кўзи етган Одил полвон уйига милтиғи тоб еган овчидай бўлиб қайтди, ит талаган йўловчидай бўлиб қайтди. Полвон: «Кўнгилчанликдан «кўрмана» берган кўнглим. Эндиги ҳолим не бўлди? Алпонимдан қолган палопонимни ҳам худо кўп кўрди. Келиннинг қўлдан кетгани шу бўлди. Кўргуликнинг бундан ҳам каттаси бўладими? Қут тўла хонадонимдан

¹ Тўлғоной билан Эрназарга, демоқчи.

² Эрига

хам файз, хам барака!..» деб ўзига-ўзи сўйлаб, қай юз билан уйга борарини ўйлаб, бейик боши туман бўлиб, омадининг кетгани бе-гумон бўлиб, йўл-йўлакай шундай деб келаётир:

Ғафлат босиб бевақт қолдим армон-а,
Ўз ишимдан, энди ўзим зорман-а.
Не чора бор Ҳақдан келган фармон-а,
Ҳам норимдан, ҳам боримдан айрилдим.

Қартайганда хароб этдинг, хор этдинг,
Ўлмай туриб, мени қора ер этдинг.
Асом олиб, пешонамни шўр этдинг,
Боғсиз қолиб, баҳоримдан айрилдим.

Чиққан тоғим буюк эди, паст бўлди,
Бор давлатим, бор савлатим нест бўлди.
Минг бир бало менга, ёху, қасд бўлди,
Оби ҳаёт, анҳоримдан айрилдим.

Норим кетиб, лўкчам қолди, деб эдим,
Боғим кетиб, боғчам қолди, деб эдим.
Куним кетиб, кечам қолди, деб эдим,
Найлай нисфун наҳоримдан айрилдим.

Сорим кетиб, изи қолди, деб эдим,
Изи эмас, ўзи қолди, деб эдим.
Сарвинози — рози қолди, деб эдим,
Раста-раста гулзоримдан айрилдим.

Бир ўзи сўппайиб кириб келган чолини Бодомбека йиғлаб-сиқ-таб қарши олди. «Бор қариндош — қариндош, йўқ қариндош — зи-ёndoш. Бодомбеканинг эшигини эл очиб, туйнугини ел очган чоғи яхши эди. Энди бош боласидан айрилиб, куни чинчалоқдай болага қолганда, қариндош одамдан келган оқибат шу бўлдимиз? Эрини ку-та-кута сочига оқ тушган келинчакларни кўрганмиз. Азасини очга-нига ҳали йил тўлмаган қизини олиб қолиб, соғиб ичармиди. Ана-да, нияти бузилиб жўнатмаган», деб ҳам қудаларини, ҳам полвонни ердан олиб, ерга солиб ётди. Эрназарнинг кўнгли эса равшан тортиб, бошидан бало кўтарилгандай бўлди. Лекин оғасидан қолган жи-гарини эсласа, жигар-бағри туз селгандай ачиб, ранги қув бўлиб ўчиб, юзидан қони қочиб, тоқати тоқ бўлиб кўзидан ёш дув этиб тўкилганини ўзи ҳам сезмай қолади.

Бодомбека кимга осиларини билмай, эндиги тирикчиликка кўн-гли тўлмай ё таътил, ё тушлик пайтларида захарини Эрназарга со-чади:

— Илоҳим эр етмай ўл сен. Сен тенгилар бир уйни тебратиб ётир. Сен зардали бўлганингда менга бу кунни ким қўйиб эди. Аҳ-моқ ўз оёғидан қул. Ўз оёғи билан келинини ташлаб келган отанг-

¹ Эрига.

ни ҳам, ўз инисини тирик етим қилган сени ҳам илоҳим Ёдгоржоннинг уволи урсин!..

Ол энди булар шу турганча туратурсин. Бодомбека борлик заҳарини ўғли билан чолига соча турсин. Еган-ичганлари таналарига татимай турсин, кўзларидан ёш, кўнгилларидан ғаш аримай турсин, галдаги гапни тоғдагилардан эшитинг.

Тўлғоной билан онаси бир тан. Орзикул оғаси билан отаси бир тан.

Зумрадбиби: «Нима, мен қизимни хунга тўлабманми? Акаси бўлмаса укаси хотин қилиб юрсин деб берибманми? Қора кийиб аза очди. Ҳам элнинг, ҳам эрининг иззатини қилди. Эндиги ихтиёр ўзида», деса чоли: «Хотин халқининг сочи узун, ақли калта бўлади, деб шунга айтади. Кўп беҳаё, беимонлик қилма. Бундан олиб унга, ундан олиб бунга қиз беришлик етти пуштимизда бўлмаган. Қайтиб ўша эшикни кўрмайман, деса Тўлғонойдай қизим йўқ, унга ақл ўргатувчи сендай хотиним йўқ», дейди. Орзикул: «Ота амри — худо амри» деб отасининг айтганига амал қилади. Ахири отаси Орзикулга деди:

— Хотин кишининг ҳунари қирқ эшакка юк бўлади. Буларни ўз ҳолига қўяверсанг одамни элдан чиқаради. Эртага азонда синглингни олиб йўлга туш. Ғиринг-пиринг деганига қулоқ солма. Оғали қизнинг ақли кирарли-чиқарли бўлади, деган гап бор. Бу дегани, қиз халқи отаси эмас, оғасига суянади. Билдингми? Яна кўзининг ёшини кўл қилиб ялиниб-ёлворса, бўй берма. Худодан тилаб олган қизим бўлса ҳам, энди ўзлигича остонамни босмасин. Бу уйнинг эркаси бўлгунча, у уйнинг сиркаси бўлсин. Уқдингми?..

Орзикул азонда синглисини отга мингаштириб, Ёдгорни кўлга олиб ҳайё-ҳайт деб, йўлга тушди. Зумрадбибининг бор тadbир чораси иш бермай, ҳарчанд уриниши қизига бир қатра қушойиш бермай, додини худога айтиб қолаберди.

Синглисининг:

— Жон оға, ибосизлик қилаётган бўлсам, жиянингизни олиб, мени Тошақурга ташланг-да — кетинг. Ўлигим қарға-қузғунларга ем бўлсин. Бўйнидан судраган ит овга ярамас, овга яраса ҳам довга ярамас. Қолган кўнгил — чиққан жон билан баробар. Ҳар ким суйган ошини ичади, — дейишларига қулоқ солмай қайтага: «Наққоши азал сенга шунча кўрк бергани билан ақл бермаган экан. Бегона бўлса ҳам бошқа гап эди. Ўлмай туриб ўз қариндошимиз билан арқон кесди қилишимиз қандай бўлади? Нима, ўз қайниси билан бир ёстикқа бош қўйганларнинг сендан кам жойи борми? Қайнингни ё оқма, ё қулғонаси, ё мараз, ё бавосили бўлса буни айт. Энди ўз билганингдан қолмайдиган бўлсанг, мендай оға йўқ, сендай сингил йўқ. Ўз билганингча борган остонангни тарқ этиб, номаъқул иш қилсанг, қонингни ичиб, кафанингни бичмоқликни мандан кўр! — деб синглисининг на арзини, на додини, на илтижо, на фарёдини инобатга олмай, қопқонга тушган маролдай элтиб, чалқанча чиққан ҳилолдай элтиб қудалариникига ташлаб қайтди.

Соз тилга кирмас чоғи,
 Юрак тўлиб-тошмаса,
 Измингга юрмас чоғи,
 Сўз сўзга уйқошмаса.
 Сойнинг не ҳикмати бор,
 Дарё бўлиб тошмаса.
 Ерда топиб эътибор,
 Сахрога туташмаса.
 Муродга етар ҳар ким,
 Ҳақ йўлда адашмаса.
 Уни чечан демаким,
 Таъбири ярашмаса...

Қайнона билан келиннинг бир-бирига бўлган меҳру оқибат қўл урмай совуган ошдай бўлиб, ошдан чиққан тошдай бўлиб, Тўлғонойни аввалдан болам, бўтам, деб юрган Бодомбеканинг тилида: тобора захар томиб, келини қалам бўлса, қайнонаси қаламтарош бўлиб ё хитликдан, ё қитмирликдан бири оташкурак бўлса, бири оташ бўлиб, икковининг табиати ҳам аввалгидай равшан эмас ғаш бўлиб, қайнонасининг: «Иши кейин кетганнинг келини ғарлиқ қилади», деган сўзи Тўлғонойнинг иззат-нафсига қаттиқ тегиб юрагидан қори кетса ҳам, музи кетмай, қирови кетса ҳам, аёзи кетмай дарди ичида бўлиб юраберди. Яхшининг сини кетса ҳам, сири кетмайди. Тўлғоной ичида: «Қуш орасида юрсанг, қуш билан гаплаш. Мен-ку ҳали одам орасидаман. Бу уйдан насибам кўтарилганча хизматимни аямай», деб қайноғасининг раъйига аввалгидай қараб, қайниси билан қадимгидай апоқ-чапоқ бўлиб, Шаҳризодсиз томоғидан ош ўтмай, қўни-қўшниларга сир бермай, далага кўп қатори қатнаб, яхши ном, яхши атворни бойликдан ортиқ билиб юраберди.

Куз иши тугаб ёмғир, ёмғир кетидан қор бўралаб, сандаллар ишга тушиб, одамлар бўш уй, бўш сарой тўла кўракни чувишга тушиб, тун бўйи қўллари ишдан, оғизлари сўйлашдан аримайдиган кунларнинг бирида Тўлғоной қайниси билан ошхонада, оқшом кўрак чувиб ўтириб «бир ёстикка бош қўймоқликдан» сўз очди:

— Ҳар куни юз ўлиб, юз тирилиб юрганимдан хабарингиз бор. Ор этиб, армонда кетдим, дегандай ҳалигача сиз билан бетма-бет сўйлашишга юзим чидамай юрганимни ҳам биласиз. Мен юзи қаронинг куни қаттиқ келиб, суйганни суянчим деб, суйканганни қувончим деб, қайнимни иним деб, инимдай яқиним деб юриб эдим. Сиздан ҳам жиндай гап қочганга ўхшайди. Бўлмаса, бор айбнинг менга тўнкалишига не сабаб?

Эрназар:

— Менинг эса сиздан гумоним бор эди. Ҳақлигингизга ҳам, поклигингизга ҳам энди ишондим.

— Инонган бўлсангиз, эндиги гап шундай: бундан буён бу уйда турганимдан турмаганим, қуш путага сиғинганидай ҳам сизни, ҳам

Ўзимни қийнаб юргандан юрмаганим маъкул. Уйдан ҳам умидимни узиб чиққанман. Энди қайтиб борсам, отам афв этиб, оғам омон қўймайди. Энди ўзинг келганча, ўлигинг келсин, деб эди. Яхши ит ўлигини кўрсатмас. Ёлғиз бошим бир кунини кўрар. Ўлигимни ҳам кўриб қуймангизлар, тиригимни ҳам. Кўпнинг кўзига ғаламус бўлиб кўрингунча, бирнинг кўзига беномус бўлиб кўринганим яхши.

Чечасининг бу гапларидан сўнг, Эрناзарнинг тили қурмовга келмай, не деб жавоб қайтарарини билмай, забони на ломга, на каломга келмай қолди. Тўлғоной қайнисининг силласи қотиб, ўзини йўқотиб қўйганлигини сезиб: «Она сути оғзидан кетмаган одамга бу гапларни бекор айтдим-ой!» деган фикрни хаёлидан ўтказиб, Эрназарга ҳам далда, ҳам тасалли бериб, деди:

— Жонидан тўйиб, ўзини ё ўтга, ё сувга ташлаб ўладиган аҳмоқнинг ўзи йўқ, ойна. Мен ё сиздан, ё ота-энангиздан узил-кесил умид узиб, буларнинг юзини тескари қилсин, деб кетаётганим йўқ. Суянган тоғидан, ишонган чорбоғидан айрилган чол билан кампирга ҳам қийин. Сизнинг ҳам болалигингиз қолмади. Эр етдингиз. Мен бу уйдан кетсам, сизни онаси ўпмаган қизга уйлантириб қўярлар. Мен бахти каро гулдай умрингизни уволига қолмай, куни кеча оғангизга тани-жонимни бағишлаган бўлсам-да, бугун сизнинг никоҳингизга ўтсам! Бундан ортиқ кўргилик бўладими кишига! Бордию кеча қорахати келиб, бугун ўзи келиб турган одамларга ўхшаб, оғангиз ярқ этиб келиб қолгудай бўлса, сиз билан биз нима деган одам бўламиз.

Алҳосил, қутилмаганда кун ботишдан турган елдай бўлиб, бевақт келган селдай бўлиб, Тўлғонойнинг бу уйдан туз-насибаси кўтарилиб, бозор куни сузма сотмоқликни баҳона қилиб, «От ўрнини той босиб турсин, чол билан кампирга қийин бўлмасин, Ёдгор-жонни кўриб кўнгиллари таскин топиб турсин, буларни ўлганнинг устига қўмганга ўхшатиб кетмай», деб бир қўлда сузма, бир қўлда ёғи билан, кўкайда армон, юракда доғи билан Мирзақўлга чиқиб кетди. Мирзақўл бозорига бориб, элтган нарсаларини арзон нархда бир олибсотарга кўтарасига ўтказиб, тулки тумоқ кийган бир қозоқ чолнинг хўкиз қўшган можар аравасига ўтириб, қибла тарафга йўл олди.

Ҳалиги аравакаш бобой йўл-йўлакай Тўлғонойга урушдан, хурушдан, эл-улус ҳолидан, ахволидан, бир бўйра устига етти дарвеш сиғиб, бир иқлимга икки подшонинг сиғмаганлигидан сўйлаб, гапга солди:

— Жўл бўлсин, деган айб эмас, ширақ. Қай эл, қай урувдан-син? Овулинг не? Кўринисдан жузге¹ ўхсаб кетесин. Жалғиз ўзинг не қилиб журсин!

Қозоқ халқи тўғри айтиб солганни маъкул кўради. Тўлғоной йўл-йўлакай бобойга бошидан ўтган борлиқ савдоларини айтиб борди, бобойнинг эски яраларини қўзғатиб борди.

Бобой: «Вай-баёв, ўзбекнинг сў адати жаман. Бизда-да сўндай. Бироқ бизда бир уруғдан уйланис айб саналади. Сендерде бир

¹ Ўзбекларнинг юз уруғи.

уруғ туғул акенинг кизини укесининг баласина буюрадиғуй. Буни-си абден жарамайтин ис. Жане бунинг устине куяв томонман қарин-дас экансендер. Буниси — шатак», деб куйиб-пишиб кетиб боради.

• Кун тушдан ўтиб пешин бўлди. Қишнинг куни қиска эмасми, ҳадемай кеч бўлди. Бодомбеканинг икки кўзи йўлда. Тўлғонойдан дарак йўқ. Ёдгор ҳам йиғлашга тушди. На кўтарганга кўнади, на алдаганга юпанади. Йиғлаб-йиғлаб, чарчаб бир муддат туради-да, яна чириллаб бўзлашга тушади. Ҳеч кимни ўз онасига ўхшатмайди. Ахири Одил полвоннинг сабри-қарори тугаб, қоронғида қалтираб, қора совуқда дилдираб, бозорчилардан келинини сўраса, ҳаммасидан бир хил жавоб олади: «Боришда бирга бордик. Қайтишда ким биладди?! Кўрмадик ҳам, кўринмади ҳам».

Бу сирдан фақат Эрназар воқиф. Лекин чечасининг қай йўл билан, қай томонга кетганини қайдан билсин?! Билганда ҳам ўзи билиб, ўзгага тиш ёрмайди.

Ҳалиги қозок бобо: «Менингде жалғис балам бар эди. Қазир Сталинград фронтинда. Отанге наълет Гиттерди кутайтпастан қайтмаймиз, деб хат жазади. Илахим жаратқани шин бўлиб, сўлай қилиб қайтса деген тилекдемиз, балам. Бу сўғис кўпдинг сўрини қуритди. Сенда қуйган қуллардан экансин. Эндиги сўз билай: туратин жойимиз Махтаорол. Энбейимизда макта, нонимизда махта. Жатқан қудайга жақпас дегандай, менинг исим минави балени дўнгелетув. Бир уйда икки жонмиз. Олтмисдан оскон мамангмен мен. Маъкул десанг бугун бизникида кўнақда. Сенден аяйтин жонимиз жўк. Туси жақсидан тунгилбе, деган сияхти сен биздан тунгилмесенг, биз сенден жатсирамаймиз», деб Тўлғонойни хуфтон чоғи уйига бошлаб борди.

Тўлғонойнинг тун бўйи уйқуси очилиб, хаёли бир ерда турмай, сочилиб, Ёдгоримнинг ҳоли не кечди, дея тўлғониб, кўзи уйқуга кетди дегунча чўчиб уйғониб, боласидан айрилиб, бағри ёниб, бол ширин, болдан-да бола ширин, деган гапнинг маънисига энди тушуниб, тақдиридан куйиниб ётди. Тонг отиб, бобой пўстинини елкасига ташлаб, Тўлғонойнинг кўнглини кўтариб, ишига кетди. Момай: «Бир бас бале бас, икки бас қозон-ос. Сенда бир бағри бутун одамнинг баласи экансин. Тақдирингда бар экен, сўлай бўпти. Бу кундерда ўтер, заманда жақсиланиб кетар. Энди не қиламин деб ўйламаяқ қўй. Мана уйдинг бегида сен бўл, бекасида. Бугунга бувдайим бар, эртеге худайим бар, деган сияқти, қазир барини баҳам кўриб турмоқликдан бўлек мурод жўк. Бир қозонда писган осдан кўсин тўяди. Биз икки қартайған қақбасга салтанат қилиб, қозон оспакликди ким кўйибди. Жақси бўлсанг, қозон табақда сеники, малимизда сеники, жанимизда. Жалғиз болам омон келса, бир жўни бўлар. Хўп десанг, бўлим бошқарувшимизман сўйлесип, саған муносиб энбекде тапиб берисга қурбимиз жетеди, балам», — деб Тўлғонойга меҳрибонлик қилиб, тилидан шакар томиб, ширинзабонлик қилиб, парвона бўлиб ётди. Айрон тилаб келсанг, челагингни яширма, дегандай Тўлғоной ҳам сир бермаслик қилиб ўтирмай, чол билан

момодан миннатдор бўлиб, ҳиммат-оқибатларига қойил қолиб, ҳам пана, ҳам бошпана, ҳам соя, ҳам соябон топгандай бўлди.

Тўлғоной киш бўйи момонинг жонига оро кириб, қўлини совуқ сувга урдирмай, на ўт, на ўтинга бордирмай, эртаю кеч дуосини олиб юрди. Кўклам келиши билан момонинг ўзи бригадирнинг қошига Тўлғонойни етаклаб бориб деди:

— Ҳов, Бийбеннинг баласи, берман қара. Қисиминен қапдаб-қанардаб махта тапсириб, кўсак аршувда Жанғнис кампирмен Жакиш шал биринчиликда алди деб ўйласанг, қата кетесин. Сў жумисдардинг барлиғи минови келиншекнинг кушимен бўлган нарса. Энбекшим оз деб нозиғиб, журбединг. Жанға шикқан айдай бўлиб, қарсингда турған ўси ўзбекдинг қизиндан энди жалшийтин бўлдинг.

Одил полвонларнинг Тўлғонойни сўроқлатмаган ери қолмай, ҳам элда, ҳам элатда шарманда бўлиб, Тўлғонойнинг ё кимса билан қочгани, ё ос-ос, ё вос-вос балосига йўлиққани гумонда бўлиб, уйларидан қут кетиб, ишлари армонда бўлмаса ҳам зорманда бўлиб, боз устига бу хабарни эшитган Ғойибназар полвон тоғдан эниб, аччиқ устида: «Кўйчи ташласа ҳам, кўй эгаси ташламайди. Беҳаё, беибосизлик қилиб, биров билан қочиб кетишлик насли-насабимизда бўлмаган. Қайдан бўлса ҳам қизимни топиб берасанлар», деб қудаларига тиқилинч қилиб, на судга бериб, судлашувини билмай, на хун талаб этиб зидлашувини билмай турди. Одил полвон кишлоқ ўтоғосиларини қақриб, қони қайнаб келган кадрдон қудасининг иззати учун кўрада қақшаб турган биргина чибичини ¹ сўйиб, қон чиқазиб, зиёфат устида деди:

— Тўлғонойни хўрлаган жойимиз йўқ. Болаларимиздан зиёд кўрсак кўрдик, кам кўрмадик. Тўлғонойдай келин унча-мунча одамга насиб бўлмайди. Боз устига кўлида боғлон кўзидай боласи бор. Шу бола тирик етим бўлиб, ким кўрганнинг кўлида телгиллаб қолмасин. Кел, энди Тўлғонойни шу уйдан чиқармай қўяқолайлик, деб эдик. Бу гапдан қудаларимиз ҳам, кўни-қўшниларимиз ҳам хабардор. Каломи шариф хурмати, ўрталиқдан бошқа гап-сўз ўтган эмас. Бозор куни, бозорга бориб келаман, деди. Хўп дедик. Сўзи қайтмасин дедик. Кечгача қарадик, хуфтонгача кўз тутдик. Ичимизни ит тирнаб, не қиларимизни билмай қолабердик. Биздан ўтгани — шу. Қийин-қийин мана бу болага қийин бўлди. Уч кундан бери ичикди шекилли, на кўтарганга кўнади, на юпатганга. Қайси бирига қуйиб, қайси бирига ёнай. Энди менинг фақат ўлмагим қолди, сизларнинг кўммақларингиз қолди.

Одил полвоннинг соқоли сайин ёш бўлиб, «Қуръон»ни ўртага солиб сўйлаганидан чоллар не қиларини билмай, бедаво дардга йўлиқиб, тадбиридан адашиб, сел урган балиқдай саросимага тушиб қолдилар.

¹ Улок.

«Пахтаорол» совхози булғордан, қорачайдан, козокдан, русдан, татардан, нўғойдан, грекдан, чувашдан, қўйинг-чи, борлиқ миллат боласидан қурилган совхоз эди. Совхознинг таърифи мамлакат бўйлаб кетган эди. Тўлғоной ишлаётган бўлимда Бийбўсин деган бир козок йигит тракторчилик қилар эди. Унинг бу ерда на туққани бор эди, на туғишгани. Асли кўкчатовлик бўлиб, шундан урушга кетиб, бир катта талатўп жангда ўқ еб, ярадор бўлиб қайтган эди. Урушда эканлигида бир ватанфуруш ҳароми:

— Энди эрим қайтиб келади, деб ўйлама. Гитлернинг қўли баланд. Бундан буён немисларнинг жирини жирлаймиз. Ундан кўра ўйнаб-қулганинг қолади. Қон ютиб, эрингни кутиб аҳмоқ бўлиб ўтирма,— деб Бийбўсин шўрликнинг гулдай келинчагини айнитиб олиб қўйган экан.

Бийбўсин бунни орийат билиб:

— Акенгнинг овзиға палон қилайини бориб жаривақ тастесем бўлар эди. Бирок, бўлар ис бўлди, бўёви сингди. Бир қинға икки қилиш сиғмас. Энди мен ушун хатинда ҳаром бўлди, овулда,— деб армиядан тўғри Пахтаоролга келиб тушган эди. Бу ерга келиб, баракдан бир кишилик жой олиб, ўзича кўпнинг кўзига бир неча кун яланг оёқ, яланг путдай, уч қоқилган кунжут билан тутдай кўриниб, бора-бора сал ўзини тутиб, ноилож дилидаги рашку адоватни унутиб, ўразада кўчган эрмак, дегандай зериккудай бўлса, майи нобдан қиттак-қиттак отиб, то ерлик халқ билан эллиқкунча ўзини-ўзи овутиб юра берди.

Нихоят бир тракторнинг эгаси бўлиб, далага отланиши билан иши юришиб кетган эди. Қай бир қизлар Боғи Эрамдан келтирилган гулга ўхшаса, қай бир кўкраги кўтарилган келинчақлар ўлан айтишади — гулни кўриб, маст бўлиб сайраган булбулга ўхшайди. Ҳар қайси — ҳар ранг, ҳар кийимда. Буларнинг ичида бири Бийбўсиннинг юрагидан урди, урганда ҳам ёмон урди, тузалмайдиган қилиб беомон урди. Бийбўсиннинг юрагидан беўқ, бенайза урган Тўлғоной бўлди. Тўлғоной бежо қараб, беўрин сўйламаса-да, Бийбўсиннинг суйкангани-суйканган бўлди. Бийбўсин кечалари шу келинчақни ўйлаб, гапириниб, сўйланиб чиқадиған бўлди:

— Айланайин худо-ёв, баршани бирдай қилиб жаратсанг бўлмасмеди? Анави сулувди ўзинг жаратиб, ўзингда тамаса қилиб турсин-ов! Худойлиғинг шин бўлса, сўған жўлиқтиракўр!

Бора-бора Тўлғонойга Бийбўсиннинг ошиқлиги ошкор бўлиб, қиз-келинчақлар ҳам билиб, кўролмаганлар кулиб, Жакиш бабай билан Жангис момай: «Экавинингда бир-биридан кам жойи жўқ. Қани энди жулдуздари туври келиб, бас қўсса»,— дейишиб, Бийбўсин эса Тўлғонойга на одам қўйишини, на райишини, на хоҳишини билолмай юрди.

Ахири Жакиш бобой:

— Тўлғонойман исинг бир, жумусинг бир. Сўз қотиб, сўзини ол. Биздинг, сў жигитда кўнгниг барма, деб сўровимиз адебден бўл-

мас. Бизди ўртага салмак қўй. Қудайликти айткенде, бу ўйинг бизгеде маъқул. Тўлғонойда хўп деса, адеми бўлар эди. Не бўлсада ўзинг сўйлес,— деб Бийбўсинга холислигини айтиб, ёшлигида Жангнис кампирни лол қолдирган ўланларидан ўргатиб, оталик маслаҳатини берди.

Жангнис момо ҳам бир баҳона билан Бийбўсиндан гап очиб, заб йигит экан, зарбдор йигит экан, қиз бўлганимда ялиниб юриб бўлса ҳам шу йигитга тегиб олардим, деб унинг номини Тўлғонойнинг қулоғига қуяберди.

Нияти тўғри йигитнинг қайлиғи чиқар олдидан, дегандай бир куни Тўлғоной билан Бийбўсиннинг иши бир бўлиб қолди. Ғўзага сув қуйишга одам етишмай, бригадир Бийбўсинга деди:

— Борлиқ қатқалок ерни юмшатганинг учун раҳмат. Анави майдоннинг ғўзалари сувсизликдан шона ташлаш олдиди. Биласан, одамга тангмиз. Беш-олти кун сувимизга ёрдам бер. Дала мудирининг топшириғи ҳам шундай. Худо хайрингни бериб, маргингни бермасин. Юзи қордай оқиға йўлиқ, ғубори ҳеч йўқиға йўлиқ. Бир ерини қўллатиб ё чўллатиб қўйсанг, одам сурапати йўқ — чатоғиға йўлиқ.

Бийбўсин бригадирнинг бу топшириғини жон-жон деб қабул этиб, чини билан йиғласанг, сўқир кўздан ёш чиқар, мен ёлғизнинг нияти холисга ўхшайди, деб боши осмонга етиб, эртаси куни сийраккина соқол-мўйловини қиртишлаб, азонлаб туриб, ёпилган эшигинг очилай деб турибди, Бийбўсин, дея ўзига-ўзи гапириб, кетмонини кўтариб, сувга чиқди.

Бири ғўзага сув тарайдиган бўлди, бири қулоқларга қарайдиган бўлди. Бундай кезде беорлик ҳам иш берар экан. Шўрлик Бийбўсин дарду хасратини қай йўл билан айтолмай, айтишга бети чидамай ё бўлмаса ботинолмай нуқул сувдан келади:

— Пахтанинг, бошим нурда, оёғим сувда, танам меҳнатда бўлсин, дегани неси. Бу — гулмиди, кўнглига қараб тараб? Бостириб қўйса не қилади? Менда сенинг звенонга ўтиб, сувчи бўлсам қайтади?

Шундай қилиб, Бийбўсин бир тоғдан, бир боғдан келиб, озми-қўпми Тўлғонойнинг сирини олиб, обдан синаб кўрди.

Тўлғоной ҳам ер тағида илон қимирласа сезадиган, ўрни келса сўзини унча-мунча одамга ўтказадиган эмасми, «Бу бало қўтир эчкидай суйкалаверди, тузалмас дардга йўлиққанга ўхшайди», деган гапни кўнглига туғиб қўйди.

Тинмай қоққан кишига эшик очилади. Бийбўсин Тўлғоной билан сири мардум бўлиб, суюниб, Тўлғоной ҳам Бийбўсиннинг «Қуйган қулардан» эканлиғига қуюниб, бир-бирига ҳурмат-эйтибори ошиб, Бийбўсин олдин ботинолмай юрган бўлса, энди яқинроқ келиб-ёндошиб, тол тағида ўланлашиб тургани:

— Қош қораси бўлакча, қош бўлакча,
Сопқон солиб отилган тош бўлакча.
Сенда ёлғиз, Тўлғоной, менда ёлғиз,
Ёлғиз қозон қайнатган бош бўлакча.

— Ёлғизман, деб ўкиниб ёт бўлмангиз,
Узоқ элга битилган хат бўлмангиз.
Ўтар-кетар бу кунда, кераклиси —
Сондан қолган беўхшов зот бўлмангиз.

— Кўркам бўлар чорбоғнинг тераклиси,
Сенга сўзнинг шу эди кераклиси.
Беўхшов деб Бийбўсни камситмагин,
Бийбўсин ҳам эрларнинг юраклиси.

— Мақтанмоқлик эп эмас эр кишига,
Юрагида зардаси бор кишига.
Ким ўзини Алидан кам санайди,
Шер лақаби ярашмас ҳар кишига.

— Терак эмас сояли тол бўлайин,
Оқ юзингга ярашган хол бўлайин.
Одамни кўп камситиб ерга урма,
Камар бўлиб, белингга боғланайин!

— Ўлан билмас эр аста айний бошлар,
Қайдан билсин ўланни бағри тошлар.
Оқ юзимга ярашган хол бўлсангиз,
Ҳолингиздан кулмасин қалам қошлар.

— Тўлғоной кам қайси бир қаламқошдан,
Менга кўхлик кўринар, ой, қуёшдан.
Дардкашинг бўлайин то ўлгунча,
Садаға бу жон сендай паривашдан.

Азал котибларнинг ҳам ишига қойил қолмоқ керак. Тўлғоной билан Бийбўсиннинг атворлари бир-бирига тўғри келиб, Тўлғоной жуфти ҳалол бўлмоқликни бўйнига олиб, ғўзалар энди шонага, шонадан нишонага ўтиб кўсаклай бошлаган кезде никоҳ тўйлари бўлиб, Жакиш бобога Тўлғоной қиз тутиниб, Бийбўсин ўғил тутинди. Жангнис момонинг муроди ҳосил бўлгандай, кўраси кўйга тўлгандай бўлиб, ҳам ўғилли, ҳам қизли бўлиб, энди ёлғиз боласининг кўп қатори соғу саломат қайтиб келишини тилашдан бўлак армони қолмай, қувонганидан суяги енгил тортиб бир ерда ўтиролмай, уйлари келимли-кетимли бўлиб, ошига-ош, бошига-бош кўшилиб кайвонилигини қилиб юраберди. Тўлғоной бир-икки ой ишлагандан сўнг, унинг пахта илмидан хабари бор эканлигини билган бўлим бошлиқлари: «Сиздай одамга ҳозир зормиз, синглим. Жағдайимизни ўзингиз-да сезиб турсангиз керак. Одамзод сийлаган ерида азиз. Сизни сийлаганимиз ҳам шу, сифатлаганимиз ҳам шу. Ўзингиз ишлаётган бригаданинг эллик гектар ери пахтачиликдан хабари бор одамга муҳтож. Яхши ер. Сиз шу ерга звено бошлиғисиз. Аъзонгиз бешта, ўзингиз билан — олти. От-уловдан ёрдам бериш — бизга тан», деб бўлим бошқарувчиси Тўлғонойни звено бошлиғи бўлишга кўн-

дирган эди. Шу йили Тўлғонойнинг омади келиб, мўл хирмон кўтариб, мукофот устига мукофот олиб, Пахтаоролдай катта совхозда эътибор топди. Бийбўсиннинг трактордан топган даромади чакки бўлмай, бунинг ҳам иши юришиб, бир сўзи икки бўлмай, кўпнинг тилига тушди.

Балиқ сув билан тирик, одамзод бола билан. Болали уй бозор, бебола уй мазор, деб кексалар ҳам бекорга айтмаган. Мана, Тўлғонойнинг ўз боласини кўрмаганига йил бўлиб боради. Кишнаб турган тойини, тойчоғини, гижинглаб турган тўппичоғини, кўрса кунни, суйса кўғирчоғини эслаган кезлари бу жаҳон кўзига тор кўриниб, тақдир деганингиз зўравон кўриниб, тушида ҳам, ўнгида ҳам Ёдгори кўзидан нари кетмай, юрак-бағри ўртаниб, томоғидан бол ўтмай, ўзига тасалли беришдан ўзга чорасини тополмай, кўнглидан шу гаплар кечиб туради:

Юсуф билан Зулайҳо ёр эди-ё,
Бир-бирини кўрмакка зор эди-ё!
Кулунимдан айрилдим куним битмай
Менинг нима гуноҳим бор эди-ё!?

Мен юраман тутилган ойдай бўлиб,
Суви куриб қакшаган сойдаи бўлиб.
Менинг жоним мунғайиб юрармикин,
Онасидан айрилган тойдай бўлиб?

Тирноксиз уй — мотамли уй мисоли,
Жанжал билан тугаган тўй мисоли.
Мен юраман саргашта қачонгача
Қўзисидан айрилган қўй мисоли?

Ёмғирдан ўсма кетиб қош қолмасми?
Карвон кўчса кўк сарой бўш қолмасми?
Боласини бағрига бир бор босса,
Мен ёзганнинг армони ушалмасми?

Қўзимни қайтиб кўрар кун бормикин?
Борсам менга қайрилиб қарармикин?
Катта бўлиб, Рустамдай камол топиб,
Онасини ё келиб кўрармикин?

Ўтганлар, ҳар кимнинг туғилиб, киндик қони томган ери кўзига Миср кўринади, деган нақлни бекорга айтган дейсизми! Тўлғонойнинг ёдига бир боласи эмас, униб-ўсган жойлари, ота-оналари, жондай қайни, жаҳондай қайсингиллари, бирга ўсган ўктам қиз-келиндарлар тушиб, қўнгли озиб, бўғин-бўғини бўшашиб, уруш отлик офатга, Гитлер деган касофатга нафрати чандон ошиб боради.

Тун бўйи ёмғир ёғиб тонг отарда тиниб, рўйи замин тозаланиб, кун деганингиз янгалари «ёр-ёр» айтиб энди узатишга туш-

ган келинчак кўнглидай равшан бўлган чоғлари Пахтаоролдан терак бўйи баландликка чиқиб қараган кишига Оқтов расмана кўринар эди. Шундай кезларда Тўлғоной том устига чиқиб, Оқтовга қараб тўймас эди, ёш боладай бу одатини қўймас эди. Турган жойи билан «Янгиобод» колхозининг оралиғи эса чамаси, ўттиз-қирқ чақирим келар эди. Бекобод шамоли шитоблаб туриб берса, сал-пал эпкинни бу ерга ҳам тегар эди. Бирок, бу ораликнинг йўли чап, турган-битгани тўқай эди. Оқшом тугул куппа-кундуз одам якка-ёлғиз юргани кўрқар эди. Тустовуқ билан товушқон деганингиз қадамда йўлиқар эди. Чиябўри билан қарсоқнинг қони эди, Учоғочдан мағриб томони Қозоғистонга, машрик томони Ўзбекистонга қарар эди. Шундай қилиб, Тўлғонойнинг жони бу томонда, жисми у томонда эди. Ё хуш, ё нохуш бўлган чоғлари ўзича:

— Кўринган тоғнинг йироғи йўк. Оқтовнинг кўриниб турганига ҳам шукур. Қорасини кўриб, қорним тўк. Оға-иним, овулдошларим омон бўлса бўлгани. Ўлмасак, бир кун кўришармиз. Гап омонликда. Мирзачўлда пойиз кичқирса, Пахтаоролга етади. Орамиз шундай якин, Ёдгоржон. Мен бу ерда эканимни билган чоғингда ҳам кўлингдан нима келарди. Ҳали ёшсан, ўйин боласисан. Сени тирик етим қилиб, термултирмай мен ўлай. Оч қолдингми, яланғоч қолдингми, қайдан билай? Қай аҳвол, қай ҳолдасан? Сени ким менчалик тарбият қилар эди? Ўзинг йиғлаб, ўзинг юпанасанми, ўзинг ухлаб, ўзинг турасанми, ўзинг ётиб, ўзинг ўтирасанми, не билай?! Юрган бўлсанг юришларингдан, пилдираб югуришларингдан жоним садаға. Мен юзи қора онанг бундаман. Югурса етадиган ердаман. Энди сен ўгай оталиксан. Ўксинсанг ҳам, сўкинсанг ҳам ўзинг биласан. Катта бўлсанг ким ҳақ, ким ноҳақ билиб оларсан. Унғача, отам-ку урушда ўлиб кетган экан, энам мени ташлаб қайга ғойиб бўлган экан, бераҳм, бешафқат энам, беюрак, беибо энам, деб юрарсан. Ишқилиб, жонинг омон бўлсин! Нонинг ярим бўлмасин, насибанг кам бўлмасин,— деб хаёл дарёсига ғарқ бўлгани бўлган.

Тўлғоной Жакиш бобойларникига жойлашиб, кўнгли таскин топиб, қайноталарига: «Ит араз уради, эгаси билмайди. Уйдан чиққандан бери Пахтаоролда истиқомат қиламан. Ҳам отали, ҳам онали, ҳам бошпанали¹ бўлиб олдим. Энди, Тўлғонойдай қизимиз ҳам, келинимиз ҳам йўк, десаларингиз денгизлар. Менинг бўлганим — шу бўлди», деб хат ёзгандан сўнг, булар на борарини, на бормасини билмай, қуда-андалар аччиқ устида шундай маслаҳатга келишган эди:

— Узоқда бўлса бир нав эди. Чамадош экан. Биз борсак бўлмас. Ўзи кетган Бойтеват, ўзи келган Бойтеват, дегандай кечирим сўраб ўзи келмагунча бориш йўк. Эр қуригандай қозоққа теккани нимаси яна? Наслу насабимизни булғгани шу. Қачон бўлса ҳам ўз иззати билан келса келгани, келмаса ундан нари!..

¹ Эрлик.

Шундан сўнг, Зумрадбиби ҳам бойига, ҳам боласига: «Сиз бор-масангиз ҳам мен бораман. Ота ҳам шундай беоқибат бўладими? Чурчут ҳам ўз боласини бунчалик хўрлама! Орзикул, оғаси бўлмай сен ўл, илоҳим тирик юрма сен. Чўпонман дединг, боламан дединг, баттарман дединг, урушга бормай қолдинг. Урушга бормасликка дакимитим бор дейсан, билмайман у қандай дакимит? Асли урушда немиснинг бир ўқиман ўлиб кетиш сен тан эди. Тўлғоной сен қотилдан қўрқибок шу кўйга тушди», деб қанча чатоқликлар қилди, фойдаси бўлмади. Қайтага қанча кўнгил қоларлик, дили сиёҳлик қилгани қолди. Шундан сўнг, Эрناзар алпондай мардлик қилиб, алпдай жўмардлик қилиб чечаси билан хуфия хат олиб, хат беришиб юрди. Ёдгор инисининг расмини олдириб, расмининг орқасига Ёдгорнинг тилидан — Оқ сутингизга-ку тўёлмай қолдим. Энди дийдорингизга тўядиган кун келадими?.. деган сўзларни тўлдириб, чечасининг меҳрини чандон ошириб, бу қалтис ишни ота-оналаридан яшириб, чечасидан холис хизматини аямай, бўлар-бўлмас гапларга қулоқ солмай, қарамай, мактабнинг берган таълим-тарбиясини оқлаб, чечасини ҳар байрамда совға-салом билан йўқлаб юраберди.

Ол энди шу орада «Альомон, тинчлик замон», деганлари ҳам келиб, Гитлер деган онаси бетайиннинг тахтию тожи, хирожию божи момосини учқўрғондан кўриб, душман қалъасига совет ялови тикилди. Эр-азамат аскарларимиз бирлашиб, ёвни қайтариб, минг қарғага бир кесак, дегандай душман кўшинларини чилнинг боласидай тўздириб, қатта майдонда иш кўрсатиб, ниҳоят, ҳар ким элига, ўрдак кўлига қайтиб, ҳар гўша, ҳар қишлоқда, ҳар даҳа, ҳар шаҳарда базму жамшид бошланиб, шодлигидан кексаю ёшнинг чечраси кулиб, кўзлари ёшланиб, дўстлар шод, душманлар ношод бўлиб қолди. Не бир келбати келишган ойимларнинг қирқ йиллик хинаси, ўттиз йиллик ўсмаси қош билан кўзга тортилиб, чаманда гулдай қизларнинг тоқчада тахлови бузилмай турган ойнахалталари очилиб, упа-эликларининг тури ўзгартилиб, «палон ерда бораё-тирман» деган хабарни кўксини орденга тўлиб келаётган ёридан олган келинчакларнинг тошойналари тахт қилиниб, қимматбаҳо қутилари ишга тушиб, зотдор кийикларнинг киндик қонидан тайёрланган мушкмисан мушқлар, анбармисан анбарлар зулфларига сайқал бериб, ҳовли, гулҳовуз бўйларига сувлар сепилиб, хонадонларга қут кириб, ота билан бола, қиз билан она ўртасида нон тақсимотлари гуғаб, заборний книжқалар ўтга ташланиб, замон тинчиб кетди. Қапалак гулини соғинар, булбул куйини. Не бир чол-кампира: «Ол, болангиз келяпти», деган хушxabарни эшитиб, хушдан кетиб, қимманинг кўзини ёшлаб, хийладан сўнг хушларига келиб, баҳодир йилни бағрига босиб, қолган кунларини хуш ўтказабардилар.

Ҳар қуш ўз уясига қараб учар, дегандай армияга ким қайдан келиб, қайдан жўнаган бўлса, ўз масканига — ота юртига, олтин бешигига иззат-эътиборли бўлиб, кўкраги қаҳрамонлик нишонига бўлиб қайтаберди. Бир хил уй эгалари кетган одамини то бир йилгача кўзи тўрт бўлиб кутиб, хаёли паришон бўлиб, кеча еган ов-

қатини бугун унутиб, аввал «қорахат»ини олган уйлар эса азасини қайта очгандай бўлиб, нимкала ёниб турган чироқлари тамом ўчгандай бўлиб ётди. Шулар қаторида Одил полвонларниқиди ҳам на тўй, на мотамнинг тайини бўлмади, Эрйигитнинг ўлгани илгари ёлғондай бўлса, энди чиндай бўлиб, Бодомбека тамом бўлиб, полвон эса қанотсиз қолган лочиндай бўлиб, баъзи кунлари кун бўйи уйидан чиқмай кўкнори деган балога яна кўнгил қўйиб, чойга эт-бети билан берилиб, ўчоқ бўйидан чиқмай қўйди.

Қадимда бир киши ё кулмоқ, ё кулдирмоқ учун: «Ўлди деган Хўжааҳмад, хўкиз миниб келди-ё!» деган экан. Шунга ўхшаб уруш босилгандан сўнг орадан бир йил ошар-ошмас ўлди деган Эрйигит асад ойлариининг охирларида озиб-тўзиб, ранги-рўйи бир ҳол, бир ҳолатда уйига кириб келди. Бошда ота-энасига ўзини танитмай нонуштани энди тушириб ишга жўнаётган Эрназар иниси билан қўл учида кўришиб, Шахризод синглиси билан шунчаки сўрашиб, ўзини, бир йўловчи саллатман, деб таништириб, айниб қолган чол билан кампирни гапга солиб, алжитиб, «шу чоқда болангиз келиб қолса қайтар эдингиз, суюнчи сўраганга нима берар эдингиз» деб гапга солади. Ухлаб ётган Ёдғорни кўриб суйсиниб, Тўлғонийнинг на ўзи, на бирон белгиси йўқлигидан юраги орқасига тортиб, ҳайрон бўлиб, асирликда юрган чоғларида «Бу мани ёлғиз бошим, бунча савдо солма кўп», деб айтиб юрган ғазалини эслаб, кўнгли бир бора вайрон бўлиб, энди ўзини таништиришдан бўлак чорасини топмай, ортиқча тоқат қилолмай, кимлигини билдирди. Одил полвон ўпкасини босолмай хўнграб йиғлаб, Бодомбека: «Во, болам!» деб ўзини йўқотиб, ўзига келгандан сўнг «Бало-қазонг менга урсин» онанг сенининг дарду балонгни олсин, бормисан, омонмисан, ё Фавсил Аъзам, ё йигит пирлари, кўллаганларингиз чин бўлсин, бор-будимиз шу боламдан садағам!» деб ўғлидан етти марта айланиб, ҳазрати Боҳовуддин Балогардонга айтадиган нарзини айтиб, оғилда турган қора новвоснинг қулоғидан қон олиб, эру хотин отаси бозордан тўлиб-тошиб келган боладай ўзларида йўқ қувониб, қўни-қўшниларни қақириб, узоқ-яқинга от жўнатиб, тўй тараддусини кўрабердилар.

Булар тўй ҳаракатини кўраберсин, хабарчилар узоқ-яқинга югураберсин, эшитганлар отлими-яёв келаберсин. Мурод шоирингиз ҳам: «Ол энди, тонг отгунча олмоқликнинг гали келди», деб созини шайлаб қай йўл билан терма тингловчиларнинг кўнглини олишни ўйлаб, пироварди ўзини тортиб, хом тухумдан тўртини туз аралаш тайлаб — овозини авайлаб тура турсин.

Энди: «Эржигит қайтис қилди», деб қозоқча битилган «қорахат»нинг ким томонидан ёзилганлигини билмоқ керак.

Герман аскарларининг ошиғи олчи турган кунларнинг бирида бир талай қўшинларимиз душман қуршовида қолган эди. Буларнинг ичида бизнинг Эрйигит ботир ҳам бор эди. Ана энди Остон сасиқнинг муроди ҳосил бўлди. Остон сасиқнинг кишлоқда ичидан зил кетиб, Тўлғонийнинг қўйнига бир кирмасам, армоним отнини бошидай, ҳасратим санглоқ тошидай, ўлсам армонда кетаман, ўлма-

сам зормонда», деб Тўлғонони ҳар кўрганида сўлакайи оқиб: «Оҳ сени, куйдирдинг мани», деб юрар эди. Бировнинг ҳалоллини ҳаром қилишлик уларнинг суягида бор эди. Энаси учига чиққан бузиқ аёл эди. Уч-тўрт болалик бўлганда ҳам кетидан беш-олти давангирдай йигитни эргаштириб, буқаталаб бўлиб юрган сигирдай бўйни йўғон, бурни нақ кўлоғочдай бўйдоқлар билан гап-сўз бўлиб юрарди. Эри бечора ёлқасини қисиб, кўпнинг юзига қараёлмай, тили қисилиб юрар эди.

Асирга тушмай омон қолган Остон сассиқ бир найзабозлик жангида ўзини ўзи ярадор қилиб, госпиталга тушиб, ўйлай-ўйлай, шундай хомчўт қилиб эди.

— Бўлса-да энди қишлоққа қайтаман. Эрийгит шу кетганча кетди. Немиснинг қўлида итдай ишлаб, иторчидай хор бўлиб, ўлиб кетади. Бу ёққа ўтса, совет сиқиб жонини олади. Шу билан уни на кўрмоқ бор, на кўришмоқ. Ана энди Тўлғоной кимнинг хоними, мулло Остоннинг хоними!..

Дўст ҳам ҳар хил бўлади. Бир хили чиройли хотининг учун, бирлари сулув қизинг учун, бир тури молу дунёнг учун дўст бўлади. Оёғинг узангида бўлиб, қозонинг қайнаб, чўмичинг ўйнаб, даминг баланд бўлса, ўчоғингдаги кулингни олишдан ҳам қайтмайди. Оёғинг тойди дегунча ё мол-ҳолинга соҳиб чиқиб турибди, ё хотинингга эр бўлиб, ё қизингга куёв бўлиб турибди. Чин дўст борингни оширади, йўғингни яширади. Ёмон кунингда бошингда қарчиғайдай чарх уриб ҳозир бўлади. Эрийгитнинг борида кўкрагига шапатилаб «дўстинг бўламан» деб юрган Остон сассиқ ётган жойида ёлғонни чиндай, чинни худо ургандай қилиб, кўзини чирт юмиб жонини сотиб, қасамхўрликни бўйнига олиб, бояги қозоқча битилган «қораяхат»ни почтага солиб юборган эди.

Тўй тугаб, тукқан-туғишганлар тўйхонада қолгач, муродингиз кўпчиликнинг кўнглига бўла «Ол хабар» куйидан сўнг «Озод» дан, «Омонёр»дан сўнг «Шафоат»дан келиб, беноз, беминнат чолғусини чалиб, ўрталикда Эрийгитни гапга солиб, Эрийгит эса бир оз хомуш кўриниб, беназр, беоройиш кўриниб, банди бўлиб, кўрган қийноқларини гоҳи айтар, гоҳи айтмас бўлиб, айтаверса бошидан кечганлари тугамас-битмас бўлиб, Ёдгор бўлса ўз отасидан ётсираб, кел деса бормай, қақирса қарамай, бир неча кун эликмай юрди.

Орадан ой ўтар-ўтмас, Тўлғоной Эрназардан шу хатни олди. «Энди чеча десам бўлмас. Чеча деб кўнглим тўлмас. Тўлғоной опа, орамиз яқин бўлса ҳам боролмаганимдан ўкинманг. Ҳеч иложим йўқ. Бобойлар билгудай бўлса, бу уйдан мен ҳам бенасиб бўламан. Бундай бебахтлики бошқа бўлса ҳам сиз менга раво кўрмасиз. Ҳали эшитмаган бўлсангиз, суюнчининг каттасини тайёрлайберинг. Оғам соғ-саломат келди. Бийбўсин ошнаимиз рашк қилмасин яна. Сизни сўрайбериб эси кетди. Кимдир бўлиб ўтган воқеаларнинг ҳаммасини бирма-бир айтиб берибди. Шундан бери оғамнинг менга муҳаббати ошиб кетган. Бир ҳисобдан авлиёнинг ишини қилган жанмиз. Беҳаё, беномусликнинг каттаси энди бўлар экан. Уят бўлса ҳам айтай: иккимиз эр-хотин бўлиб турганимизда, нима деган оғам бўлар эдик? Шуларни ўйлаб турсам, сизга бўлган хурмат-

этикодим янада ошиб кетади. Ҳақ эгилади, синмайди, деб шунга айтса керак. Бу ишимиздан отамлар ҳам, куда бобомлар ҳам хурсанд. Лекин, улар ҳалигача сир бермай келади. Эндиги гап бундай: оғам келди-ю, бироқ афғор-афтода бўлиб келди. Бандилигида кўп қийнов кўрганга ўхшайди. Қадимги сину синбат, турку тароват қайда дейсиз! Бир ҳолда. Кўрган азобларини айтаберса, ҳеч нарсага ўхшамайди. Доимо конвой назоратида бўлиб, нукул тош кони билан йўл қурилишида ишлабди.

Остон сассиқни оқланибди деб эшитдик. Оғамнинг келганини билиб, қишлоққа қорасини солмапти. Онаси бир оқшомда йўқ бўлиб қолди десак, кўчириб олиб кетган экан. Қаёққа кетганини билмай-миз. Оғамнинг: «Остонни кўрсам бас, бўғизидан пичоқ соламан», дегани деган. Айниқса шу кечаю кундузда ақли жойида эмас. Гаплари чапараста. Ҳалиги ўзингиз кўрган қиличдан бўлган новқа пичоғини ёнидан узмайди. Ҳар замонда пичокни қинидан олади-да, ғижиниб кўяди. Шу пайт жон-понимиз чиқиб кетгудай бўлади. Хўрлигимиз келади. Ёдгор кулса — кулади, йиғласа — кўшилишиб йиғлайди. Бунисига куймай бўладими? Оқшомлари кўпинча босиқиб, сўйланиб чиқади. Бир хил вақтда немисчалаб бир нарсалар дейди-да, ирғиб ўрнидан туриб кетади. Урушда бўлганларнинг бири нервиний бўлиб қолибди, деса, бири кантужин бўлган, дейди. Яна бири: «Кўп азобланган, шунинг таъсири», дейди. Табиб-тасканга ҳам қаратдик. Бўлмади... Энди ҳардамхаёллар касалхонасига олиб боришимиздан бўлак чора қолмади. Сизни сира тилдан туширмайди. У ердалигингизни билса бас, етади. Ана шундай қийин кунда қолдик...»

Бу кўргулик, бу надоматлардан гангиб қолган Эрйигит на куйиб, на ёнишни, на ўчиб, на сўнишини, на учиб, на қўнишини билмай, на бирон кимса билан даволашишнинг йўлини тополмай, бора-бора гоҳо кулса, гоҳо йиғлайдиган, ўз Лайлосини сўроғлайдиган, кўпчиликка аралашгудай бўлса, кўзлари ола-кула бўлиб, лаблари пирпираб, ранги тобора сур тортиб эсдан кетадиган бўлди. Шундай қилиб, бу ёзганнинг асирликда кўрган азиятлари энди ўз кашфу кароматини кўрсатиб, ақлининг кирарли-чиқарли бўлиб қолганлиги аниқ бўлгандан сўнг, телбалар касалхонасига ётқизишдан бўлак илож қолмади. Бунда олти ойдан кўпроқ ётиб, қувватга эниб-соғайиб, ҳуши ўзига келиб, аввалгидай бошига ойболта — шай болтага ўхшаган нарсаларни қўйиб ётишни ташлаб, аввалгидай даргоҳи кенглигини бошлаб, бўлар-бўлмасга без бўлавермай, вазмин бўлиб, қақчақликка жазман бўлиб, салкам илгариги ҳолатига қайтди.

Той суринмай от бўлмас,
Тулпорда иллат бўлмас.
Тўлан¹ тунда елса ҳам
Кўзи шамғалат бўлмас.

¹ Беш яшар от.

Марднинг иши — майдонда,
Номард юрар армонда.
Ор не қилсин ёмонда,
Нопокда уят бўлмас.

Йўртоқ йўлда қолдирар,
Кўзларингни толдирар.
Минсиз бўлса минганинг
Кимлигингни билдирар.

Ёринг бўлса ҳаёсиз,
Кўзлари беиёсиз,
Тобакай ҳимоясиз,
Дўст-душманинг кулдирар.

Йўлдош этманг тенгсизни,
Бейбо этаксизни.
Қизартиб юзингизни
Минг ҳасратда ўлдирар.

Эр боласи ёт бўлмас,
Ётларга элат бўлмас.
Мурод шоир айтади:
Қўшиқсиз ҳаёт бўлмас.

Ҳозирланинг от келди,
Ажаб ҳимоят келди.
Қўшиғингни калта қил,
Деган талобот келди.

Сўзлайман қойим-қойим,
Омон бўлинг илойим.
Ўлан айтсам толиқмас,
То тонгача танглайим.

Гулмиди, ғунчамиди,
Ёки тугунчамиди?
Тўлғоной дер, бу юруш
Менга ўлгунчамиди?

Қизил гул ўймоқ-ўймоқ,
Гул бўлмаса тайламоқ.
Жоним болам, Ёдгорим,
Борми дийдорга тўймоқ.

Узун-узун арғамчи
Йўлда ётса майлими?
Қора райҳон эмас, гул
Кулда ётса, майлими?

Ёдгоржоним отали
Бели боғлик, фўтоли.
Билса эди отаси
Ким барҳақ, ким хатоли?!

У — ёлғиз¹, мен ёрлиман
Не қилай беорлиман.
Югурук отли, юз кўйли²
Кўшқанотли сорлиман.

Эрйигит дер: «Не маъно
Ёрсиз, ёлғиз яшашдан?
Эрйигитнинг фарқи йўқ,
Чокка отилган тошдан.

Не ҳам қилдинг эр бўлиб,
Эрмас қаро ер бўлиб,
Ўлган билан бир бўлиб,
Айрилиб, кундуз қошдан.

Мен қайдаман, ёр қайда?
Кўзлари хумор қайда?
Усиз бўлсам ҳар қайда
Кечмоқ керак бу бошдан?..»

Эрйигитнинг ичида арава қўшган от ётар, деганлари — ҳақ гап. Эрйигит тузалишга тузалиб кетди. Бирок, унинг тузалмас дарди, Лукмони ҳаким тугул Афлотун деганингиз ҳам даво тополмайдиган дарди — ўлмай туриб ёрдан айрилиш дарди тузалганича йўқ. Фёлининг кенглигидан сиртида сирини бермагандай бўлиб кўринади. Тек киши тентак бўлмас, дегандай, Эрйигит Машраби хастанинг ошиқ-маъшуклар баёзидан кўпдан бери жой олиб, уларнинг жонига оро кириб келаётган шу муборак ғазалларини хиргойи қилиб юргани-юрган:

Агар ошиқлигим айтсам, куюб жону жаҳон ўртар,
Бу ишқ сиррин баён қилсам, токи ул хонумон ўртар.

Қари билганни пари билмас, бу юрган одамнинг бари билмас.
Одил полвон билан Бодомбека кенгашади:

— Эрйигит ҳали уйланмаган бўлса экан, уйма-уй юриб қиз излаб, қилиқлисини танласак. Боламиз бечора бахтидан тинган эди, тахтидан синди. Худоё худованди «қорахат» ёзган у дунёю бу дунёда кўргилигини кўриб, жабрини тортсин. Бағринг куйгурнинг ўлмаган одамни ўлди деб хат ёзишга қандай кўли борди экан?

¹ Эрйигитга ишора.

² Ўғилли бўлганлигини айтмоқчи.

Ҳамма шўру андуҳларимиз, ташвиш-азобларимиз шу хат туфайли бўлди. Шу хат келмаганида девкоримнинг, норимнинг қатикдай уюб турган уйи синиб, ўзи ҳам бу аҳволга тушмас эди. Ҳай, шунчалик қилганига ҳам шукур. Умр бўйи ўша ёқда хору зор бўлиб қолиб кетганида, қўлимиздан нима иш келар эди. Шундай қилиб, Бозорбой оқсоқолнинг есир қолган болдизи Суймахолга оғиз очиб кўрсакмикин? Менинча, шу маъқулдай. Қийинчилик билан катта бўлган. Бичими ҳам чакки эмас. Қўлидан келмаган ҳунари йўқ. Бечора куёвининг қўхна дарди бор экан. Олти ой тўшақ тортиб ётди. Ўзбекининг шу одати ёмон. Қачон жондан ўтиб, ер шохламагунча ғирбайиб юраверади. Ахири духтирга борди ҳам бўлмади. Қарийб бир йил ётди. Умрингни бергир «Ёшман, ялангман» демай, эридан кун ора хабар олиб турди. Оллони буюргани экан, куёви шўрлик қазо қилиб язнасига сиғинди бўлиб қолди. Шу Суймахолни бир айттириб кўрайлик. Бирга вафоли — мингга вафоли. Икковининг тақдири кўшилиб, ўчган чироқлари қайта ёниб, увалик-жувалик бўлиб, униб-ўсиб кетаверса, ҳай-ҳай, у кунларга не етсин!..

Чол билан қампирнинг гапи бир жойдан чиқиб, Бозорбой оқсоқолнинг болдизига одам қўйилди. Оқсоқол борган одамга:

— Филбонга ошна бўлсанг, дарвозангни катта қил, деган экан ўтганлар. Полвон бизнинг қайнсингилни келин қилмоқчи бўлса, бизнинг жон-жон деганимиз бўлсин. Гап — Суймахолнинг раёида, у хўп деса — бўлди. Биз — хизматдаги одам, — деган жавобни берди. От ориқликда, қиз етимликда кўримсиз. Ота-онадан ёшликда етим қолиб, етар-етмасликни кўп кўриб катта бўлган Суймахол ҳам опаси билан кенгашиб, ҳам ўзича фикр қилди:

— Бўсагадан тойилиб, тўрга ўтиб не қилдим. Умид билан бош қўйганимнинг умри қисқа экан. Энди мени ўзини хон, қўланкасини майдон сановчи йигитлар газагига дори қиладими? Ёли куюқ эшакдан, яғир бўлган от яхши. Ҳали ҳам бўлса, Остон сассикқа ўхшаган юзта номард Эрийгитга ўхшаган бир марддан садаға. Шундай йигит урушга бориб, бандига тушиб, сал паришонхаёл бўлиб, бу ҳам камдай, келса хотин кетиб, рўзғори тўзиган ҳисоби бўлиб, менга одам қўйдирсаю мен ноз этсам?! Ўрдак йўқ жойда лойхўрак хон. Тўлғоний бўлганида менинг қўлимдан бу йигитнинг бир пиёла совуқ сувни тортинмай ичишини худо билсин эди! Ўзини билмаган, ҳақни билмас. Мен кимману, Тўлғоний ким! Тўлғонийдай сулув зот сийнасида ноз этиб юрган йигитнинг бугун Суймахолга куни қолса! Бу кун менга бахт қараб, Хизир доримоқчи!

Ёғ хумчаси тошидан билинар, хотин қилган ишидан, сулув — сулув эмас, икромли қарашидан билинар. Эрийгит Суймахолдан сўз очиб: «Хотиннинг сариштаси — одамнинг фариштаси, бу жувонмарг ўлгурнинг сахархезлигини айтмайсанми, тўрғайда тиним бор, унда тиним йўқ. Молга қараган ҳам шу, далани обод қилган ҳам шу. Унинг қадами етган ошхона бир хил ислиқи хотинларнинг меҳмонхонасидан озодалик қилади. Ўтган йили бир ўзи беш юз меҳнат куни ишлабди. Пулнинг каттасини ҳам ўша олди. Мукофотнинг каттасини ҳам. Унинг яна гапдонлигини, ширинсуханлигини айтмайсанми?» деган одамга бургутқараш қилади. Безовта, беҳаловат

бўлади. Тиниқиб, тиниққан асаблари қайта бошдан кўзгалиб, ранг-
рўйи ўзгариб кетади. Кўзлари бир нуктага қадалиб, ўзини қўярга
жой тополмай, дудукланиб қолади.

Қари бор уйнинг зари бор, бараканинг бари бор. Одил полвон-
лар йиққан-терганини тўйбошига топшириб, ўзлари томошабин
бўлиб, «Қудачилик — минг йилчилик, худоё худованди карим, энди
ўз офатларингдан омон сақла. Эл тинч, мамлакат обод бўлсин.
Энди ёмонликни кўрсатма», деб оғизлари ошда, қўллари дуода бўлиб
турди. Кун намозгардан оғиб, колхозчилар дала-туздан қайтиб, бри-
гада билан ҳисобчилар кандикдаги эрта экиладиган чигит сувини
тортиб, тракторчилар сеялкаларини кўздан кечириб, тракторнинг
товушини ўчириб, эрта тонгда юрмоққа шайлаб, бир-бирига, ҳей
бўлдингми, дея ҳайҳайлаб, йўлда келатуриб, «Бугун жиндай-жиндай
ташлашсак керак, куёвнавкар бўлиб ҳайҳайлашсак керак» дейишиб,
ювинишиб-таранишиб тўйхонага келаберди. Тўлғонони узатиб
келган кўшиқбоз хотинлар бугун ана шу остонага ёр-ёр айтиб,
Суймахолни олиб келишга уриниб-суриниб тайёргарлик кўриб ётир.

Ётмасмидим қўйнингда
Мен ноз этиб, ёр-ёр.
Уна десанг унамай,
Танноз этиб, ёр-ёр.

Жоним олди карашманг
Деб қийнама, ёр-ёр.
Қўполлик қиб, қўл солма
Оқ сийнама, ёр-ёр.

Кўрганимиз тўй бўлсин,
Тўйчиқ бўлсин, ёр-ёр.
Келин-куёвнинг йўли
Очиқ бўлсин, ёр-ёр.

Ёр-ёр айтсак бу уйда
Қайта бошдан, ёр-ёр.
Қуда-анда бўлманглар
Қариндошдан, ёр-ёр!..

* * *

Кундошлик — кўнгил ғашлик, суяги хўрланганнинг кўзи ёшлик.
Эрийгит шу вақтгача олдин тоққа борса тоғда, чўлда бўлса чўлда
азиз эди. Эрийгитнинг соғ-омон урушдан қайтиб келиши, Суйма-
холга уйланмасдан туриб, бу гапларнинг миш-миши қайни юртига
етиб бориши билан энди уларга тамоми ётдай бўлиб, унинг бу иши
буткул уятдай бўлиб, келишмаган келбатдай бўлиб, худди Тўлғонон-
нинг устига хотин олгандай бўлиб, қайногалари устига от солган-
дай бўлиб, оёқлари ўз-ўзидан тортилиб, меҳри оқибатлари кун сайин

кўтарилиб, кўздан нари — кўнгилдан нари деган гаплар кундан-кун томир отиб, «сизу биз»лар сийраклашиб борди. Энди Ёдгор хўрланган етимга чиқиб, Суймахол ўтирса ўпоқ, турса сўпоққа чиқиб, Эрийгит беўй, бетуроққа чиқиб, орага ғийбат гап оралай бошлади. Тўлғоной эса Эрийгитни соғиниб, уйланармиш деб эшитиб, энди ўй-хаёли Ёдгор билан банд бўлиб, фарзандига жон-дили пайванд бўлиб, илгари кўнгли сал тўқдай бўлса, энди очдай бўлиб, назарида, Ёдгори ўгай она кўлида гоҳ хордай, гоҳ яланғочдай, онаси овга кетиб, очкиб қолган палапон қалдирғочдай, хаёлидан кўтарилмайди-да, куйганидан тили калимага келади:

— Дала-тузни сув олса — кўнғир ғозга чикора? Қийин-қийин, сенга қийин, Ёдгор. Онанг эрлик, отанг хотинлик, етимлик энди бошинга тушди, шўрлик болам. Сенинг нима гуноҳинг бор эди? Миннатли ош билан, миннатли нонни энди кўр! Етим ўз ошини ичиб, бировнинг миннатини эшитади, деган гап бошинга тушди. Зарғалдоқдай сарғайиб, тўғрам нонга зор бўлмоқликни энди кўр! Эсинг кириб, йўл танисанг экан, етимхонага «ўгай оналиман, ғамхоналиман, ўз онам ёшлигимда ўлиб кетган» деб борсанг. Сени ювиб-тараб, бола боғчага олиб борадиган киминг бор? Аканг¹ даланинг одами. Аммангнинг² ҳали ўзи бола. Оч бўри йўртагон келар. Отанг кенжа хотинининг сибизғасига ўйнашига энди томоша қил. Эгнинг кир бўлса, эгиладиган Тўлғоной қайда энди? Шу кезде қай аҳволда юрибсан? Оғзингга чивин уялаб ухлаб ётибсанми? Ё тўп бола ичида елкангни қисиб, ўзингни ғариб санаб, турибсанми? Ё қанд, ё новвот еяётган болаларга термулиб, оғзингдан сўлакайинг оқаётирми? Ё энангга эргашиб, борган ерингда етимлигингни билдириб, дастурхоннинг шўрини қуритаётибсанми? Ишқилиб қоқилиб, суқилиб бўлса ҳам одам бўл!..

Дўстга айтдим дардимни, душман билди сиримни. Тўлғонойнинг Пахтаоролдалигини ҳалигача ота-оналари билан Одил полвонлардан бўлак кимса билмас эди. Эрназарнинг эса хатлашиб, хабарлашиб тургани бир сизга маълум, бир бизга. Энди келин-кепчикли бўлиб, кўнгли жойига тушиб, жони тинчиб қолган Бодомбека кетган келинининг қайдалигини сирдошига айтди, сирдоши қурдошига айтди. Бу гап ҳаш-паш дегунча Эрийгитнинг қулоғига етди. Даъвогаринг қози бўлса, дардингни оллога айт. Эндиги дардни на оллога айтиб бўлади, на муллага. Тўнинг ямоқ бўлса бўлсин, дилинг ямоқ бўлмасин. Эрийгитнинг ҳалиги дарди яна бир оз кўзиб, хаёли қуш патидай тўзиб, егани танига юқмай — озиб, овсар одамдай кун ўтказиб қолди. На ота-онаси, на ўз тенглари энлаб йўлга солади, на сеплаб, на оғам деб қўлга олади, на интиқом қилиб!

Шу зайлда кун-кунга уланди, кун ҳафтага уланди. Телбага тилмоч керакмас. Эрийгит телба бўлмаса ҳам телбадай ҳолга тушиб, мажнун савдоси бошига тушиб, Эрназарга: «Менинг укам бўлади-

^{1,2} Эрназар билан Шахризодни айтяпти.

ган бўлсанг, мен билан бирга юр, мен борадиган ерга юр. Сен ҳам энди йигит бўлдинг. Орли бўл, номусли бўл. Мен тирик туриб, сен йигит бўлагуриб чечангдан хабар олмаслигимиз эркак кишининг ишими? Палтай-шалтайингни билмайман, қани кетдик! Юрмасанг уни айт, юрсанг ҳозирлан!» деб қисталанг қилиб туриб олди. Эрназар ичида деди: «О, шўрлик оғам. Ҳали бу чечамнинг эрлик бўлганидан — қаро ерлик бўлганидан беҳабар. Қайдалигини билибди-ю, бунисини билмабди. Билганда боришга бунчалик этана бўлмасмиди. Қизиқ бўлди. Борсак улар — эру хотин уйда бўлса. Бу аканг қизик устида «от ўйинини» қилиб ташласа. Ёр савдоси — ёмон савдо, айрилик савдоси — беомон савдо, деб шунга айтар эканлар-да. Бормасам яна ёмон. Энди бари бир боради. Ундан кўра биргалашиб борганим маъқул».

Жакиш бобой тушликка энди чиқиб, жомакорларини ечиб, овқат олдидан чой ичиб, ҳордиқ чиқариб ўтирган эди. Эшикдан икки киши кириб келди. Бобой буларнинг қадам кўювидан, сўз сўйловидан сизди: бири Тўлғонийнинг хуфия хатлашиб юрган жон аямас кайниси, иккинчиси кўз очиб кўрган куёви.

Бобой кўпни кўрганлигини шу ерда билдириб, сизларни биз кўпдан келар деб кутган эдик, дея ўзидан миннатдор қилиб, Эрназарни уялтириб, соянинг куюғига жойни қайта солдириб, дастурхонни обод қилиб, нозу неъматга тўлдириб, буларни меҳмон қилди.

Ҳақнинг ишини ҳақ ўнғарар дегандай, булар борган кезде Бийбўсин Тўлғонийни олиб ота юртига кетган эди. Жакиш бобо: «Ширақдарим-ов, жазда қидиргани неси?» деб қаршилиқ кўрсатганда, Бойбўсин:

— Сизнинг сўзингиз-да туври ота. Бироқ талай жилдан бери бормай журген жерга қақсаб-қалтираб боровдинг ўзи қалай бўларкен? Қазир айни қимиздинг кези. Минови келинингиздинг рангбасида, танесида тазаланиб келсин деб эдим. Биз таманнинг ўси кунги ҳаваси, тамасаси нақ курортнинг ўзиғўй! Сўсин, менингда туғисғандарим бўлмаса-да, эмикдасдан зиёд танисдарим бор. Бормасам, улардинг «Хатиндан ажралдим, деб бу Бийбўсин қарасиниёқ кўрсатпей кетди. Хатин бўлмаса, қиз тапилар эди. Шиста номард экан. Қадрданда сўлай бўлама?» деб айтуви турген ангема. Детдомда катта бўлғандиғим сизгеде белгили. Нағиб детдомда катта бўлгансин деган саволга жавоб берувимдинг ўзи бир китаб бўлади. Эндиги гап булай, ота. Кўп кўрган танисдар, Бийбўсин ҳалиде қақбас бўлиб журумикен, деб ўйлар. Хатин деган мана бундай бўлади, деб бир бариб кўринис бериб, дўстарди қувантириб, дусмандардинг ишини куйдириб келувдинг жағдайи келди. Бир ойға хўжайиндардан рухсат алдик. Энди сиз жўқ деменг, жон ота?— деб бобойни аранг кўндирган эди.

Ўзбекларда ҳам, қозоқларда, туркман, қирғизларда ҳам, «Йўл бўлсин?» деган гап бўлади. Бу гап йўловчи, сўроқловчини сўйлатмоқнинг ўрови бўлади. Жакиш бобо ҳам, Жангнис момо ҳам «Йўл

бўлсин»—«Олой бўлсин»дан сўнг, меҳмонларнинг не мақсадда келганини англаб етди.

Оға-ини Жакиш бобойникидан на бўри бўлиб қайтди, на тулки, на ўзини билган-билмаганга кулку. Эрайгитнинг кўз ўнгига Тўлғонойнинг қуралай кўзлари билан болдан ширин сўзлари келиб, тақимига тушган тим қора сочларининг бўйи, на ойга, на офтобга бергусиз ранг-рўйи келиб, эски дарди яна кўзигандай бўлиб, ўй-хаёли паришон бўлиб — куш патидай тўзигандай бўлиб қолди. Буни сезган иниси ич-ичидан эзилиб, эзилганлиги сезилиб, ишнинг нима билан бошланиб, нима билан тамом бўлишига ақли етмайди.

Тўлғонойнинг Пахтаоролда эканлиги илгари бирга маълум, бирга номаълум бўлса, энди барчага белгили бўлиб, бу ҳам камдай шу кеча-кундузда Кўкчатов деган томонга куёви билан кетуви ўзини билганлар учун тушунарли бўлса, дунёнинг чеккасини Оренбург деб билувчилар учун ачинарли бўлиб, ғийбат бўлса бас — дала, рўзгор ишига ўзини маъзур тутувчи оғзи бежияк хотинларга тайёр эрмак топилди:

— Ўзи бозорга сифмаган туя қўшани билан кирибди. Ўз уйига сифмай, ўз боласини ташлаб кетган киянкига куёвнинг тайёр турганини!

— Эрмак халқи итни кўрса ияди, деб бекорга айтганми қадимгилар. Хотин оладиган гўрсўхта суриштирамай-нетмай олаберганига ўлайми?

— Беталок — бенарса хотиннинг кўлидан таом еган эр — эр эмас, қора ер! Қилган бутун тоат-ибодати ҳам ҳаром. Тўлғонойдан бўлган бола ҳам ҳаром.

— Қайнига тегмаган хотин чотига тамба ташлаб ўтирсин эди. Сутсиз сигир сузағон келар. Яна унинг на ота, на қайнога гапига кирмай, бечораларнинг қаддини дол қилиб, кетганига куяйми?!

Эл оғзига элак тутиб бўлмас. Покка чўп, нопокка ликчўп илашар. Тўлғоной тўғрисида не бир гаплар болалаб, бачканалаб, ота-оналари эса ор билиб, пок-покиза қизларини ғаламус билиб, оқ қилмаса ҳам оқ қилгандай бўлиб, маховга ўртоқ қилгандай бўлиб юраберди.

Бийбўсин эса дўстларининг: «Шунча санқиб юрганинг етар, энди бунда қолсанг нетар? Ҳар қалай, тузук бўлибсан — хотиннинг зўрини топибсан. Ўзбекнинг қизи шундай сулув бўларканми? Ҳар қарашни одамнинг ақлини олади. Биз ҳам юрган эканмиз битта бурни тарвайганга «Пари ҳам сенчалик бўлмас» деб. Майли, паринг ҳам ўзингга буюрсин, пайкаринг ҳам. Ўйланиб ўтирмай шунда қол. Ўзга элнинг қозиси бўлгандан, ўз элингни тозиси бўл» деган сўзларига, мен қозиликка даъвогар эмасман, қасбим — тракторчилик, ҳозир отпусқадаги одамман, кўчиб келар бўлсам, бориб совхоздан жавоб олиб, кўз кўрган таниш-билишлардан ризочилик сўраб келишим керак, у ёққа бориб бир хотинли эмас, ҳам отали, ҳам онали бўлдим, уларни ташлаб келиш менга йўл бўлсин, маъносидоғи гапини важ қилиб, уларнинг бир хил ўғитини новаж қилиб, Кўкчатовдан қайтиб келди. Қайни юртининг ҳар тош, ҳар тупроғини мақтай бериб, уларнинг ҳавасини бу томонга уйғотиб келди.

Баланд-баланд тоғларда
Қора сондан қор ётар.
Қор тагида димиқиб,
Бечора баҳор ётар.

Тўлғонийнинг кўнглида
Кўпдан бир армон ётар.
Армон деса — дегулик
Деманг пушаймон ётар.

Оқ сут берган онаси
Ҳеч кетмайди кўзидан.
Шодмон кунда соғинчи
Билинади юзидан.

Борса Бийбўсин билан,
Кет, дегандай бўлади.
Беандиша, бевафо,
Ит, дегандай бўлади.

Борса аҳмоқ оғаси
Тиғ тортгандай бўлади.
Қизил ари уясин
Қўзғотгандай бўлади.

Эри билан боласин
Ўқситгандай бўлади.
Бийбўсинни козок, деб
Камситгандай бўлади.

Бормай деса, ўртайди
Онаизор соғинчи.
Кўз ўнгига келган чоғ
Йўқолади қувончи.

Ёдгор тушса ёдига
Ўт босгандай бўлади.
Борай деса, олдини
Ёв тўсгандай бўлади.

Икки алп¹ майдонда
Жанг қилгандай бўлади.
Бир-бирининг аҳволин
Танг қилгандай бўлади.

---

¹ Эрийгит билан Бийбўсин.

Ёр савдоси — ёмондир,
Жафоси ундан ёмон.
Икки ёрлик бўлишнинг
Қисмати бундан ёмон.

Тоқатлига тоғлар эгар бошини,
Унутмайди яхши кунда хешини,
Юраберди бунда Тўлғоной ишлаб,
Кўпдан кўмак тилаб, вақтини хушлаб.
Мартабаси кун-кун сари кўп ошиб,
Жони-дили дала-тузга туташиб.
Яхшиларга ҳамдард бўлиб ёндошиб,
Ўзи билан ўзи тунда кенгашиб.
Кўпнинг куни ажаб ўтар, хуш ўтар:
Чор атрофда фаровон турмуш ўтар.
Одамлар кўксида энди қайғу йўқ,
Ошларида шубҳа билан оғу йўқ.
Кекса ёшга меҳнат йўлдош, иш йўлдош,
Ошпазларга қирк қулоқли дош йўлдош.
Дехқонларга тўкин, сочин куз йўлдош,
Овчиларга йўлбарс ўтган из йўлдош.
Лалмикорга қора сондан қор йўлдош,
Йигитларга наркас кўзли ёр йўлдош.
Ўғил-қизи борга тўкма тўй йўлдош,
Тўлғонойга эса ширин ўй йўлдош...

Шу аллозда орадан,
Дарё ўтиб дарадан,
Эриб терма қорлари,
Тоғларнинг ўнгирилари,
Неча тошқин сел кўриб,
Чорва кўриб, эл кўриб,
Тўрт туликдан мўл кўриб,
Ёмғир кўриб, дўл кўриб.
Ҳар улгу одат сайин,
Одат фароғат сайин,
Янги бир тусга кириб.
Тусга кириб ўзгариб,
Чўл мағрибга чекиниб,
Одамзодга чўқиниб,
Бағри боғу роғ бўлиб,
Қадамда гулбоғ бўлиб,
Фурсат қувиб кун ўтди,
Навбатида тун ўтди.
Тўлғонойнинг ризк-рўзи
Яриммас, бутун ўтди.
Кунни жамлаб ой ўтди,
Ҳар соати шай ўтди.

Қизил карвон кўчадан,
Юпун эмас, бой ўтди.
Ёби қолиб той ўтди,
Қўтон тўлиб қўй ўтди.
Келин бўлиб бўй қизлар
Неча улкан тўй ўтди.
Кўкдан учиб ғоз ўтди,
Қаноти айғоз ўтди.
Бу ўртада бир ой ҳам
Бир йилдай дароз ўтди.

Эрйигитнинг хаёли кундан-кунга уяси бузилган аридай тўзиб, ўзи ҳам бир ҳол, афтодаҳол бўлиб, ранг-рўйидан қони қочиб, озиб-тўзиб, бирига қўшилса, бирига қўшилолмаи, бирига қараса, бирига қаролмай юриди. Ахири ё кимнингдир кўрсатмаси билан, ё ўзининг ақл-заковати билан ҳарбий комиссарга бориб, Бийбўсиннинг устидан шикоят қилган бўлди. Ҳарбий комиссар ҳам унинг арзи-додини тўғри деб топиб, эндиги борлиқ гапнинг Тўлғонойга боғлиқ эканлигини айтган бўлди. Бу ишга маҳаллий ҳукумат ҳам аралашиб, Эрйигитнинг тоши ўрга юмалаб, кўкайида қайта бошдан биринчи кўз очиб кўрган ёстикдошининг дийдорига етмоқ истаги қалашиб, Суймахол масаласи ўз-ўзидан қолиб, Одил полвонлар овулдош, отадошлари олдида мулзам бўлиб — уялиб, Эрназарнинг райига қараб иш тутмоқдан ўзга чораси қолмади.

Бу гап, бу ҳангомадан хабардор бўлган Бийбўсин ўзини айб иш қилиб қўйган боладай, кўнгли ҳам чил-чил синган чинни пиёладай бўлиб, безовта, беқарор бўлиб, еру кўкка сиғмай қолди.

Тўлғоной эса ақлу ҳушидан айрилмаса ҳам айрилгандай бўлиб, юзлари қорадай, жигар-бағри садпорадай бўлиб, ўзини ўт билан сувнинг орасида қолгандай сезиб, қуну тунларини беором ўтказиб, қўли ишга бормай, кўни-қўшниларнинг юзига қаролмай юриди.

От бормаган ерга гап, ёқут етмаган ерга садаф етади. Бу гап ҳадемай узоқ тоғ орқасига ҳам бориб, икки ўртада Эрйигитнинг иши юришгандай бўлиб, Бийбўсиннинг қатикдай уюб турган уйига Хизир эмас бало дориб, бир кўнгил шод, бир кўнгил барбод бўлгани қолди.

Эл-юртидан, қавму қариндошидан ўлмаи туриб айрилиб юрган, ҳам боласидан, ҳам ота-она — кўнгил қалъасидан айрилиб юрган Тўлғонойнинг кўнгли эса Эрйигитга мойил.

Тоғдан Ғойибназар полвон билан Зумрадбибилар ўрталарига совуқлик тушган қудалариникига қайта бошдан қуллуқ бўлсинга келиб, Одил полвон билан Бодомбекаларнинг бошлари осмонга етиб, югуриб-елиб, дошқозон учун ўчоқ ўйдириб, қора кўчкорни сўйдириб қуда-қудағайларини кутиб ётди.

Жакиш бобо билан Жангнис момо Бийбўсинга таскин-тасалли беришиб, ён қўшни-жон қўшнилар йиғилишиб, ҳамма гапни Тўлғонойнинг ихтиёрига ташлашиб, Бийбўсиннинг кўнглини кўтариб, ҳамфикр ҳамдамлашиб, шовқин-сурон билан келган селнинг ахири

суст бўлар эди, шу шекилли Эрйигит, эрга теккан хотинни олиб эл ичида кулки бўлганимдан бўлмаганим яхшидир, деган гапни қилиб қолар, деб бир-бирига маслаҳат сола берди.

Бу томонда Одил полвон билан Ғойибназар полвонларнинг маслаҳати қарор топиб, бири отда, бири аравада Жакиш бобойларнинг уйлари томон йўлга тушди. Ҳам боласидан, ҳам ота-онасидан тириклай айрилиб юрган Тўлғоной жигарпорасини бағрига босиб, ота-оналари билан кучоқ очиб кўришиб, дийдорлашиб, оғизбурун ўпишиб, бирда йиғлаб, бирда кулишиб, ўтган қайғули, қабохатли кунларни шу кун, шу соатда унутишиб, зиёфат устига зиёфат берди. Ҳадемай овул оқсоқоллари келишиб, ишнинг нима билан бошланиб, нима билан томом бўлишини кенгашиб, Эрйигит томоннинг тоши оғирлигини холис одамлар ҳам қайта-қайта тилга олиб, келишиб, Бийбўсинни ўртага олди. Бийбўсин ҳам тақдирига тан бериб, Тўлғонойнинг талоқ хатини беришга рози бўлди.

Эртаси кун Одил полвонниқанда тўймисан тўй бошланиб, ўтган кунлар бирма-бир эсланиб, бу доруломон кунлар олқишланиб, бу тақдир, бу толега кўпларнинг кўзи ёшланиб, куда-кудағайларнинг таъби-таблари субҳи содиқдай равшанлашиб, Тўлғоной қайта бошдан ҳалола қилиниб, Эрйигитнинг қайта тирилиб, қайта дунёга келганлиги юз-кўзларидан билиниб, «Гулёр» «Омонёр»га, «Омонёр» «Ёр-ёр»га улаиб кетди. Ёдгор бола тирик етимликдан холи бўлиб, бахтли-икболли бўлиб, ота-онасининг тақдири қайта кўшилиб, икки жон бир танага, икки тана бир жонга айланиб, улар учун бу ёруғ дунё қайта яралгандай бўлиб, ўлмаслик ўлани ер юзи бўйлаб таралгандай бўлиб, шу ёруғ кунларга етганига шодумон бўлиб, бир-бирига мехр-муҳаббати бегумон бўлиб юргандан юраберди.

* * *

Каминайи камтариндан бошқа бахши бўлганида, бу бўлиб ўтган хангомаларни бундан юз бора яхши сўйлаб бериши турган гап эди. Ё бизнинг бобойлар, ё Эргаш Жуманбулбул, ё Фозил ота, ё Ислом шоирлар ҳаёт бўлганида бизга бундай қилиб жамоани оғзимизга қаратиб ўтириш қаёқда эди. Улар оқиб турган, чалқиб турган, чайқалиб турган бир дарёи азим эди. Ойлаб айтса ҳам, сайлаб айтар эди. Тунни тонгга, кунни ойга улаб айтиш ўша улуғлардан қолган. У кишиларнинг созига ҳам, овозига ҳам ақл бовар қилмас эди. Соз билан туғилиб, соз билан ўлган, деб ўша улуғларни айтса бўлади. Бизники шунчаки... Ё кўнгил учун, ё кўрганлик учун қунт билан қулоқ бериб тинглаганларингиз учун сизларга ҳам қуллуқ.

Мурод оға ҳам «Тўлғоной» достонини ҳар мақомда, ҳар созда, бахшиёна овозда оқ-ойдин тонг олдида — файзи сахар чоғи тугатди. Тўлғонойларнинг бошидан кечган бутун бадбин ҳам баттарин, хуш ҳамда нохуш кунлар барчага тўлишиб турган ойдай, тегида тоши кўзга кўриниб турган сойдаг равшан бўлди.

ИНТИЗОР

Ўрмон ичинда бир куш
Бир учиб, бир қўнадир.
Ўз инига сиғмасдин
Чиркиллаб зорланадир.

Баланд парвоз этолмас —
Мажрух, ҳолсизгинадир.
Қавми ҳам тўп қушларга
Сал дахлсизгинадир.

Гар учар бўлса қўнар
Жойи тайинсизгина.
Қийналар қўним билмай
Манзил, маконсизгина.

Тўп куш ичинда бир куш
Йўқолди номсизгина.
Кошқийди, қўнган жойи
Бўлса тикансизгина...

* * *

Бу ғариб тошмозорга, кўплар ўтар тош ташлаб,
Кўплар ўтар тош ташлаб.
Чидолмай буюзорга, мен ўтаман кўз ёшлаб,
Мен ўтаман кўз ёшлаб.

Бир парча ер тегмаган, қандай бахти қора бу?
Сийнаси садпора бу!
Ёр меҳрига қонмаган, қандайин овора бу?
Қандай бағри яра бу!

Ғаллаоролнинг номи кетган Октош даҳаси. Кечмишидан сўз кетса, кўп эрур хангомаси, Ирмоқлари, сувлари, олқори, оҳулари қадимдан тилга тушган — уз оти ўзи билан оқтовли юрт. Бўза билан қимизи, қуртобанинг тамизи чопқир саман тойлари, қундуз тўла сойлари азалдан мақтовли юрт. Олти ой қиш, олти ой ёз дегани шунда бўлади. Кўклам қимизхўрлиги, кузда тўкмаси кунда бўлади. Новқаликлар олмаси билан атоқли, сангзорликлар хангомаси билан.

Ҳар қайдагидай бу ердагилар ҳам бор борича, йўқ ҳолича бўлиб, зонг ҳам, замон ҳам зўрники эди. Бирлари зоғора нонга зор бўлса, бирлари симу зардан безор эди.

Холмават бойнинг қир тўла қўйи, сой тўла самани бўлиб, хотин олиб, хотин қўйишдан ҳам зерикди. Дунёдан тирноққа зор бўлиб

ўтиб боради. Ёши ҳам кетиб боради. Қазойи қадари етиб қулай кетса, қанчадан-қанча молу дунёси, дову дастгоҳи — бесоҳиб. Меросхўри йўқ. Бой узун оқшомлар шуни ўйлаб, чаён чаққандай тўлғаниб чиқади. Туғилмаган Тиловга тилло бешик, дегандай, тилло бешик олишдан ҳам армон қолмади. Алҳол, ойдан ой, йилдан йил ўтиб, кенжа хотини қизлик бўлиб, ўзича обрўли, оқ юзлик бўлиб, мартаба топиш ўрнига бойдан эшитган гапи шу бўлди:

— Бу лаънатининг ўзи бошда ўғил туғадиган сиёғи йўқ эди. Тилаганга нени берар, учик билан пучик берар. От ўрнини той босар. Ота ўрнини ўғил, қиз эса киши бандаси.

Ташландиққа тош тегмас. Ойбека ўқсиб, ўқиниб қизни катта қила берди. Мулло зоти қизнинг қулоғига азон айтиб ном ҳам қўймади. Онасининг ўзи Гулноз деб, гулдай парвариш қилиб юра берди. Гулноз эса қизмисан — қиздай бўлиб, ариқ бўйида ўсган андиздай бўлиб ўса берди.

Қиз бўйга тўлиб, ўн тўрт кунлик ойдай етилиб, оқ олма деса — оқ, қизил олма деса — қизил бўлганда совчи сайин совчи кела берди. Бебарор ўсган ўғилдан қилиқли ўсган қиз яхши, дебдилар. Қизларининг кетидан она эътибор, ота иззат топди, Ойбека кундошларининг кунни эса кун сайин тутилмоққа бошлади.

Югурганникими, буюрганники? Бу галги совчи Ҳасанхон тўранинг ўзлари бўлди:

— Акмалхон махсумингиз ҳам эр етиб, оталик савдоси бошимизга тушиб; каминангиз остонангизга бош ургали келди. Сўзимизни қайтармасалар, иншоолло, охирлари ҳам, охиратлари ҳам обод бўлғай. Машойихлар ажаб айтибдилар, қирқ уй куда бўлса қирқ йил қирғин келмас, деб.

Тўрамнинг сўзи сўз. Бир ҳисобдан айна муддао: Галлаорол аймағида кимсан, Ҳасанхон эшон билан куда бўлиш, ҳар бандага ҳам насиб қила бермас. Бунинг устига Кўкжар қишлоғининг пири ҳам, пайғамбари ҳам, авлиё-анбиёси ҳам шу тўрамнинг ўзлари. Бу гапларни хаёлидан кечирган бой, ўйлаб-нетиб ўтирмай розилик берди. Энди Гулноз, Гулноз эмас — Нарзигул қизнинг вой дегани ҳам, онасининг ҳам дод солгани беҳуда. Бу ёқда бойнинг қароли Мамаюсуф доғда. Гулнознинг дарди-хаёли кебанাগини судраган шу йигитда: Акмалхон махсумнинг симоби, салласию Мамаюсуфнинг чуруқ пайтаваси; махсумнинг тугамас давлати билан юрса ер ёрилгудай салтанатию ёшлиқдан бир она боласидай, бир тоғнинг лоласидай бўлиб ўсган Мамаюсуфнинг босган изи. Бу сир бир худога маълум, бир қизнинг онасига. Онаизор эмасми, ўзини овсарликка солиб, қизига ўгит берган бўлади:

— Худоё худованди карим, сенга умримни берса берсин, бахтимни бермасин. Камолингни кўрай, заволингни кўрмай. Менга ўхшаб: «Ўйламай сойга тушдим, энди менга қир қайда», деб дунёдан юр қақшаб ўтмасанг бўлгани.

Гулнознинг кучи кўзига етади. Чорасиз. Мамаюсуф билан бўлган борди-келдиси отасига маълум бўлса, терисига сомон тикилиши

аниқ. Истасин, истамасин, энди чора йўқ. Мамаюсуфнинг дарди ичида. Боз устига, ит тумшуғин тикқан ерга сув ичгали шер бормас. Ҳалол ошга ит тегмаса ҳам теккандай, эликмаса ҳам эликкандай бўлиб, йигитнинг кўксини кесди. Бу тўғрида Мамаюсуф ўйлаб ўйига етолмай:

Гоҳо-гоҳо йироқларга олиб қочар хаёли,
Қаршисида хавф-хатарли тоғлар турар қояли.
Бу тоғлардан ошмоқликка йўлдош қани, йўл қани?
Мадад керак бўлса, мадад берарга бир қўл қани?
Яралганман ёлғиз бўлиб, Ҳақдан бўлак кимим бор?
На тилакдош, на эмукдош, на кулба, на шамим бор?!
Меҳнат учун яралганмиз, биз — банданинг бандаси,
Қонимизни сўрувчилар худонинг арзандаси.
Сенинг учун бир эмасми барча қулинг, ё раббий,
Яратганинг чин бўлса айт, бизларга ким мураббий?!

Дорилбақонг қайси ўзи,
Дорилпаноси қайси?
Ушбу бўлса ёруғ дунёнг,
Мадҳи маъноси қайси?

* * *

Кўклам келди қир-далага лола тўшаб, гул тўшаб,
Бор йўлига бахмал тўшаб, йўқ йўлига кул тўшаб.
Кўҳна дардли кимсаларнинг қайта кўзмиш яраси,
Табиб-таскин топган билан кошки бўлса чораси!

Йиғи-сиғи билан мунгли
Яна мозор бошлари.
Кўқдан тушган ёмғир гўё
Кўпларнинг кўз ёшлари...

Вожабо, тонгдан туриб нолон сайрар ҳаққушлар,
Қайдам бу кеч кимга совуқ хабар берар бойқушлар?
Ёраб? Бу тун қорачирок ўчмагай қай кулбада?!
Йўқсил кўнглин овутолмас на ширинсўз, на бода...

Шунча бўлса бу беш кунлик
Дунёнинг кўргулиги,
Не кечарди аҳволимиз
Бўлганда мангулиги?!

Шерик бўлмай Мамаюсуф баҳор қувончларига,
Гулноз қизнинг кулишлари, нози, ўкинчларига,
Тонгдан туриб то кечгача қўш қўшади чорасиз,
«Бир тишлам нон қайда дейсиз, азият-овворасиз».

Бирда ошсиз, бирда сувсиз, бирда буткул оч қолиб,
Бирда кирлаб, озиб-тўзиб, бирда яланғоч қолиб,
Сабр сақлар бардош билан, тошдан қаттиқ бош билан,
Бирда бағри гирён бўлиб, бирда кўзда ёш билан.

Ўйлай-ўйлай ақли етмас бу дунёнинг ишига,
Куйганидан тош отадир фалакнинг гардишига...

* * *

Қурбон ҳайити яқинлашгани сайин қудаларнинг кўнглига ғул-ғула тушиб, тўй харажатларига тайёргарлик кўришиб, бирининг эшигини эл очса, бирининг туйнугини ел очиб қолди. Тўй куни яқинлашгани сайин Гулноз билан онаси қон ютиб, қон қусади. Зўрликнинг туби хўрлик. Хўрлик этдан ўтиб суякка етди. Она-бола энди ошкор сўйлашишга ўтди:

— Кундан-кунга рангинг ситилиб боради. Худодан яширмаган сирингни бандадан яшириб не қилдинг? Ўйинг не, ўтинчинг не, қизим?

— Махсумнинг бошқа қайлиғи бор деб эшитаман. Ахир, ҳар ким суйган ошини ичмайдим, энажон?

— Нима қилай, жон қизим?..

Эртаси кун Мамаюсуф кўш бошидан афтодаҳол бўлиб келди. Етим ўз ошини ичади, бировнинг миннатини эшитади. Бой ундан ҳол-аҳвол сўраш ўрнига, маломатларни қаторлаштириб ташлади:

— Еб тўймайдиган, ишлаб чарчамайдиган кезларинг. Қулоғингдан кун кўриниб қолганига ҳайронман. Эрта-индин бирон тенги тўшингни топиб, елкангга ола хуржунни осиб қўйсақ, аҳволингга маймунлар йиғлайди шекилли?..

— Бир гап бўлар... ўзи менга ёз ёқа бермайди, бой ота...

Бу совуққина сўрашидан сўнг, бой намозшомни ўқиб, овул оқсоқолиникига зиёфатга кетди. Ошиқ йигит, маъшуқ қиз учун Сулаймон ўлиб, девлар кутулди, дегани бўлди: Мамаюсуф атрофида Гулноз капалакдай парвона.

Пайт-пайт — шу пайт. Ойбека кизига, ўчоқбошига қара, дегандай ишора қилган бўлади. Гулноз бир ўтдан хабар олган бўлади, бир сувдан. Ойбека гапни очади:

— Шариятда шарм йўқ, дебдилар. Яна уялиб-нетиб ўтирма. Сендан яширадиган сирим йўқ. Қиз меники, бахти ўзганики. Кўнгинг Гулнозда бўлса, ҳаракатингни қил!

Мамаюсуфнинг уялганидан танасига тер чиқиб, юзи лоладай қизариб, тилига келгани шу бўлди:

— Очкўз лочин тирноғидан, танобчига тил тегизган чорбоғидан айрилгани шекилли, бошимга қирон кушнинг кўни тушиб қолмаса?

— От тўдада билинар, йигит майдонда. Дунёда ор этиб, армондан айрилган ёмон. Ёшлигингдан қўлимизда ўсдинг. Сийна сути бермасам ҳам сийимни аямадим. Худойликни айтганда, Гулноз меники эди. Қўлимдан келмади, не қилай?! Эндиги чорасини ўзинг

— Нима қил дейсиз?

— Нима қилардинг! Худодан: «Кимдан кўрқасан?», деб сўраганларида: «Таваккалчи бандамдан кўрқаман», деган экан. Кўкбўз от сеники. Кувса етади, қочса қутулади. Уқдингми?!

Ёпилди қозон ёпилди. Сир сирлигича, Ойбека бир сўзлигича қолди. Бу гап Мамаюсуфга бирда сахар кўрган тушдай бўлса, бирда мушкул бир ишдай бўлиб, бирда жон куйдирмасанг, жонона қайда нақли хаёлидан ўтиб, борликни унутиб, ҳадеса учадиган қушдай бўлиб юра берди.

Бу оқшом қиз билан йигитнинг қишлоқдан тузи кўтариладиган тун.

Бойнинг бошида эса бошқа ташвиш, борни бозор қилган ҳам, йўқни мазор қилган ҳам тангри таолонинг ўзи. Аҳли фуқаро оёққа туриб, барчанинг бирдай бўлишини талаб қилиши замонанинг озгани, эшакнинг отдан ўзгани эмасми? Ўзи бозорга сиғмаган туя қўшани билан кирибди. Подшоликка қарши кўзғолон кўтарган жиззахлик ялангоёқларнинг ҳоли не кечди! Пошшонинг сўзи — сўз, буйруғи — амри вожиб. Пошшоликка шак келтирганнинг ўзи кофир, хотини талоқ. Ҳозир ким кўп, хотини талоқ кўп. Замон қил устида. Ё парвардигари олам, биздай мўмин бандаларингни даври қиёматгача кам қилма. Лениннинг ўзи битта бўлса ҳам, ўзаги мингта эмиш. Балони юборгувчи ҳам ўзинг, даъф қилгувчи ҳам ўзинг, фирқалар худодан қайтган бўлса ҳам, йўриғи — китоби эмиш дегани нимаси? Бу ерларга ҳам ўшаларнинг қадами етса, ҳолимиз не кечади? Сичқон сиғмас инига, ғалвир боғлар думига. Ўз элимизга ўзимиз сиғинди бўлиб қолмасак бўлгани. Бахтимизга Очилдов билан мулла Турсундай суянган тоғларимизни омон сақла. Ҳазрати Кутбиддиндай дини ислом туғини тутиб турган донишмандларимизнинг ишига ривож бер!..

Шу йўсин бой хаёлотга ғарқ бўлиб, бир ғам босса, бир ғафлат босиб, бир ўзини хон, бир кўланкасини майдон чоғлаб, уйкуга кетди.

Тун ғарибники. Гулноз қай юз, қай кўнгил билан онасини ташлаб кетаётганидан ношод. Мамаюсуф эрмисан — эрдай бўлиб, вужудига куч эниб, ўз ўлжасига ташланадиган шердай бўлиб, бахт қушининг бошига кўнмоқчи бўлаётганидан ўзида йўқ шод. Шу кезде унинг учун Гулнознинг бир тола сочи етти иқлим пошшосининг божи билан хирожидан қимматли. Насиб қилса энди у ҳам одам сонига кўшилиб, ўз уйи, ўлан тўшагига эга бўлади...

Мамаюсуф Кўкбўзни чоқ қилиб, пуштонини ўбдан тортиб — белини бир кучоқ қилиб, Гулнозни мингаштириб, дарвозадан ҳайё-ҳайт дея чиқди-да, кетди. От дарвозадан чиқиши билан гуриллаб кишнаб, ер тепиниб пишқириб, ҳадеганда қанотли қушдай учмоққа чоғланди. Бойнинг ўзидан бойтевати ёмон бўлади, шекилли, Бўрибосари тинимсиз ақиллашга тушди. Эшак эшакдан қолса қулоғини кесади, ит итдан қолса нимасини кесади?.. Бир фурсатда овул итлари еру кўкни қий-чувга кўмди-қўйди. Оғизда иримга тиши қолмаган, ёши эллиқдан ошган бўлса ҳам бозор оқшомни бойдан ҳақини олишдан уялмаган, уйқуси сергаккина, оғзи-бурни

Ўйилган гўрдаккина, ўртанча хотини бойнинг тезда тура бермаслигига ҳам қўймай жаврашга тушди:

— Соқ бўлсанг, сақлайман деган. Бундай одатингиз йўқ эди, не бўлди, сизга? Итларнинг хуриши бежо. Қишлоққа ё қорақуш¹ оралади, ё босмачи. Туринг!..

Бой туриб, қаролга товуш қилди. Қаролдан дарак йўқ. Охурда тунаганми, деб отхонага борса, на от бор, на Мамаюсуф. Бойнинг ичида икки бошли илон ўрмалагандай, аъзойи баданидаги туклари тикка бўлиб жонҳолатда дарвозадан хабар олса, дарвозанинг зулфи бўш.

Дам ўтмай бой ҳовлиси Олой бозори бўлди-қолди. Ҳар ким оғзига келганини деётир:

— Етим кўзи асрасанг, оғиз-бурнинг мой ошар. Етим бола асрасанг, оғзи бурнинг қон ошар. Ялангоёқдан келган оқибат нима бўларди?!

— Қизил юзли йигитга, қиз уруғи битмасин. Мақтовли қизимздан чиққан ҳунар шу бўлса, бошқаларга товфиқ берсин.

— Қул кутурса, кудуққа ўтирар!..

— Ёмон хотинга ўхшаб айюҳаннос солиб ўтиргунча, белимда белбоғим бор, деганинг от-отинга мин. Ажали етган сичқон мушукка ғамза қилар. Вой ғамза-памзангни!..

Бойнинг кими кўп — жонкуяри кўп. Бой ошини бойтеват қўрибди, дегандай бойтевати кўп. Салла олиб кел деса, калла олиб келадиган югурдаклари кўп. Отнинг ўлими — итнинг байрами. Баҳона топса, байрам қиладиган гўсхўрлари кўп. Ҳадеганда, йигирма чоғли сувори бойнинг хизматида ҳозир нозир бўлиб, итлар хурган томонга қараб от қўйди. Бой — бош, улар — ён бош. Эшон — фатводор. Булардан ҳам бойнинг Чипор исмли тозиси хатарли. У из қувиб, из олади. Бу лаънати барчани Кўкбўз юрган йўлдан бошлаб кетиб боради. Кўкбўз ҳадемай, Кўкжарни тарк этиб, Моргузор тоғини қоралаб боради.

Бу тоғлар қандай тоғлар,
Бағрида қузғун, зоғлар?
Мамаюсуф кўксини
Бир хатар, қўрқинч доғлар.
Ер қаттиқ, осмон йироқ,
Борми экан чораси?
Дунё ўзи бетурук
Тугамас можароси...
Гулноз дейди, ё раббим,
Раҳм айла кўз ёшим.
Сендан шудир талабим,
Бу бегуноҳ бошим

¹ Чорвадорлар бўрининг номини айтишни ирим билиб, қорақуш деб аташади.

Ўлимни раво қилма,
Бебахт, бенаво қилма.
Йигит асов отини —
Бойнинг хоназотини
Қимтиб-қистаб қичовға
Олар тобора шошиб.
Келганида «Тарнов»га
Кўкбўз неча бел ошиб,
Қонсираган калхатлар —
Етдилар ҳайҳайлашиб.

Мамаюсуфнинг боши айланиб, не қиларини билмай ўйланиб, отнинг бошини баралла бўш қўяй деса, Гулноздан аввайланиб, қўймай деса бир гала ғажир оч бўридай ташланиб келаётир. Ур деса номард қочур, мард қолур майдон ичинда, йигит фикр қилди: қочиб қутулгандан кўра, кенг майдонда куч синашиб тутилган яхши. Йигит пирлари мададкор, ҳазрати Али жиловдор, енгсам-енгмасам пешанамда бори бўлур!..

Йигит қизни отдан тушириб, қўлда чўқмори, кўнгилда зори билан кушандаларга беткай бўла берди. Бир соатлар чамаси ур калтак устига, сур калтак бўлди. Мамаюсуфнинг бошдан-оёғи моматалок бўлиб, эт-бети қора қонга бўялиб, қамчи устига қамчи ёмғирдай ёғилиб турибди. Бечора йигитга жўн ўлим ҳам насиб қилмай, танидан жони жудо бўлгунча бошига калтак тушиб турди. Дунёга қандай келган бўлса, шундайлигича қайтиш қилди. Жасади на кафан кўрди, на жаноза. Не-не нопокларга тегадиган бир қарич қора ер ҳам тақдир қилмади. Лоши ой далада гўрсиз, гўрковсиз қолди-кетди. Энди унинг бошида аза очадиган на ёри бор, на ёрони. Биттаю битта опаси қаҳатчилик йили Қурама элатига тушиб кетган. У ҳам киши бандаси. Мана, Гулнознинг бир нафаслик ширин суҳбати ҳам насиб қилмади. Ғариб бўлиб туғилиб, ғариб бўлиб ўлди.

Қизи қошига боришга орланган бой йигитларга буюрди:

— Ота юзига оёқ қўйган фарзанднинг икки дунёси куяр. Бунинг муносиб жазоси — тошбўрон. Токи ўтган-кетган йўловчилар, ота қарғишини олган оқпадар фарзанддан алҳазар, деб мозорига тош ташлаб ўтсинлар. Тўрамнинг фатволари шундай!

Арча тагида гул баргидай қалтираб турган Гулнознинг шаклу шамойили пажмурда тусга кириб, ақлу хуши йўқолиб, илгари ўлмаса ҳам энди ўлишига, тириклай кўмилишига кўзи етиб на дол солишини билади, на фарёд этишини. Даъвогаринг қози бўлса, дардингни Оллога айт. Гулнознинг кўзига шу пайт Олло тугул олам кўринмай, на ўртанмай, на ёнмай, сел урган балиқдай саросимага тушиб қолди. Қулон зоти йиқилса, қулоғига сир айтмас. Гулнознинг сир айтиб сирлашадиган, дард ёриб дардлашадиган шўрлик онаси тоғдан нарида.

Сутга чайгандай юзи бўса нелигини билмай, йиғласа қайғуси бир, куйласа чолғуси бир йигити — Мамаюсуф билан дунёнинг орзу ҳавасини кўрмай, кайфу сафосини сурмай, тош билан урилиб, тош билан кўмилди...

Эл назмича, бунда гўё Гулноз ётар, ноз этиб,
Ўз ёрига етмоқ учун ноз этиб, пардоз этиб.
Алп йигит ҳам ётар бунда ёр васлига зор бўлиб,
Бир-бирини кўрмоққа илҳақ-интизор бўлиб...

ЁВҚОЧДИ

Таёқ зарби бошни ёрса,
Сўз қудрати тошни ёрар.
Эл-улуснинг ғазаб-қаҳри
Қирқ қулоқли дошни ёрар.

Шундай қилиб, биродарлар, доруломон, дўстга-дўст, душманга беомон, тинч-тотув яшаётган Кўктов юртини ёв босибди. Гуллаб турган боғу чорбоғларини бевақт қиров босибди. Ёвуз ёв қадами етган ерни топтаб-талабди. Не-не кишлоқ-шаҳарларни вайрон айлабди. Уруш нелигини, хуруж нелигини билмаган бу эл одамлари саросимага тушиб қолибди. Ғаним шашти-шиддатини кўрган мамлакат подшоси, энди таслим бўлишдан ўзга чора йўқ, деган қарорга келибди. Биргина ўз жонини, ўз рўзгорини ўйлаган худбинлар, қорни тўйган ерни тўй биладиган гўсхўрлар, териси қалин тўқим табиатли молфаҳмлар ҳариф томонга бирма-бир ўтаберибди. Қайси томоннинг кўли баланд бўлса, шу томоннинг жирини жирловчи мунофиқ зотлар ўзлари билан бирга тукқан-туғишганларини ҳам сота бошлабди.

Шунда подшонинг донишманд ўнг қўл вазири мамлакатнинг борлиқ фуқаро, борлиқ қария, борлиқ жорияларини бир ерга тўплаб, кенгаш чақирибди:

— Бу ёвнинг на ўқ билан, на дўқ билан қайтадиган жўни-жағдайи бор. Қизларимиз бадном, келинчаларимиз ғорат бўлмаслиги, қарияларимиз ҳақоратда қолмаслиги, лашкарларимиз талофатга йўлиқмаслиги, эл-улусимиз кулфатни, мамлакатимиз қирғин-қиёмат кунни кўрмаслиги учун ишни нимадан бошлашимиз керак, халойиқ?

Кўп эмасми, биров у дебди, биров бу дебди. Ҳеч кимдан бирон бир жўялик гап чиқа бермабди. Кенгаш кенгашлигича, кўнғил ғашлигича қолиб, оломон энди тарқай деганда, узоқ бир овулдан келган бир оксоқол сўз олибди:

— Уланминан ўлган танага қайта жон киритиш, қўшиқминан қўшинни сақлаб қолиб, ёв бошига қиёмат-қойим кунни солиш мумкин деб эшитувдим. Овулимизда Оқилбек исмли оқин бор. Берилиб қуйласа душманни дўстга, кўрқокни ботирга, ботирни баҳодирга, қушни қарчиғайга, сополни ойга айлантира билганини неча марта кўрганим бор. Энди шу зотни ишга солишдан ўзга чорамиз йўққа ўхшайди, ҳазратим.

Чопар юборилибди. Ҳадемай, Оқилбек бахши етиб келибди. Гап нима ҳақида кетаётганлигини тўпланиб турган халойиқнинг

қош-қовоғидан, сахти-сиёғидан уқиб олган бахши, эл бошига оғир кун тушганга ўхшайди, элпараст йигитларимиз ҳам эсанкираб, тана-томирларида қони уюшиб турганга ўхшайди, дорус-салтанат султоннинг ақл-ҳуши бошидан учганга ўхшайди, элимиздан қут-барақа қўчганга ўхшайди, дея ўкиниб, борлиқ ботир-баҳодирни олқишлаб, кекса-ёшнинг жонига тўзим тилаб, термани жангоҳларда айтиладиган қўшиққа улаб, қани азаматлар, от-отингга мин энди, ёвнинг оғзи-бурнидан тирқираб қон келиб, қон қусиши тайин энди дея созини созлаб, отамерос дўмбирасининг попуқларини пардозлаб, дарёдай мавж уриб-тошиб, овози неча боғ, неча тоғлардан ошиб, оломонни майдон сари бошлаб кетаётган жойи экан:

Ёв босдиё, ёв босди,
Мамлакатни дов босди.
Куз келмай, қиш келмай не
Боғларни қиров босди.

Кексаман, ёшман демай,
Қиз эгма қошман демай,
Мён подшо, мен вазирга
Сал қариндошман демай.

Ор-номуси бор киши,
Ёвга беиқроқ киши,
Танда жони, имони
Шу элга пойдор киши,

От сурсин олға томон,
Рангимиз бўлмаё сомон.
Ёв қўлига таслим бўп,
Тириклай ўлган ёмон.

Муқаддас бу юрт хоки,
Табаррук хоки — поки.
Оёқ ости бўлмасдан
Тупроқ, тошимиз токи,

Ол деганда ола туш!
Денгиздай чайқала туш!
Ёвуз ғаним бошига
Қора кунни сола туш!

Ур-ҳа, ур-ҳа, ур, урон!
Ёвга келтириб қирон!
Кимки кетига қайтса,
Урсин китоб, урсин нон!

Кувиб ўлган — мангулик,
Кочиб ўлган — кўмгулик.
Кенг майдонда синалган
Суянгулик, суйгулик.

Йўлинг бўлса оқ бўлсин,
Қаро йўл — қайрилгулик.
Кимки тарки жамоат —
Эл-юртдан айрилгулик.

Ялинчок, ёлтоқ кимса,
Эзгулик, эзилгулик.
Қалби қуроқ ғариб зот —
Қавм ичра беюргулик.

Худбин, риё, мунофиқ —
Хоинга айлангулик.
Ор-номусли эр йигит —
Тўдага шайлангулик.

Танти эл — таянгулик,
Боғли эл — боғлангулик.
Ёвга ён босган — ҳасрат
Ўтида доғлангулик.

Жўмардларни улусдан
Қилмасин айрилгулик.
Етдим деганда ногоҳ
Қаноти қайрилгулик.

Соябон, сарварсиз юрт —
Аро йўлда тўзгулик.
Оёк-бош, бошлар — оёк,
Эшак отдан ўзгулик.

Кувиб ўлган — мангулик,
Кочиб ўлган — кўмгулик.
На у ён, на бу ёнлик —
Тириклай кўмилгулик.

Ур-ҳа, ур-ҳа, ур, урон!
Келтириб ёвга қирон!
Кимки кетига қайтса,
Урсин китоб, урсин нон!

Хай, биродарлар-ой, шундан сўнг кўз кўриб, қулоқ эшитмаган
ҳодиса деса ҳодиса, мўъжиза деса мўъжиза рўй берибди. Қўшиқ-
нинг қудрати билан, сознинг сеҳри билан оломон деганингиз дарё-
дай мавж уриб, тошиб, «Ур-хо-ур!»—етти қат кўкка туютошиб, тўрт

мучали соғлар тугул ё бир қўли, ё бир оёғи йўқ ногиронлар, ҳали кичик чилласи чиқиб улгурмаган суқсур келинчаклар, сўйил тутишга қурби келадиган ёш-яланглар, сопқон отишга уқуви бор қари-қартанглар майдон талаб шакамонлар сафига қўшилибди, бир елкасида бир элни кўтариб кетгулик сатта паҳлавонлар орзу-армонлари ушалиб — борлиқ кўқтовликлар бир ёқадан бош чиқариб, бирлашиб, ўлган — шахид, ўлдирган — ғози деб, ҳайҳайлашиб ёв устига бостириб бора берибди. Ер кўкни қоплаб келаётган лак-лак, туман-туман лашкарни кўриб ғоратгарлар қурол-аслаҳасини ташлаб, ҳайратдан ёқа ушлаб, ит теккандай тўза бошлабди, илгари енгил-маса ҳам, энди енгилганини кўнгил-кўкайдан ўтказа бошлабди. Хунхорларга сичқон ини минг танга бўлиб, офтоб тегмаган алафдай сўлиб, тавба-тазарру қилиб, кўқтовликларга таслим бўлибди.

Шундан сўнг, подшолик Оқилбек оқинга бошдан-оёқ сарупо берибди. Белига олтин камар боғлаб, араби арғумоқ мингазибди. Оқилбек оқин эса, мен табиат берган созимни, овозимни инъом-эхсонларга алишмайман, деб совға-саломларни олишни ўзи учун ор билибди. Эл орасида обрўйи ошганидан ошиб кетибди.

Шундан сўнг, Кўқтов эли Ёвқочди номи билан аталадиган бўлибди, илми толиб иниларим-ов.

Кўшиқнинг қудрати шундай кучли бўлар экан, ўз қўшиғи туриб ўзгалар қўшиғига сажда килувчи, на йигит, на кизлигини билиб бўлмайдиган маймунбашара бандалар-ой!

Қилич билан олиб бўлмас қалъа-қўрғонларни қўшиқ билан олиш мумкин, деган гап шундан қолган экан, менинг жон аямас жигарларим-ой!

ҚОРЛИ ТУРКИСТОН АЙЛАНИБ...

(«ЭРГАШ ЖУМАНБУЛБУЛ ЎҒЛИ ЭЛ КЕЗАДИ»
ТУРКУМИДАН)

СОХТАДИН СОХТА

Мамлакатда «Бирлашма»¹ тузуми оёққа тургунича бир Ширкат тузилиб, бир бузилиб, бир Артель ташкил топиб, бир барбод бўлиб, эл-улус не қиларини билмай гангиб қолган йиллари (бу ҳам етмагандай) қўш ҳўкизи ё қирчанғи чўвири бор кишиларнинг пешонасига бой тамғаси босилиб, мударрис тугил «Ҳафтияк»ни ўқиб-ўқий олмайдиган «саводхон»ларнинг манглайига лаънат тамғаси босилиб турган кезлари шоир бўйинбоғ таққан бир қизил оёқдан² сўрабди:

- Мен тушуна олмай турибман. Нима бўлажатири ўзи?
- Яхши бўлаяпти, шоир бобо. Бойларни синф сифатида тугатмоқчимиз.
- Бу нима деганинг?
- Бойман деганнинг мол-мулки талон қилиниб, ўзи...
- Ҳа, ҳаммани бирдай камбағал қилмоқчимиз дегин?
- Худди шундай.
- Ўқимишли кишиларнинг қисмати нима бўлади?
- Уларнинг ҳам калласини салла-палласи билан қўшиб...
- Нима қилмоқчисизлар?
- Қамаймиз. Сибирга сургун қиламиз.
- Мени ҳамми?
- Йўқ. Сиз шоирсиз. Ҳали бизга, шоирлар ҳам кулоқ қилинсин, деган буйруқ келганича йўқ.
- Мулласиз, мударриссиз мамлакатнинг ҳайвонот оламиндан нима фарқи бор?
- Унисини билмадим, шоир бобо.
- Биласан, биласан. Ҳаммасини биласан! Ундан кўра барчани бирдай кўр — саводсиз қилмоқчимиз, десанг-чи?
- Албатта шундай қиламиз.
- ...

Шоирнинг нафаси ичига тушгандан тушиб, тана-тўшида қонлари уюшиб, ўзини хўрлангандай, ҳақоратлангандай сезиб, бу безкалтак билан гаплашишдан бешиб, қочгани жой тополмай қолибди. Сўнгра:

¹ Колхоз

² Актив

— Айтгандай, мен сендан яна бир нарсани сўрамоқчи эдим. Энди чипорон қилиш ҳам қатағон қилинади деб эшитдим. Шу тўғрими? — дебди.

— Тўғри, шоир бобо, тўғри.

— Нимаси тўғри?

— Болакайларнинг қўлини ҳалоллаш ҳам диндорларнинг иши.

— Иштоннинг ичидаги нарсага аралашган сиёсатни биринчи бор эшитиб, биринчи бор кўриб турганимиз. Бу сиёсат — сиёсат эмас. Бу — сатанг хотинларнинг иши.

Куйгандан кулли бало чиқади деганларидай, раиятнинг қийиндан-қийин, мушкулдан-мушкул бир аҳволда қолганидан, мамлакатдан қут-бараканинг кўтарилганидан дилтанг бўлган шоирнинг сохта сиёсатга тил тегизиб, шак келтириб тургани:

Не учундирким, бу элда
саодат сохтадин сохта,
Хиёнат авжида, ёраб,
диёнат сохтадин сохта.
Иззат-икром, ҳаё, меҳру
оқибат сохтадин сохта,
Илтижолар ижобатсиз
ибодат сохтадин сохта.
Сўфийлари сўғон ерлар
тариқат сохтадин сохта,
Табиб риё, ҳаким баднафс
табобат сохтадин сохта.
Ўзин билмас хотин-қизда
назокат сохтадин сохта.
Ҳалол — афгор, ҳаром — ғолиб,
тароват сохтадин сохта.
Онанг пулдир, отанг пулдир,
тижорат сохтадин сохта,
Фазил ҳам таъма бандаси,
китобат сохтадин сохта.
Оға бирла ини ётдур,
садокат сохтадин сохта,
Ёвлар ёронга айланмиш,
ҳимоят сохтадин сохта.
Қалам аҳли риёзатда,
ҳикоят сохтадин сохта,
Жафокаш деҳқондин ўзга
тумонат сохтадин сохта.
Қози фатвоси, шоҳ ҳукми
ниҳоят сохтадин сохта,
Тахтию тожи, туғроси,
салтанат сохтадин сохта.

ЕТОЛМАДИМ

Ёш Совет ҳукуматининг туғи, туғроси ҳали кучга кирмаган йиллари. Ҳали қози ҳукми — ҳукм, муфти фатвоси — фатво. Ҳурис бойлари билан қатта ер эгаларининг айтгани айтган, дегани деган. Пахта заводларида, князь қўлларида юзлаб, минглаб тубжойлик одамлар ишлаб, тирикчилик ўтказган кезлар. Аслида, Туркистонга тушган темир йўл бу элнинг борлиқ бойлигини Чор ҳукуматининг хазинасига ташиб кетиш учун қурилгани биров билиб, биров билмайди. Бошда Чўли Мирза ҳам аслида шу ният билан эътибор топган экан. Князь (ҳозирги Киров) каналининг шитоб билан қазилиши, ишга тушиши ҳам ана шундан экан. Чўли Мирзага сув чиққандан сўнг, бу ерга одамлар чўлни чаманга айлантирамиз, деб байроқ кўтариб келмаганлар. Нонталаб бўлиб келишган. Кишилар кунининг кечганига хурсанд.

Ўша йиллари бир даврада Эргаш бободан сўрабдилар:

— Сиз эл оралаб юрган, эл-улуснинг назарига тушган назар-қарда шоирсиз. Сиз умрингизда нималарга етиб, нималарга етолмадингиз?

Бу саволга шоир шундай деб жавоб берган экан:

— Ўзбек ўзбек бўлганидан бери боши бирикмай, ҳар бири бош-бошига бек бўлиб келди. Бир замонларда Эроннинг Туронга бостириб келиши, араб босқинлари... мўғул томонидан тапталишлари. Форсийларнинг ўз гапларини ўткази билишлари. Охир-оқибатда бир мамлакатнинг уч хонликка бўлиниб, бу хонларнинг бир-бирининг эт-бетини ейишлари. Энди эса ўрусия подшосининг қирғин-қиймат қилиб бостириб кириши. Генерал-губернатор Кауфман томонидан Турон аҳлининг қатли ом қилиниши... Бундан зиёда хорликни, бундан-да ортиқ зорликни ким кўрган, ким эшитган?...— деб созини сошлаб, попуқларини пардозлаб, етим қолга бўтадай бўзлаб турган жойи экан:

Мен бу улус армонининг
поёнига етолмадим,
Осмон қадар хирмонининг
поёнига етолмадим.
Бундан келган зиёнининг
поёнига етолмадим,
Ранг-рўйи сомонининг
поёнига етолмадим.

Йигитлари қирққа кирмай,
қариб бўлганга ўхшайди,
Ўз тупроқ, ўз ошёнида
ғариб бўлганга ўхшайди.
Бўй қизлари келин бўлмай,
хориб бўлганга ўхшайди,

Хазон бўлган гулшанининг
поёнига етолмадим.

Итнинг боши олтин тосда,
оёқлар устивор бунда,
Қай бир ёкдин келган нонхўр,
саёқлар устивор бунда.
Покдомонлар хор-зор, қалби
куроқлар устивор бунда,
Хайрсиз хайр-эхсоннинг
поёнига етолмадим.

Тоши бирла тарозуси
қай бир эгри қўллардадир,
Хазинасин қулф-калити
ўзга нафсиғорлардадир.
Мулк эгаси кимлар ўзи,
билмам улар қайлардадир?
Сарсони, саргардонининг
поёнига етолмадим.

Боши бирикмаган элнинг
тайғоғи кўп, айғоғи кўп,
Ўз ичидан ўт чиқарар
сайроғи кўп, қайроғи кўп.
Бош-бошига қози, бийи
олақуроқ, байроғи кўп,
Хайронининг, вайронининг
поёнига етолмадим.

Ғайр эл дўстга айланса,
иззат-эхтиром бошланур,
Ҳакам бўлмоққа шайланса,
урон, интиқом бошланур.
Гар туйнугингдин бўйласа...
элда қатли ом бошланур,
Қадрсиз қабристонининг
поёнига етолмадим.

Кўронин ерда қолдирмас
норлари борми, бу элнинг?!
Боғларга калхат қўндирмас
сорлари борми, бу элнинг?!
Азобли халқни олдинга
чорлари борми, бу элнинг?!
Юрак-бағри гирёнининг
поёнига етолмадим.

ХАЙР ЭНДИ АЛДАШМОН, ДЕБ...

Атоқли оқин Сангзор, Сойбўйи қишлоқларининг қайси бирида ё таниш-билишлари, ё ота қадрдонлари бўлса, шу уйларга бир кеча қўниб, бирларига ҳадди сиғса, бирларидан сал-пал ийманиб, дала-даштларда ўзича ўлан тўқиб, ўлан айтиб юрувчи йилқичи, қўйчибонларга ўзоз тутиниб ҳафтани ойларга улаб, йўқсилларга қаноат, бой-бадавлатларга тавфиқ тилаб, қўлма-қўл бўлиб юриб, йўли Алдашмон қишлоғига тушиб қолибди. Қишлоқ аҳли оёққа туриб, шоирнинг иззат-икромини жойига қўйиб, шоирнинг ўз оёғи билан келишини яхшиликка йўйиб, кўшқўллаб кутиб олибди. Қишлоқнинг қўли очикликда донг қозонган ўтоғаси Қўзибой тоға таъзим-тавозе билан қутлуғ хонадонига оқинни таклиф қилибди. Оқинни орқаворатдан эшитиб, бир кўришга орзуманд бўлиб юрган кишиларга одам қўйилиб, кўча-кўй, ҳовлиларга сувлар сепилиб, ширбозлар сўйилиб, дастурхонлар тортилиб, ўтқинчи ғамлар унутилиб, аёз ёзга айлангандай бўлибди. Тун бўйи ўтмишдан, кечмишдан, килмишдан, қидирмишдан, ниҳоят, Даллидан, сўзлари боллидан, оти овозали, олтин дарвозали Чамбилдан; бекдан, ултондан, Гўрўғли султондан гап кетибди.

Ўша кун, ўша ҳафта, ўша ойлари ГПУнинг одамлари қишлоқнинг Номоз чапани, Окмурод кўнчи, Омон энчи, Сулаймон сўфи исмли бир сўзлик манаман деган кишиларини териб-териб, танлаб-танлаб ёв босгандай бирдан босиб олиб кетаётган кезлар экан.

Эркак зоти борки, ол энди эрта-индин бизни ҳам олиб кетсалар керак, деб кўрқиб-пусиб, қалтираб-қақшаб яшаётган қора бир кунлар экан. Колхоз дегани шу бўладиган бўлса, шўро дегани шундай бўладиган бўлса... деб бир хил қорувли йигитлар бекларга қўшилиб кетибди. Қишлоқдан файз-барака кўтарилиб, ёшу кекса саросимага тушиб қолибди. Итдан ит туғилади, уй айланиб бўй ейди, бўридан бўри туғилади, овул айланиб кўй ейди, деганларидай, одамлар кейин билса, уйма-уй айланиб ҳалигини... еб, бир неча хонадонни қон қақшатган ўз овулдошлари, отадошлари — Шайвали билан Шодмонали деган бадкор, беномус экан.

Овул оқсоқоллари хангома орасида бу гапни Эргаш бобога айтиб, бунинг чорасини сўрабдилар.

Шунда шоир:

— Шу икки итни эрталабки нонуштага чақириб келингизлар. Мен ўшаларга айтар гапимни кўпнинг олдида айтмай, — дебди.

Эрталаб ўша икки имонсизни айтиб келишибди. Гап гапга уланиб, шоир жунбишга киргандан сўнг, ҳалиги айғоқ деса айғоққа, тайғоқ деса тайғоққа қараб, шу термани тўқиган экан:

Йўлинг элдан айри бўлса
йиғла, ёлғиз бошман деб,
Оёқ остида топталган
кераксиз бир тошман деб.

Гала-тўпидан айрилиб
домга тушган кушман, деб,
Хор-зор бўлиб сўқир бўлган
кўздан оққан ёшман, деб.

Энди йиғла, ёвлар тугил
ўзлигимга ётман, деб,
На учиб, на қўнолмасман —
беҳол, беқанотман, деб.
Тарки жамоат кимсаман —
беномус, безотман, деб,
Иссиғи йўқ, совуғи йўқ
ўчиб бўлган ўтман, деб.

Йиғла-йиғла, топганда ўз
қилмишимдан топдим, деб,
Шукрона нелигин билмай
нолишимдан топдим, деб.
Ҳаром йўлга юриб қадам
олишимдан топдим, деб,
Илонни ўз тўшагимдан,
болишимдан топдим, деб.

Йиғла оломон олдида,
мен биродаркушман, деб,
Қўнган ерим харобатдир
итолғи бойкушман, деб.
Падаркушдан ҳеч фарқим йўқ,
кўзи қонталошман, деб,
Энди инсон қавми эрмас
итга қабрдошман, деб.

Йиғлангиз, бу қилмишимдан
нелар қилармишман, деб,
То ўла-ўлгунча қора
ерга қайғудошман, деб.
Тўнғизмисол ҳаром қўпган
жирканарлик лошман, деб,
Бош олиб кетмасам бўлмас,
хайр энди, Алдашмон деб.

Бирда-бирда шоирнинг фатвоси шоҳнинг ҳукмидан улуғ, деган гапда жон бор экан. Ўша икки элбузар шу гурунгнинг ўзидаёқ:
— Меҳмон отангдан улуғ, деган гап бор. Бизни отамиз оқ қилди нимаю меҳмон оқ қилди нима? Энди бизга бу тупрок, бу тоғларда юриш ҳаром бўлди. Бу қишлоқ аҳли билан қиладиган борди-келдимиз тамом бўлди. Қилмиш-қидирмиш деганлари шу бўлса керак, деб қишлоқдан бош олиб чиқиб кетган экан.

Рўзгоридан тўзим кетса,
асроридан кечар зотнинг
Бошидан қий-чув аримай,
ер-осмон нохуш айланур.

Уй айланиб яшар нокас,
мард йигит майдон айланиб,
Кузан овул атрофида,
шер, қоплон ўрмон айланиб.
Сарварлар қайтмас сўзидан
кетса-да, замон айланиб,
Боши узра кўланкасиз
Ой бирла қуёш айланур.

Тўй таркабди. Тўй тўйга, тўй қазноққа улансин деган гап бор эмасми. Тўйдан сўнг сатта бойвачча, буткул бек: элоғаси, ўтоғаси: бойнинг ёнбошида, қирқ қулокли қозон бошида турган югурдак-сугурдак, қўйинг-чи, қақимчисидан тортиб чақимчисигача терилиб қолиб, бойга ўзини яқин олувчиларнинг тунги бўза базми бошланибди.

Оқинни ҳам қўярда-қўймай олиб қолибди. Базми жамшид бошланибди. Биров мандирай бошлабди. Биров сандирай бошлабди. Бой бадмаст. Сипоҳлар сархуш ҳолинда. Косагул булбулигўё. Базм ҳали ярмига бормай туриб, қай бадмастлар беҳуш ҳолинда.

Косагул ўлгудай хушёр, қув киши бўлиб, ичмас, нос-посни, наша-пашани чекмас экан. Бу алақ-шалоқликдан тўрда бўғилиб ўтирган оқину замонни гапга солиш, кўнглининг қулфу калитини очиш учун косагул дебди:

— Шоир бобо, бошқаларни билмадим, менга қурда айтган «Айланур»ингизни сўнгги байти ёққандан ёқиб тушди.

Шоир халқи яхши гапнинг қули, кўнглини топганнинг булбули, деган гап рост шекилли, бахшининг чиройи сал очилгандай бўлиб, ха, ҳалиги:

— Уй айланиб яшар нокас, мард йигит майдон айланиб,
Кузан овул атрофида, шер, қоплон ўрмон айланиб.
Сарварлар қайтмас сўзидан кетса-да, замон айланиб,
Боши узра кўланкасиз Ой бирла Қуёш айланур, —
деган жойими?— деб сўрабди косагулдан.

Косагул:

— Худди шундай!— деди.

— Шунга нима қилиш керак?

Шоирнинг бу илмоқли сўроғидан косагул бир қадар ўсал бўлгандай бўлибди. Бир муддатдан сўнг ўзини сал ўнглаб олиб, ўшани шу даврада ўтирганларга мослаб айтсангиз, дебди.

Бу гап шоирга ёқа тушибди-да, ўша байтни ўша оҳангда давом этишга тутинибди:

Йўлбарс яшар тоғ айланиб,
арғумоқ сайхон айланиб,
Қорсақ зоти мудом қақшаб,
қорақуш жайрон айланиб.
Итолғи ўлжа ғамида,
кирпилар илон айланиб,
Шўрлик бойқуш тунни қўмсаб,
сувсар маймунжон айланиб.
Паймонаси тўлай деган
силовсин қопқон айланиб,
Оқтомоқлар паноҳ излаб,
латчалар сомон айланиб.
Сиртлон зоти сир бермасдан
қорли Туркистон айланиб,
Илвирислар бирда-бирда
туёқли ҳайвон айланиб.
Кунқарғарлар кунда хароб,
қобонлар хирмон айланиб,
Бўрсиқнинг ўйи пайкалда,
кундуз Зарафшон айланиб.

Донг таратган оқиннинг кимнинг қандай яшашини ҳайвонлар тимсолида айтганини билиб, сезиб турган косагул ўзини яна гўлликка солиб дебди:

— Сизнинг байт тўқиб, терма айтишингизга шак келтирган кишининг ўзи кофир, хотини талок. Бирок, мен бу айтган ғазаларингизни кўпига яхши тушуна билмадим. Масалан сиз:

Илвирислар бирда-бирда
Туёқли ҳайвон айланиб,—

дедингиз. Ҳайвоннинг ҳам туёксизи бўладими?

Косагулнинг сўзи оғзидан чиқиши билан шоир унинг гапини ёқасига ёпиштирибди:

— Бу ўтирган одамлар туёқсиз бўлмай туёқлимидир?

Бўпти кулги. Бўпти кулги.

Бирок шоирнинг бу гапи даврада ўтирган Қорсақ, Итолғи, латча, кунқарғар, бўрсиқ табиатли кишиларнинг иззат-нафсига теккандай бўлибди. Базмни аввалги ҳолига келтириш учун косагул яна ўз маҳоратини ишга солибди:

— Байт тўқиш, ғазал ўқиш сиз учун полиздан хандалак узиб чиққандай бир гап. Шунинг учун энди туёксизлар¹ ҳақида ҳам бир нарса десангиз.

¹ Кишилар демоқчи.

Базми жамшиднинг тобора бадлашиб, баттарлашиб бораётганидан қайга қочиб, қайда қутилишни билмай ўтирган шоирнинг оқинлиги яна тутгандан тутиб, ўзини қаерда, кимларнинг даврасида эканлигини ҳам унутиб, созини яна ишга солибди:

Умр ҳам ўтиб борадир
    замондин замон айланиб,
Кундан-кунга еру осмон
    ёмондин ёмон айланиб.
Бирлар яшар ҳаром олиш,
    чин туриб ёлғон айланиб,
Бир худодан кўркқан зотлар
    ҳамиша «Қуръон» айланиб.
Ажал келса фарёд қилма,
    танга кирмас жон айланиб,
Ким ўлимдан қутилмишдир
    тахти Сулаймон айланиб.

Аркони давлат яшарлар
    қон қусиб Хоқон айланиб,
Элнимас, аркни кўриқлар
    тунқатор кўрғон айланиб.
Ўрда атрофи хатарли
    юрибди шайтон айланиб,
Туман-туман озурда жон
    қон қусиб ҳам қон айланиб.
Бу манзилга қайтиб келмас
    ўлтирган мезбон¹ айланиб,
Бир кунини кўрар энди
    жонажон Турон айланиб.
Юрар терма, дostonларим
    бу ёруғ жаҳон айланиб.
Байту бандим қадрин топгай
    лаъли Бадахшон айланиб.

Шоирнинг зўрлигига, бузрукворлигига аввалдан тан бериб юрган бой, айниқса, бу кун оқиннинг чинакам дарёи азимлиги олдида бош эгибди. Унингсиз ҳам тантилиқда, хотамтойлиқда бой ҳам юқа-йўқсилларнинг, чўпон-чўлиқларнинг меҳрини қозонган, қўли очиқлиқда ном чиқарган бадавлатлардан экан. Беш юзга яқин қўйи бўлиб, бу йилдан у йилга олти юздан ошмас экан. Қўзилари тўқли бўлгунича, тўқли, тусоклари меҳмондан, закотдан, хайр-саховатдан ортмас экан. Қўйларнинг туллаш муддати чўпонлар учун қувончи кун саналар экан. Ёлқиси бойники, эгизидан бири эса чўпонларники бўлар экан. Шунинг учун чўпонлар, бой бобомнинг ҳамма совлиқлари эгизлаб кўзиласин, деб дуо қилар эканлар.

¹ Шоирнинг ўзи.

Тўйининг тўйдаи ўтганидан шодмон бўлган бой зиёда маст бўлишига қарамай дебди:

— Шо-йир-га тўнн жо-винг!

Оқинга зарбоп тўн ёпибдилар.

— Ку-мм-уш ка-м-ар!..

Шоирнинг белига кумуш камар боғлабдилар.

— От-тг!..

Бахшининг истиқболига туркмани арғумоқ олиб келибдилар.

— Ш-иб-бо-ғи Ши-рр-бо-зи-ми-нан!..

Алҳосил, ўзбек дostonчилигининг пири комилини анбиёлардай азизлаб, хуржунини савфо-саломга тўлдириб, Гулбулоқ мавзесигача кузатиб қўйибдилар.

ҲОЛИНДА

Бир ўзи бир уйда қолиб эмакдошдан ҳам, қавму қариндошдан ҳам, бекдан, султондан ҳам, чор ҳукуматининг мўлтонидан, ултонидан ҳам имдод-иноят кўрмаган Эргаш Жуманбулбул ўғли:

— Менга от берган эгам бахт бермаган экан-да,— деб зонгдин, замондин, фалакдин шикоят қилиб турган ери:

Не гуноҳим бор, билолмам,
мен бугун хазон ҳолинда,
Инсон қавмининг қадри ҳам
тупроқдин арзон ҳолинда.
Эртамик ҳам белгилидур —
орзулар армон ҳолинда,
Феълимиз-атворимиздин
ер-осмон қирон ҳолинда.
Тоғлар бошида қор турмас
сор, марол сарсон ҳолинда,
Чархни авзойи нечундир,
зулматдин нишон ҳолинда.
Тахт томондин келган борлиқ
ваъдалар ёлғон ҳолинда,
Чор ҳукумат маъмурларин
босган ери қон ҳолинда.
Тоғу тошни қопламишдир
ёввойи ҳайвон ҳолинда,
Энди насаб-наслимик ҳам,
хойнаҳой, қурбон ҳолинда.
Кўҳна бу Турон аҳлининг
бағри хун, гирён ҳолинда,
Ризку рўзимизга шерик,
ошимиз ёвғон ҳолинда.
Энди зинҳор бўла билмас
ноз-неъмат дархон ҳолинда,
Эл-улусни қилғай улар
оқибат урён ҳолинда.

Бора-бора барчамизни
адашган карвон ҳолинда,
Бу не қисматким, менингдек
булбул безабон ҳолинда.
Кўрсам армоним қолмасди
бу юртни туғён ҳолинда,
Ҳар овул, аймоқ, музофот,
кентни қўзғолон ҳолинда.
Бу каро кунларни, алҳол,
ёруғ бир замон ҳолинда,
Ўз туғи, туғдори бирла
мустикал макон ҳолинда.

МАНГУЛИК

Белбоғи бўлгани билан ҳар ким ҳам эркак бўлавермайди.
Бошда рўмоли бўлгани билан анов-манов йигитлардан устивор
аёллар ҳам йўқ эмас.

Бир жилғаси чашма, ирмоқли, бир дараси сойли, булоқли Моргу-
зар тоғининг беткай томонида, бағри боғли, баҳорли, чўққилари
йил бўйи қорли Ойқор тоғининг терскай томонида, Бахмал воҳаси-
нинг, Сангзор даҳасининг Ўсмаат туманида, қўшҳокимиятчилик —
қўшмозорчилик йилларинда Турсун кўрбошининг эшагини иш, пи-
шагини пиш дейишга ҳеч кимнинг ҳадди сиғмас эди. Суксурдай
сулув қизларни кўрса, ё дарагини эшитса, то унинг дийдорига
етмагунича дину имон билан диёнатни, инсофу тавфиқ тугул та-
риқатни оёқ ости қиладиган одам ҳам шу кўрбоши эди. Чаманда
гулдай келинчаларга кўзи тушгундай бўлса, тасбеҳидан адашган
ҳам, кўкайига шайтоний ўйлар қалашган ҳам, қатикдай уюб турган
рўзғорга тумшуғини тикқан ҳам, охир-оқибат бу итлиги ўз бошига
етиб, Норчучук Бозорбой қизининг тиғи фарронига йўлиққан
ҳам, шарият урган соқолли, саллали ҳам шу Турсун кўрбоши эди.

Алҳосил, бу қутурган қашқирнинг қонли қадами, нопок нафаси
Норчучук Бозорбой қизининг қутлуғ хонадонига ҳам етиб боради.
Момо бошда телба ҳолига тушиб кўрқади, қалтирайди, қон ютиб
қон кусади. Навиҳол жигарбандининг бир ит кўйида топтали-
шини кўз ўнгига келтириб, эс-ҳушини йиғиштириб, ўзини қўлга
олади. Бу қари қашқирни қопқонга ташириш йўлида қишлоқ
аҳли қавму қариндошлари билан кенгашади. Момонинг ниятига
бирлар қўшилса, бирлар кўрқоқлик қилиб қўшилмайди. Ўзинг учун
ўл етим, деганларидай момо ор, номусни ўртага қўйиб:

— Кўпга келган балога ё даъф бўларман,
Ё қонсираган қиличга ғилоф бўларман,—
дейди.

Номуснинг ўлимдан кучли, ўлимдан устивор эканлигига, орсиз,
ориятсиз яшашнинг душвордин душвор эканлигига момо имон

келтириб ишга тушади. Эндиги навбат ишнинг қандай бошланиб, қандай олқишланиш, қандай тус олиб, қандай яқунланиш, ҳам қўли, ҳам йўли калта юқа-йўқсилларнинг ёруғ кунларга яқинлашиш ҳикоятига:

Сой бўйида бир қишлоқ бузруги бор, нори бор,
Сайр этсанг чорбоғи, ов қилсанг олқори бор.
Қишлоқ аҳли яралмиш бири ота-бир онадин,
Тирикчилик қиларкан, нолишиб замонадин.
Илтижо қилган билан азал котибларига
Дунёдаги авлиё, анбиёнинг барига
Икки бўлмабди бири, бой — бойлигича қолиб,
Йўқсил — йўқсиллигича, сой — сойлигича қолиб,
Отадан мерос тегмай, тўнғич ҳам кенжасига,
Чидаш бериб келаркан, ҳоким исканжасига...

* * *

Бир тун босмиш қишлоқни қароқчилар галаси,
Камар мисол ўралмиш, овулнинг айланаси.
Воқиф бўлгунча бўлмай қариялар бу сирдан,
Ор, номус кушандаси — бу падари қусурдан,
Қайси уйда эр зоти бўлса боғлаб қўлини,
Қутулмоқчи бўлганнинг зимдан тўсиб йўлини,
Майдон кўрган шерларнинг шартта олиб бошини,
Уй бекаси, қизларнинг оқизиб кўз ёшини...
Овул оқсоқолига ҳукмини баён этмиш,
Дебдики, мўйсафиднинг юрак-бағрин қон этмиш:

— Кулон қочиб қутулмас
Қўлда қуролимиздан.
Қушлар ҳам омон топмас
Шарпа, шамолимиздан.
Биз келгаймиз ҳар оқшом
Меҳмонхона шай бўлсин.
Бизни кутиб олгани
«Ўн тўрт кунлик ой» бўлсин.
Ошкор этса ким сирни
Жудо бўлгай бошидан.
Ер бетида қолмагай,
Қавму қариндошидан...

Оқсоқол афтодоҳол, етмас ўйлаб ўйига,
Кўнгли вайрон, қадди дол, қараб бўлмас рўйига.
Дейди:

— Кенгашмоқликдан
Ўзга бирон чора йўқ.

Қани, барча келдими,
Қайси бахти қаро йўқ.
«Қиз солиғи» — қандоқ гап,
Чидар ким бу хўрликка.
Бундай кезде ким ўзин
Солади беорликка?..

Сукут сақлайди барча, аламидан тил тишлаб,
Бир қария сўз олар, тавба, деб ёқа ушлаб:

— Ҳаром бўлди бизларга
Бу ернинг тупроқ, тоши.
Кўчмоқ керак қишлоқдан,
Шу бўлсин ишнинг боши.

Бу гап кўпнинг кўнглига ботмайди совуқ ошдай,
Орияти борларга туюлади қарғишдай.
Алҳол, маънос ўтирган бир момо сўз сўраниб,
Алмазадалигидан куйиб-ёниб ўртаниб,

Дейди: «— Мехмонхонани
Шай қилмоқ биз тан бўлса,
Пойтеша, ойболтани
Чоқ қилмоқ сиз тан бўлса,
Қиз солиб кун кўргандан
Бу итларнинг қўйнига,
Сиртмоқ солгани яхши
Ҳар кимса ўз бўйнига.
Большовой деган бир кимса
Чиққанмиш, шу — рост бўлса
Тутган йўли Николай
Дегандин дуруст бўлса,
Нома битсак номига:
Зўрникими замон деб,
Токайгача биз шўрлик
Яшаймиз беомон деб.
Бева-бечораларни
Олсин ҳимоятига,
Қирон келсин қўрбоши
Деган итнинг зотига.
Қани, қараб туриш йўқ,
Хабар кетсин саллотга.
Тез жўнасин хабарчи
Миниб хачир ё отга.
Чўпонман деб танитсин,
Киши кўрса ўзини,
Ғанимларга билдириб
Ўйдирмасин кўзини!..

Бу гап бирларга маъкул, бирларга малол келиб,
Гўё кўпга бу оқшом бемаҳал ажал келиб,
Кайвонини ранжитиб, қайтарганлар ҳам бўлди,
«Бўлмайти»га, ҳар қалай, чиқазганлар кам бўлди.

* * *

Кеч кириб қайтди, қирдан қўй-қўзилар марашиб,
Гўё эгаларидан ҳол сўраб, бағримлашиб...
Той тинчмай талпинар, гуриллаб кишнар отлар —
Дунёнинг не кўргулик, ғурбатидан озодлар.
Ҳар кимнинг ўз ташвиши — қишлоқ қий-чув ичида,
Қий-чув ичида эмас, бир талатўп ичида.
Кун ботди қон талашиб, кошки кўкда ой бўлса,
Шу чоқ қишлоқ қизларин аҳволи қалай бўлса?..
Сўфи ҳам ўз дардини қўшиб айтди азонга,
Кошки олам бўялса, ушбу дам қора қонга...

* * *

Момо уч-тўрт ўғлонга қиз либосин кийдириб,
Лаблари, манглайига ясама хол қўйдириб,
Кўзларига индирмиш сурмайи Сулаймондин,
Кўрган дейди: «Бу қизлар Боғи Эрам томондин...»

Момо айтар:
— Ҳадемай,
Келар «куёв»ларингиз,
Куёв эмас, «қизларим»
Хатарли ёвларингиз.
Сув деса шароб тутинг,
Итдай ичиб маст бўлсин.
Токи эндиги умри
Ўлимга пайваст бўлсин!..

Момо кўчаларга сув сепдириб, Турони чилим билан бир тортар
нашанинг наёбидан топгириб, ўн бир боларли меҳмонхонасини
чаманда гулдай этиб безаб, кўрпа-кўрпачаларни шаҳона қилиб
тузаб, қизсираб, қимизсираб келадиган «ўзи келган меҳмон-атойи
худо»ларини эшонни кутгандай кутиб олиб, хизматларига тутин-
моққа бошлайди.

Хуфтон кези қишлоққа кўнди калхат галаси,
Тўлган бўлса бу оқшом кимларнинг паймонаси?
Пешвоз чиқар қошига момо минг таъзим айлаб,
Ҳар бирининг башара, турқига разм айлаб.

Меҳмонхона лиқ тўлди, ўттиз чоқли қораси,
Бари жаллод, одамхўр, йўқ бирон бечораси.
Базми жамшид бошланиб, қозон қайнар далада,
Гулгун шароб сузилар қирмизи пиёлада.

Бериб қўяр кўриниш
Ҳар замонда бўй қизлар.
Момо дейди:— Бекойиш
Яхши ўтирингизлар.

Қизларим ёш, қизларни
Асло чўчитмангизлар.
Қошлари қундузларни
Қийнаб кўрқитмангизлар.

Толим-толим сочлари,
Белга тушганича йўқ.
Қордан оппок тўшлари,
Қўлга тушганича йўқ...

Авжга чиқар қийқирик, ўртада қимор, қарта,
Куламиш қай бирлари бўзадан торта-торта.
Чилим чеккани қайси, кўзлари қон талашиб,
Тўрти ташлар тўрт ошиқ ўртада жон талашиб.
Том айланиб буларни кўриқлар айғоқчиси,
Неча хавфу хатардан сақлай келган соқчиси.
Соқчига ҳам жон керак, қўнди қозон бошига,
«Тавсану таҳаюлдан» қўйилди ёнбошига.
Ишга тушди дошқозон, офарин ошпазига,
Ошпаз маҳлиё буткул момонинг алфозига.
Ошмисан ошга бари ташланди оч бўридай,
Момо ҳурсанд: иш кетар худди кўнгилдагидай.
Айғоқчию ошпази бадмастдан баттар бўлиб,
Ақлу хушдан айрилмиш бежавф, бехатар бўлиб.

Терила тушди бари сорга ем бўлган бошдай,
Момо «қизлари» билан чоқ бўлиб сангтарошдай.
Сўйлар:

— «Сулув қизларим»
мен ёзиклик онангиз
Қилмаганда бу ишни
тўлганди паймонингиз.
Зиғир ёғи аралаш
наша солгандим ошга,
Тушганини кўрармиш
дея бу ғариб бошга.
Ўйлаб топа билмадим,
бундан ўзга чорани,

Эл ёсуман деса-да,
мендай юзи қорани.
Қасд қилганлар паст бўлди,
паст бўлгани рост бўлди.
Қишлоғимиз, «қизларим»
балодан халос бўлди.
Ойболтани келтиринг,
майдалай ўтоғасин.
Нарги дунёда қилсин
эндиги дағдағасин.
Барчасининг қўлини
чоғланингиз боғлашга,
Яна нодонлик қилиб
тушмангиз савалашга...

Ҳақ қошида момонинг бўлиб юзи қорадай,
Бўлса ҳамки дили хит, кўкайи садпорадай,
Бу оқшомни улайди саҳар — субҳи содиққа,
Таралади хушxabар ҳадемай халойиққа.
Етиб келар саллотлар неча дара тоғ ошиб,
Момо хомуш сўйлайди мажнунтолдай энгашиб:

— Сабр этмай бирон кун
хиёл шошдик шекилли,
Саллот болажонларим,
ё адашдик шекилли?..
Саллотлар дер:
— Юз қуллук,
Сиздай ўктам момога,
Журъатингиз, онажон
сиғмас еру самога!..

* * *

Бу ҳикоя этганим,
Яқин кечмиш лавҳаси,
Айта берса бир бошдан
Тугамас ниҳояси.

Норчучук момо иши
Боғли эди ор билан...
Ўлмаи туриб ўзига
Ҳайкал ярата олмиш.
Муборак номи элнинг
Қалбида мангу қолмиш.

Дунёда бекдай яшаб, охир-оқибатда Турсун қўрбоши мисоли
бойтеватдай хор бўлиб ўлган ёмон, чор-ночор қаро тупроққа қо-
риштирилиб кўмилган ёмон.

Она-Ер бағрига қўйилгандин сўнг, ўлмас номи давраларда қайта тилга олиниш, қайта яралиш бахти эса ҳар кимга ҳам насиб этмас экан.

ЖАҲОННОМА

Яхшиям одамзоднинг бахтига Ой яратилган. Офтоб яратилган. Тонг билан Тонг юлдузи яратилган. Бўлмаса, Ҳазрати Одам Ато билан Момо Ҳаво авлодларининг ҳоли не кечар эди...

Бундан неча лак-лак, неча туман-туман йиллар бурун Шамс исмли ботир, баҳодир бир йигит билан юзлари оламни ёритгудек Қамар номли гўзалликда тенгсиз, тимсолсиз бир қиз бир-бирига ошиқ-маъшук бўлиб қолибди. Бу дилбар, дилнавоз қизга, ўктам, танти, чапдаст йигитга Ернинг оналик меҳри тушибди. У замонларда Ернинг ҳам ҳали юзларига ажин тушмаган экан. У Шамс билан Қамарнинг бир-бирларига бўлган меҳру муҳаббатларига ҳавас қилибди. Уларнинг қовушишларига тилакдош бўлибди. Сув ўрнига бол, сут ўрнига шарбат берибди. Дилларига ўла-ўлгунча айрилмас бир меҳр-оқибат жо этибди. Қадамлари етган ерга гуллар тўшабди. Шамс билан Қамар ҳам Ерга меҳр қўйиб қолибди. Ер ҳам уларга узоқ умр тилаб, қайта-қайта дуо қилибди. Уларнинг борлигидан Ернинг боши етти қават осмонга етиб, ўзини бағри бутундай сезибди, армонсиздай сезибди. Қамар билан Шамс ҳам Ерга суяниб қолибди.

Орадан ойлар, йиллар ўтиши билан икки ошиқ-маъшукнинг ўртасига Етти Қароқчи суқилиб, совуқлик солибди. Бири Қамарни мен оламан деса, бири, менда кўнгли бор, мен оламан, деб юзсизлик қилибди. Еттови ҳам қирғинпичоқ бўлиб, бирининг кўзига бири чўп солишгача бориб етибди. Беномуслик кўчасига кирибди. Рашк жанжалга, жанжал можарога, можаро жон олиб, жон беришгача бориб етибди. Ойлаб солишибди. Омонсиз солишибди. Ахири бири бирига қараб:

— Яхшиси биримиз эмас, баримиз олайлик. Бироқ шарт шуки, фақат унинг дийдоридан, жамолидан барчамиз бирдай баҳраманд бўлиб юрайлик, — деган шармисорликни ўртага ташлашибди.

Бу гап уриша бериб, бир-бирининг эт-бетини еб бўлган Етти Қароқчининг барига бирдай маъқул бўлибди.

Етти қароқчи ўртасида бўлиб ўтган бу гапни Тун ўн қилиб Шамсга етказиб борибди:

— Энди Қамар ҳақида ёниб-куйиб юрмасанг ҳам бўлади. У Етти Қароқчига кўнгили бериб қўйганга ўхшайди...

Тун энди Қамарга келиб, ўзини унинг жон аямас жонқуяри қилиб кўрсатиб:

— Сен кўнгили бериб юрган Шамс Чўлпонойнинг ишқида куйиб-ёниб юрибди. Энди ўша бевафони, бетовфиқни унут, — дебди.

Ғишт қолипдан кўчиб, ошиқ-маъшукларнинг кўнгилиларига гўлгула тушибди. Қамар сутга чайиб олгандай жамолини юлиб фарёд солибди. Унинг юзларидаги доғ ўша қора кунлардан қолган

белги экан. Шамс бу ҳолатдан беҳад ғазабланибди. Сўнг ишқ ўтида куя-куя, ёна-ёна Офтобга айланибди. Қамар эса унинг жамолига тик қарашдан ор этиб, ўртаниб, Ойга айланибди. Йиғлай-йиғлай сочларига оқ оралабди. Ой Момо бўлиб қолибди. Кўзларидан тўкилган шашқор ёшлар ҳар томонга тирқираб юлдузларга айланибди. Бу иккаласига меҳр қўйиб қолган она-Ер ҳам буларнинг бу айрилиқларига чидай олмай, оҳлар урибди. Қаттиқ қайғуриб, юзларига ажин тушибди. Булоқ-булоқ бўлиб оққан кўз ёшларидан дарёлар, дарёлардан денгизлар пайдо бўлибди.

Он-Ернинг жонига Тонг оро киргандай бўлибди. Уни Шамс билан Қамар ўртасига совуқлик солган Туннинг ёвузлигидан огоҳ этибди. Туннинг бу бадкорлигидан она-Ер ғазабланиб, қаттиқ тўлғонибди. Қаҳрланибди. Унинг қалтираб, қақшаб тўлғанишларидан силсилали тоғлар пайдо бўлибди. Сўнг Тонгга шундай деб тайинлабди:

— Анови Ойқор тоғининг олмос чўққисига чиқиб, Биби Ҳилол билан Беайб Шамсни даракла. Севгиларига завол бўлган Туннинг кирдикорларини баён эт. Уларга шуни яна айтки, бир Туннинг касофати билан мени ҳам ундай қаро, бундай қийин кунларга қўймасин. Тонг она-Ернинг айтганини жон-дили билан бажо келтирибди.

Тонгдан бу хушхабарни эшитган Биби Ҳилол Беайб Шамсдан сал аразлагандай бўлибди. Ғийбат гапга ишониб қўя қолганидан Беайб Шамс ҳам қизариб кетибди. Бир-бирларига бўлган меҳрлари қайта бошдан муҳаббатга айланибди. Уларнинг бу муҳаббатлари мангуликка дахлдор бўлибди. Қайта бошдан яшариб, яшнаб кетибди. Офтобнинг тонг отиши билан аввал бир оз лолаланиб, сўнг қизариб, сўнг лов-лов ёниб Биби Ҳилолнинг истиқболига йўл олиши, Биби Ҳилолнинг эса бирда тенги йўқ хусни-жамолини унга бир кўрсатиб, сўнг ўз ўтовига кириб кетиши, бирда эса Беайб Шамснинг юрган йўлларидан — Машриқдан Мағрибга қараб, тулғари тинимсиз йўл босиши шундан экан. Улар она-Ернинг марҳаматини ҳам, ҳимматини ҳам, ҳамиyatини ҳам, ҳамнафас, ҳамдардлигини ҳам унутмабдилар. Уларнинг айрилиқларига чидай олмай юзларига ажин тушган она-Ерни ўзлари учун Она мисоли мунис ва меҳрибон, Ота мисоли ғамхўр, Оға мисоли азиз билиб, мураббий билиб, абадулабад унинг хизматини қилишга тутинибдилар.

Она-Ернинг юзини навбат билан — оқшомлари Ой, кундузлари Офтоб ёритиши ана шундан экан.

Етти Қароқчининг бадкирдорлиги биргина бу эмас экан. Улар ўзларининг қалтис, қабиҳ ишларини, ёвуз ниятларини тамомила сир тутиб, ўзлик-ўзларича она-Ерни етти қисм — Етти иқлимга бўлиб олмоқчи бўлишибди. Қамарни қай бири олғудай бўлса, ўзига тегишли Иқлимга тўю тантана билан тушириб олишга зимдан тайёргарлик кўра бошлашибди. Уларнинг бу бебошлиқларидан, кирдикорларидан бир қадар хабардор бўлган Олтин Қозик¹ чидаб

¹ Қутб юлдузи.

туролмабди. Бу машғум, бу манфур режаларидан она-Ерни хабардор қилиб қўйибди. Бу нохуш хабарни эшитган она-Ер дарғазаб бўлиб, Етти Қароқчини дуоибад қилибди. Она-Ернинг қарғишига йўлиққан Етти Қароқчининг ичларидаги қоралик, эгрилик сиртларига кўчибди. Уларнинг қадди-қоматлари дол бўлиб, букилиб, букчайиб ҳар қайси ўзига қарашли иқлимдан бенасиб бўлиб, Ер юзига тўғри қарай олмасликларининг сири шундан экан. Ой билан Офтобнинг юрган қутлуғ, қувончли йўлларида юриш бахтидан бенасиб бўлишибди. Мағрибдан машриққа қараб — тескари айланишлари ҳам шундан экан. Магарда машриқдан мағрибга қараб кезгудай бўлса, бошларига ердан-кўкдан бирдай бало ёғилар экан.

Ой билан Офтобнинг ошиқ-маъшуклигини томоша қилгали чиққан Чўлпонойнинг сал бўлмаса маломатга қолиб кетиши ҳам кейинчалик еру кўкка маълум ва машхур бўлиб кетибди. Унинг ҳар субҳи содиқда ёқутдай товланиб, Еруғлик ҳамда Гўзаллик тимсоли сифатида порлаб, Муҳаббат Тангрисига айланиши шундан экан.

Она-Ернинг бир-бирига бориб бўлмас, етиб бўлмас Етти Иқлим — Етти Маъвога бўлиниб кетмаслигига сабабчи бўлиб қолган Олтин Қозикнинг алифдай тўғрилиги, ҳақлиги, барҳақлиги Ой бирла Офтоб томонидан, она-Ер бирла Тонг юлдузи томонидан юксак қадрланибди. Ҳамиша бир жойда барқарор туриб, борлиқ юлдузларнинг уни кўриқлаб, атрофида парвона бўлиб айланиши шундан экан.

Бироқ бора-бора она-Ернинг:

Ойнинг осмонни, Офтобнинг оламни кезиб, еру самони мунаввар этиб юришларидан кўнгли тўк, бағри бутун бўлибди-ю, энди бошқа бир ташвиш, ўзга бир шўриш юрак-бағрини ўртаб, Жон ҳамда Жаҳон тақдири ҳақида қайғура бошлабди. Етти Иқлимдаги турли танли одамлар аслида бир Ота, бир Онанинг фарзандлари бўла туриб бир-бирлари билан ер талашиб, сув талашиб, мол талашиб, мулк талашиб, амал талашиб, тамал талашиб жангу жадал қилишларини кўриб қоврила бошлабди, қовжирай бошлабди. Бора-бора тўп овозларини, Оналарнинг вой боламлаб, аза очиб қора кийинишларини, бегуноҳ болаларнинг йиғи-сиғисини эшитиб, ваҳимага туша бошлабди. Хунхорларнинг хунрезликларини кўриб, тоқат қилолмай обдан толибди, толиқибди. Она-Ер куя-куя, ўртана-ўртана Момо Ер бўлиб қолибди. Бироқ бунга бир чидаркан, икки чидаркан, уч чидаркан. Бундай қонхўрлик давом эта бергудай бўлса, ахири сабрбардоши тугаб, ўша қинидан қиличини биринчи бўлиб чиқарган падаркушларни ўз қаърига тириклай тортармиш. Яна бўла бермаса тамомила қаҳрланиб ларзага келармиш. Ич-ичидан еру кўкни тутгудек ўт-олов отилиб чиқармиш, дарёлар тошармиш, денгизлар чайқалиб ер юзини сув қоплаб, қиёмат қойим кўпармиш.

Она-Ернинг бундай қайғули, бундай қаро кунларга қолганини кўрган Ой билан Офтоб ҳам қараб турмасмиш. Ой тутулиб, қора кийиб, Ер юзини зулмат қоплармиш. Қуёш аввал қорайиб, кейин куйиб борлиқни кунпаякун қилармиш.

Йўк, агар Диёнат Хиёнатдан, Тинчлик Талофатдан устун келса, Ер юзида омон-омонлик, дориламонлик барқарор бўлиб, Етти Қароқчининг касофати билан Етти Иқлимга ажратилган сарҳадларга чек қўйилса, она-Ернинг бағрида ҳали очилмай ётган не бир сирли, не бир сеҳрли сандиқлари қайта бошдан очилармиш. Тиканлар ўрнида барқ уриб гуллар ўсармиш, зоғлар ўрнини булбуллар, бойқушлар ўрнини қумрилар эгаллармиш. Чашма, булоқларда сув ўрнига обихаёт оқармиш.

Сахролар ўрнида шовуллаган боғлар барпо бўлармиш. Қашқирлар қўйга, шунқорлар зоғу зогонга човут солмасмиш. Қилпиллама кампирлар қизга, чапани чоллар бўз йигитга айланиб қолармиш. Энг қизиғи: ўшанда Ойнинг ўн беши қоронғу, ўн беши ёруғ бўлмай, ўтғизи ҳам бирдай ойдин бўлармиш. Қуёш ҳам қайта бошдан қудрат касб этиб, дунёни бундан ҳам равшанроқ мунаввар этармиш. Ҳаёт-бахш нури етмаган биронта гўша, биронта ёйилма қолмасмиш. Қилмиш-қидирмиш деганларидай, Тун буткул маҳв этилармиш.

Туннинг даракчиси бўлмиш Кўланкага Ерда ҳам, Кўкда ҳам ўрин қолмай, уни она-Ер ўз қомига тортармиш.

Барча Ерда бирдай Баҳор бўлармиш. Баҳор бор ерга, гулга, гулзорга Ҳазон зоти дорий олмасмиш...

Яхшиям, бахтимизга Шамс яратилган экан. Қамар яратилган экан, она-Ер яратилган экан, тонг яратилган экан. Бўлмаса тунларимиз не кечар эди? Кунларимиз не кечар эди? Ҳолимиз не кечар эди?..

Яхшиям, буларнинг ҳамма-ҳаммаси — Ер ҳам, Осмон ҳам, Ой ҳам, Офтоб ҳам; тунларимизни мумтоз, мунаввар қилиб турган, манзил-маконларига етиб бўлмас, таъриф-тавсифларини битиб бўлмас саноксиз юлдузлар ҳам Сиз учун, Биз учун яралмиш. Бирок, Оламнинг яшариши, она-Еримизнинг Қуёш теграсида осуда, осойишта айланиши, дарёларнинг тиниб-тиниқиб оқиши, денгизларнинг сокин чалқиб-чайқалиб туриши Ер юзидаги барча кишиларнинг, Сиз билан Бизнинг қўлимизда, келажак авлодларимизнинг қўлларига, инон-ихтиёрларида эмиш.

Феъл-атворимизнинг, эътиқод, имонимизнинг, ўй-ниятларимизнинг пок ё нопоклиги билан боғлиқ эмиш.

ЁРУҒЛИК ШАЙДОСИ, РАВЗА ШАЙДОСИ

Тоғ билан тоғнинг, боғ билан боғнинг фарқи ер билан осмончалик. Бир тоғдаги тимсолсиз маъданлар бошқа тоғда бўлмаслиги мумкин. Бу тоғда ўсадиган танқис гиёҳлар у тоғда бўлмаслиги ҳайратланарли эмас. Бир боққа кирган киши ўзини ўша афсонавий бихишга кирганчалик ҳис қила билади. Бирок, номигагина боғ деб аталган боғларнинг ҳам борлигига шубҳа қилмаса бўлади. Сўнгра тоғларнинг бари ҳам узокдан бу кўзларга тоғ бўлиб кўрина беради. Валекин тоғма-тоғ кезган кишиларгина у тоғ нимаси билан сирлию, бу тоғ нималари билан сеҳрли эканлигидан воқиф бўладир.

Мен ўз отамдай азиз кўрмиш устозимни бағри беҳисоб конларга бой бир тоққа ўхшатгим келади. Мен ана шундай улкан бир тоғнинг баҳори, ёзларидан, хазонсиз кузларидан; чашма, ирмоқларидан, тиниқ булоқларидан бир қадар баҳраманд бўлганим билан, ўру қирларидан, борлиқ сирларидан бир қадар хабардор бўлганим билан фахрланаман. Айни вақтда ҳеч қачон кўнгилларига соя солгулик бирон-бир ножўя иш қилмаганим билан, номларини, обрў-эътиборларини ҳеч қачон суиистеъмол қилмаганим билан, айрим шогирдларига ўхшаб ўтмас матоҳимни ўтказиб олиш баҳонасида баридан тутмаганим, редакцияма-редакция, нашриётма-нашриёт олдимга солиб юрмаганим, сурлик қилиб «осилиб олмаганим» билан фахрланаман.

Искандардан сўрабдилар:

— Сен устозингни ота-онангдан кўра кўпроқ ҳурмат қилармишсан, иззат-икромини ўрнига қўярмишсан, шу ростми?

Искандар жавоб берибди:

— Ота-она мени йўқлик осмонидан борлиқ ерига олиб тушдилар. Устозим эса мени ердан қўкка кўтарди.

Устоз ҳақидаги бу донишмандона гапдан ошириб бир сўз айтиш мушкул. Бироқ мавқеига, мартабасига, қўлидан иш келаркелмаслигига қараб, устоз танлаган шогирдларни ҳам эшитганимиз бор, кўрганимиз бор... Айни вақтда устозига гап ташувчи — «холис хизмат қилувчи» шогирдларнинг ҳам борлигига гумон қилмаса бўлади. Устози оламдан ўтмай туриб, марсия масаласини олдиндан (ҳар эҳтимолга кўра) битиб қўювчи устомон шогирдлар ҳам йўқ эмас. Ё бўлмасам донгдор ижодкор қайтиш қилганларидан сўнг, биз ана шу одамнинг шогирди бўламиз, деб кўкрагига уриб юрувчи, хотира кетидан хотирани қаторлаштириб ташлагувчи «азамат» шогирдларнинг ҳам борлигига ишонса бўлади. «Нафи» тегмаган устоздан тониб кетувчи—«узоқни олдиндан кўрувчи» учар шогирдлар ҳақида гапирмаса ҳам бўлади.

Олтмишинчи йилнинг сентябрь ойлари эди. Ёзувчилар уюшмасига машқларимни кўрсатгани боргандим. У кезлари домла бош консультант эдилар. Ёш ёзувчиларнинг анжуманларини ҳам домла бошқариб борардилар. Мен сингари шаҳар атрофидан, ё узоқ кишлоқлардан борувчи ҳаваскорлар қандай борган бўлсак, шундай қайтардик. Нима қилиб юрибсан, деган одамнинг ўзи йўқ. Бу энди, албатта, ўзимизнинг тортинчоқлигимиздан эди. Ниҳоят, мен шу масалада домлага, бизнинг айбимиз нима, ё Тошкентда турмаганимизда, деган маънода эътироз билдирдим. Домла аввалига хафа бўлдилар. Одатдагидай елка учуриб, кош-қовоқларини осиб олдилар. Шу йўсинда ёзувчилар уюшмасидан таъб-табиатим хира бўлган ҳолда чиқиб кетмоқда эдим. Кетимдан Юсуф Шомансур чиқиб, сизни Миртемир ака чақираптилар, деб қолди. Мен, ҳозиргина домланинг олдидан чиқдим, дейишимга қарамай, Юсуф Шомансур мени домланинг олдига бошлаб кирди. Киришим билан домла:

— Кечирасиз, ўғлим, сиз Сулаймон пайғамбарнинг авлодларидан экансиз. Танимабман. Кўпдан бери сизни сўроқлаб юрардим. Машқларингизни кузатиб бораман. Бир қадар маъқул. Айниқса,

сизнинг халқ оғзаки ижодини тўплаб юрганингиз, ўзингизнинг ҳам халқ ижоди йўлида ёзишингиз мени қизиқтириб келади. Шу йилнинг октябрь ойида Ўрта Осиё ёш ёзувчиларининг анжумани бўлади. Биз сизни шу йиғилишга расмий равишда таклиф қиламиз. Борлиқ машқларингизни ола келинг, — деб қолдилар.

Қувонгимдан қалтираб кетдим. Гўё армонларим ушалгандай бўлди. Лоп этиб бирдан ўзимни ёзувчи бўлиб қолгандай ҳис қилдим.

Анжуман ҳам бошланди. Кўп ёшлар қатори менга ҳам Ойбек, Фафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Шайхзода сингари ўзбек совет адабиётининг бешигини тебратган улкан зотларни, арбобларни, оқсоқолларни, Зулфия, Иззат Султон, Уйғун, Комил Яшин каби санъат ва адабиётимиз намояндаларини, ифтихорларини яқиндан туриб кўришдек, суҳбатларидан баҳраманд бўлишдек самовий бахт насиб қилди.

Бу улкан анжуман ниҳоясига етиш олдида домла менга:

— Мулла Тўра, сизнинг тўпламингизни бу гал муҳокамага қўйишнинг чораси бўлмади. Энди бундай қиласиз; анжуман тугагач, уйга борасиз-да, маҳкамангиздан бир ҳафтага рухсат сўраб тўғри шу ерга — Дўрмонга — Уюшманинг боғига келасиз. Бирга ишлашамиз,— деб қолдилар.

Қани энди ўшандаги қувонганларимни эндиги кунда сўз билан ифода этолсам. Анжумандан олган таассуротларимни бирма-бир айтиб беролсам!..

Шундай қилиб, Дўрмонда бир ҳафта турадиган бўлиб бордим ҳам. Домла билан ишлашга тушиб кетдик ҳам. Ана энди домланинг шеърни таҳрир қилишларию толмасликлари, толиқмасликлари. Шу-шу, домла билан боғланиб қолдим. Суйқаниб эмас, суюб қолдим. Суяниб қолдим. Бу энди бир қўлмакнинг дарё билан, кўзи очилмаган бир булоқнинг уммон билан туташувидай бир гап эди.

Айрим машқларим қатори домлага «Дўмбирам» номли шеърим ёқиб тушди. «Дўмбира»ни яхши чалибсиз дея, бу эпик характердаги шеърни «Қизил Ўзбекистон» рўзномасига тавсия этдилар. «Дўмбирам»нинг ёруғликни кўргандаги суюнганларим... Шу-шу, катта ва қўламсиз йўлга, муқаддас ва муборак йўлга, мумтоз ва мунаввар йўлга чиқа бошладим.

Тошкентга тушар бўлсам, устознинг муборак хонадонларига қайрилмасликнинг иложи йўқ эди. Оғанинг қўлидан ўтмаган, қутлуғ қалами тегмаган бирон-бир шеърим билан бирон-бир дostonимни эслай олмайман. Домла ҳам қаламдан энди чиққан ҳар бир асарини, бир нарса қоралаб қўйган эдим, шуни бирга ўқишайлик, нуқсонни бўлса юз-хотир қилмасдан, андиша қилмасдан айтиш, дея ўқишга тушардилар. Ваҳолонки, домла ҳар бир шеърини қиёмига етмагунча, мукамал бир ҳолга келмагунча бу ҳақда гап ҳам очмас, эълон ҳам қилмаслигини бир мен эмас, кўпчилик яхши билди.

Шеър ўқимоклик, таҳрир қилмоклик ўз йўлига. Мен ёруғлик ва равза шайдосининг узоқ ва яқин ўтмиш ҳақидаги кўрган-кечирганларини, Йўлдош ота билан ишлаган даврларини, янги адабиётимиз ва янги маданиятимизнинг шаклланишига оид қарама-қаршилиқларни ҳикоя қилиб беришларини жон-жонимдан истар-

дим. Айниқса, Ҳамид Олимжоннинг халқ оқинларига бўлган эътиқод ва эътиборларини, уларга қилган имдодларини, берган имтиёзларини, Йўлдош отанинг халқ ўртасидаги обрўларини, мартаба ва мавқеларини, Усмон отанинг ёзувчилар билан санъаткорларга қанчалик яқинликларини, улар билан муттасил мулоқотда бўлишга вақт топа билганликларини, Фафур Ғулумнинг дарёликда тенгсизлигини ва тимсолсизлигини муҳаббат билан айтиб берар эдилар.

Бир куни уйимизда профессор Худойберди Дониёров билан қилган суҳбатларида гап ҳазрати Навоий, исёнкор Машраб, жаҳрия тариқатининг асосчиси, шайх Хожа Аҳмад Яссавий ҳамда Абдулла-хонлар ҳақида кетди. Суҳбат қизигандан қизиди. Улкан зотлар ҳақидаги баҳс борган сари теранлашиб кетмоқда эди. Суҳбатдошлар эса бири-бирдан ошиб тушмоқда эди. Шунда олимнинг олимлигига, шоирнинг шоирлигига танг қолганман. Бир-бирдан қимматли манбалар, бир-бирдан устивор маълумотлар. Мезбон сифатида хизмат қилиб туришни ҳам унутиб қўяёзиман...

Зомин районида бўладиган китобхонлар билан учрашувга устод иккаламази бордик. Ўша кезлари домланинг бетоб чоғлари эди. Оғриғи қайталаб қолди. Шунга қарамай, учрашувни бир амаллаб ўтказиб олдик. Не бир азоблар билан Гулистонга етиб келдик. Сирдарё область шифохонасининг бош врач Шодиёр Бегимкуловга хабар қилдим. Бозор куни бўлишига қарамай, у киши бизни тўғри уйига олиб бордилар, мутахассис шифокорларни чақириб, даволашга тушдилар. Уч-тўрт соат ичида домла бир қадар ўзларига келдилар. Шу-шу, домла умри охиригача Шодиёр Бегимкуловни тилларидан туширмадилар. Миннатдор бўлиб юрдилар. «Беморлигимда» шеърлари ўшанда ёзилган эди:

Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
Қоврилмай то ғашлик алангасида.
Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
Нафасимни ростлай кўланкасида.

Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
Қушлар овозига қулоқ солайин.
Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
Хаёл оғушида ором олайин.

Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
Шу кунгача ўзни мен чеклаб келдим.
Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
Мен учун йиғласин, мен йиғлаб бўлдим.

Бундан ташқари «Ўзим биламан», «Армон», «Асо», «Буқабулок», «Чакмок», «Чирилдоқ» шеърларининг ёзилиш сабабларини, пайтла-рини, тафсилотларини батафсил ҳикоя қилиб беришнинг, менимча, ҳозир мавриди эмасдай. Домланинг оналари ҳақидаги армонларининг чеки-чегараси йўқ эди. Онаизорларининг бир ишорасига «юз ўмбалок ошиб кетолмаганини», энг фожиалиси «сўнги йўлга ўзи

узата олмагани»ни, тақдир тақозоси билан ўн бир ёшларида йўл-йўриғининг Мадинайи мукаррамаларидан айри тушганларини дард билан, ҳасрат билан айтиб берардилар. «Онагинам» (1960 йил), «Онагинам» (1972 йил) шеърларининг юракни ўйнатарлик даражада, ларзага солгулик даражада ёзилишининг сабаби шундан.

Домланинг ҳавас қилгулик сифатларини, ёшларга қанчалик меҳр-муҳаббат билан Мураббийлик қилишларини, ҳотамтойлигини, валломатлигини бирма-бир айтишнинг бир мавриди бўлиб қолар. Шу ўринда мен ўшлик шоир Турсунбой Адашбоевга тавсиянома берганларини, Турсунбойнинг Ёзувчилар уюшмасига қандай ўтганлигини қайд қилишни истардим. Қирғизистон Ёзувчилар уюшмасининг ҳайъатида бошқалар қатори Турсунбой Адашбоевнинг ҳам уюшмага ўтиши кўрилади. Ҳайъат аъзоларидан айримлари Турсунбойнинг уюшмага қабул қилинишига ҳали бир оз вақт борлигини айтишиб, унинг ҳужжатларини қайтаришади. Шунда кимдир унга Миртемир офанинг тавсиянома берганлигини айтиб қолади. Буни эшитган Чингиз Айтматов ҳужжатни қўлига олиб, Миртемир оқсоқолнинг тавсияси билан келган кишини уюшмага қабул қилмай бўладими?.. деган таклифни ўртага ташлайди. Турсунбой Адашбоев уюшмага бир оғиздан қабул қилинади.

Устоз ўзини қанчалик камтарликка олмасин, хоксорликка олмасин, бари бир, ҳар бир ҳаракатида, феъл-атворида, мулоқотларида шеърларидай самимийлиги, чўнглиги, ўқтамлиги сезилиб, қилиниб турар эди. Бировни ғийбат қилмас, ғийбат гапни тингламас эдилар (бундай гапларни эшитмасликка олардилар...). Шеърни шеърга уриб шеър чикарувчилар, бировнинг айтган гапини дарҳол ўзиники қилиб илиб кетувчилар ҳақида гап кетганда, у шўрликларга ҳам осон тутиш керак эмас, унингсиз бировнинг ризқи ҳалолдан, бировнинг ризқи ҳаромдан бўлади, деб қўяқолар эдилар.

Менинг шеър ўқишимни ҳечам ёқтирмасдилар. Домла, ким нимаси биландир машҳур бўлиши керак-ку. Мен эса шеър ўқиёлмаслигим билан машҳурман десам, у киши, бундай қусур билан машҳур бўлиш ҳам ҳаммага насиб қила бермайди, дея хандон отиб кулардилар. Ифодали ўқишга ўрганишим кераклигини неча бор айтиб, охирида индамай ҳам қўя қолдилар.

Бир куни шоир Талъат Соли билан уйларига борсак, ойим (кеннойимни ойим деб ўрганганман) ҳам кулади, ҳам тажанг бўлади. Нима гап деб сўрадик. Ҳовлиларида бир ўрикнинг тўнкаси ётарди. Шуни ёрдиргани домла Чорсуга чиқиб бир кишини бошлаб келибдилар. Бир пиёла чой қуйиб бера туриб, бундай қарасалар, ҳалиги киши етмишларга кирган чол экан. Қарияга раҳми келиб овқат устига овқат — роса меҳмон қилиб, узр сўраб, қўлига ўттиз сўм пул бериб, кузатиб қўйибдилар. Тўнка тўнкалигича турибди. Роса кулдик.

Домланинг бу сингари раҳмдиллиги, кўнгилчанлиги, қўли очиклиги, меҳмондўстлиги, ишонувчанлиги хусусидаги латифабоп ишлари, одатлари бир талай.

Жисмимиз йўқолур, ўчмас номимиз.

Улуғ Ҳамид Олимжоннинг қаламига мансуб бу сатрни халқимизнинг бешикдаги боласигача ёд билади. Бу қутлуғ сатр устод Миртемирга, умуман, ўлим нималигини билмайдиган буюк зотларга қарата айтилган.

Минг афсус, устоз ўз ижодининг Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон ҳукуматлари томонидан юксак баҳоланганлигини, Ҳамза ҳамда Бердақ номидаги Давлат мукофотларини кўролмай кетди. Бунингсиз ҳам ижодининг қачонлардир қадрланишини, тиник шеърияти олдида хижолатлик эмаслигини ишонч ва ифтихор билан куйлаган эди:

Кўшиқларим, сиз учун хижолатлик эмасман,
Сиз ўтган йўлларимсиз, кечган дарёларимсиз.
Сизни мен олтинга ҳам, қумушга ҳам бермасман,
Сиз менинг тансиқ ғазнам, эзгу дунёларимсиз.

Мен устози азим ҳақидаги ниҳоясига етмаган бу хотирамни ўзбек шеъриятининг маликаси Зулфия опанинг «Катта тўлқин, катта денгизда бўлади» деган гўзал сухани билан тугатмоқчи бўламан. Сабаби, денгиз ўткинчи ҳам эмас, кўчкинчи ҳам эмас. Денгиз — денгиз. Денгизларсиз дунёни тасаввур қилиб бўлмаганидай, шоирнинг теран шеъриятисиз покиза туйғуларимизни, маънавий оламимизни, яхши ном қолдиришдек эзгу тилақларимизни тасаввур қилиб бўлармиди? Алҳол:

Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
Мажнунтолдай эгай бу кун бошимни.
Узлат қилмиш бу кеч шеър билимдони,
Тўйиб-тўйиб тўкай кўзда ёшимни.

Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
Мажнунтолдай қаддим ё бўлмиш, ёраб!
Мангуликка тобин устоднинг номи
Қайтадан дилимга жо бўлмиш, ёраб.

Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
Табиатга айтай арзу додимни.
Не ажаб ушалса шогирд армони —
Инобатга олса эътиқодимни.

Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
Мажнунтолнинг куни тушмиш бошимга.
Жонга-жон бермоқнинг бўлса имкони,
Бу жонимни берай бовурдошимга.

Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
Нолишларим бўлсин элга овоза.
Нечук поймол бўлса мухлис имони,
Барча «Киприклари» тутмишдир аза.

Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
Шогирдлар бошига тушмиш мушкулот.
Наҳотки зулумат бўлса макони,
Қора ер тагида ётса улкан зот?!

Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
Зора шифо топса кўнгил яраси.
Зора бош кўтарса эл покдомони —
Ёруғлик шайдоси, равза шайдоси.

Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
Зора субҳ еллари келтирса мужда:
Умри боқий шоир руҳи қошида
Вожаб, ўлим ҳам қилмишдир сажда.

Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
Тунд кўнглим Зухродай бўлсин мунаввар.
Шоир шеърятти, шухрати, шаъни
Дилимизга мудом офтобдай пойдор.

Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
Устоз билан суҳбат қурай бир нафас.
«Бошқа ўғил бўлиб» тонг пайти шоир
Бу «дунёга қайтиб» келганлиги рост...

А Р М О Н

У бировни кутар бекарор...
Зулфия

- Кўркам келинчаклик муборак!
- Улкан уйнинг бекалиги қутлуғ!
- Босган изинг беҳазон бўлсин!

Новвот бу уйга келин бўлиб тушганида бахтидан ҳам, боғбонидан ҳам шодмон эди. Биргина у эмас, унинг йигитлар ҳақида сирли, сеҳрли сўйлашадиган дугоналари, тукқан-туғишганлари ҳам шодмон эдилар. Худди аввалдан келишиб қўйилгандай, келин-куёв ҳақида барчанинг гапи ҳам бир ердан чиққан эди:

- Булар бир-бирига бунча муносиб!
- Киройи куёв-келин бўлса шундай бўлса! Ёмон кўздан сақла-син!..

Бу орада қизнинг ота-онаси қанча одамларга ёмон кўринмади! Қиз битта. Совчи мингта. Қай бирининг кўнглини олсин. Қизнинг ўзи нима дейди? Унинг ё кўнгил бериб қўйган, ё кўнглидан ўтказиб қўйган йигити бордир. Қизни қай бир донишманд қамалда турган оҳуга ўхшатган экан. Уни ҳар кимнинг отгиси, овлагиси келади.

У бўлди-бу бўлди, Новвотга чамандай кўркам келинчаклик, Бобага тўкис куёвлик насиб қилди. Боба — ёқадаги кундуз бўлди. Новвот — осмондаги юлдуз бўлди. Кўхна китобларда битилганидай, мисоли икки танда бир жону, бир сийнада икки юрак.

Куёв билан келиннинг кўзларига олам ҳам, одамлар ҳам гўзал бўлиб кўринади. Дунёдаги ҳамма нарсалар бедарддай, бегарддай бўлиб туюлади. Тоғлар ҳам, тошлар ҳам, ўру қирлар ҳам гуллар билан, чечаклар билан қоплангандай. Юлдузлар ҳам буларга ё ҳавас қилибми, ё ҳасад қилибми, ҳар қалай, сал берироқ сурилгандай. Табллари тиник, табиатлари тиник. Кўнгиллари равшан. Дилда зарра армон, тарикча ҳасрат йўқ. Янги рўзғор, янги ташвиш, янги таманнолар. Улар учун ҳамма нарса янги, ҳамма нарса қайта ёшаргандай, қайта дунёга келгандай.

Олам гўзаллиги оиладан бошланади. Оила ободлиги эса боладан. Янги оилада янги жон, янги меҳмон дунёга келди.

Ман-ман деган келинни бешик устида сина, дебдилар. Келин синалиб ҳам бўлди. Сийи ҳам жойида. Сифати ҳам жойида. Иффат-икромидан, хизматидан қайнанаси рози. Қайнатаси зиёда хурсанд.

Бундан неча замонлар бурун бир хотин илонга жерик бўлибди. Чор-ночор, топиб келибдилар. Ҳалиги хотин илонни қандай эса, шундай еб, ўғил кўрибди. Ўғли эр етиб, мамлакатга подшо бўлибди. Халойиқнинг бошига оғир кулфатлар солибди. Гитлер деган қонхўрнинг онаси нимага бошқоронғу бўлгани, нима егани номаълум. Бироқ, аслида у одам эмас, илон тукқани, Гитлернинг илон бўлиб туғилгани, унинг бир мамлакат эмас қанча мамлакат халқларининг бошига не мусибатли кунларни солгани оламга ҳам, одамларга ҳам ойдай равшан. Одам Атодан Ҳотамгача, Ҳотамдан шу дамгача бундай катта уруш, бундай катта қирон бўлиб, дарёлар бунчалик қонга тўлиб-тошиб оққанини ҳам ҳеч ким эслай олмайди. Она боладан, кумрилар гулзоридан айрилади. Ҳали кичик чилласи чиқиб улгурмаган келинчаклар чимилдиқ ичида қола берди. Болалар ўксиганича, бобойлар ўкинганича қола берди. Ҳали бир-бирининг дийдорига, меҳру муҳаббатларига тўйиб улгурмасдан, келин билан куёвнинг йўллари ҳам, тақдирлари ҳам айри тушди.

Энди улар учун ер қаттиқлашгандай. Осмон йироқлашгандай. Юлдузлар хиралашгандай. Еру кўк қоронғилашгандай. Кўк юзини кўланка қоплагандай. Ой тугилгандай, кун куйгандай. Муҳаббат қанча кучли бўлса, машаққати шунча кўп бўлади. Булар бир-бирини бунчалик севиб, бир-бирига бунчалик суяниб, бир-бирига бунчалик сиғинмаганларида, ораларига бунчалик ялмоғиз айрилик тушмасми-чи?! Новвот ана шуларни ўйлаб-ўйлаб, армон қилади. Ўйга толади. Қўлидаги қизи ҳали тўққиз ойлик. Оламнинг қонга бўялиб ётганини, сишлоқлардан қут кўтарилиб, шаҳарларнинг барбод бўлаётганини (сали у қайдан билсин?! У ҳозирча фақат сийна сутигагина зор.) на табиат уни ана шундан ҳам айирмаса бўлгани... Қай бир ерларда у тенги йўқ гўдакларнинг онаси хўрланмоқда, отаси жон олиб, кон бермоқда. Буларни у ҳали қайдан билсин...

Ботир халқи жангу жадалда, уй бекалари қора кунларда, дўст иши оғир дамларда билинади. Новвот уйда уй ишини, далада дала

ишини қилиб, беминнат хизмати билан қайнана, қайнатасининг олқишини олиб юргандан юра берди. Қўли косов, сочи супурги. Уйда қуроқчилик қилса, далада ўроқчилик қилади. Бировни қўлига қаратса қаратди, лекин бировнинг қўлига қарамади. Ўзгаларни йўлига қаратса қаратди, лекин ўзгаларнинг йўлига қарамади. Тирик жон. Тирикчилик керак. Бу ерларда иш қизигани сайин, жанггоҳларда уруш авжига чикмоқда. Куннинг ўтиши ойдай оғир, йилдай узок. Бировдан хат келса, бировлардан қорахат келиб турибди. Хафтада бўлмаса ҳам ой аро қай бир оилаларда аза очиш бўлса, қай бир хонадонларда қора ташлаш. Йил бошидан кўра, йил оши кўп.

Майдонга қалтак кўтариб кирган душман чўкморга дучор бўлди. Золимнинг туби тўзади, дегандай бир туби тўзмади. Тожи билан тахти тўзди. Бахти, саодати тўзди. Ҳам саботли, ҳам салобатли саллотларимиз эрлигини, шерлигини бутун дунёга кўз-кўз қилиб, ота юртларига, олтин қишлоқларига ҳам қайтдилар. Бировлар бир оёқда келди. Бировлар қўлтиқтаёқда келди. Қиз-келиндякларнинг сурмайи сулаймон, мушки тотор, мушки анбар отлиқ пардоз-андозлари, ойна халталари қайта бошдан ишга тушди.

Бирок, бирлардан ҳамон на хат бор, на хабар. Новотнинг сабрсизлик билан кутган кишисидан ҳамон дарак йўқ. Новот кун сайин қалтираб, қақшашга тушади. Хаёлида суюкли умр йўлдоши бугун келмаса ҳам эртага келадигандай, йўлларига қарайди. Қараганда ҳам интизорлик билан қарайди. Бирок, орадан ойлар, йиллар ўтиб боради. Энди кун сайин, соат сайин қавму қариндошларининг, қайни-қайнаталарининг боринги, ҳам дўст, ҳам душманнинг кўзи Новотда, Новотнинг кўзи эса ҳамон йўлда.

Орадан бир йил эмас, ўн йил эмас, бир неча йиллар ўтиб боради. Қўлида қолган қизи — Анорой бирда йиглаб, бирда сиктаб, бўйига ҳам тўлди. Онаси ҳозиргача Анорой билан овуниб келди. Совчи кетидан совчи келиб турибди. Ҳадемай, яккаю ёлғиз қизини ҳам уза-тади. Сўнг кимга овунади?

Аноройни узатдилар ҳам. Энди ҳамманинг кўзи Новотда. Новотнинг кўзи эса ҳамон йўлда. Туну кун хаёлида Бобо. Эшик, дарвозани тарақлатиб, бугун, бугун бўлмаса ҳам эртага келиб қолгудай. Ҳовлиларида тўй тўйга, қўшиқ ўланга уланиб кетадигандай.

У кимнидир кутади,
Кимдир уни кутади.
Кута-кута ўзини,
Дунёни унутади...

Бобонинг келишини кута-кута кўзлари тўрт бўлдилар. Сочга ҳам бирин-сирин қиров қўндилар. Ўтганлар ёлғизликни ярим девоналикка тенглабдилар. Бирок Новотни қай тил, қай оғиз билан ёлғиз деб бўлади? У билан фақат оғайнилари эмас, балки бутун ҳамқишлоқлари ҳамнафас, ҳамдард. Сўзга чалинмади. Гапга чалинмади. Ўзининг ҳам, қавму қариндошларининг ҳам шаънига, шавкатига зарра доғ туширмади.

Унга:

— Сабрингга балли. Садоқатингга балли. Шунча кутганинг етмасми? Бу биргина сенинг бошингга тушган савдомидир? Бу ишинг ҳаққа ҳам эпмас, ноҳаққа ҳам эпмас. Энди бизнинг ҳам айтганимизга уна. Ёлғизлик бир оллога ярашган. Рўзғор қил,— дегувчилар оз бўлдим! Кўп бўлди. Шунда ҳам зарра иккиланмади. Беҳуда хаёлларга бормади. Бобонинг ёкиб кетган чироғини сўндиришни ўзи учун ор деб билди. Ҳамон ҳамманинг кўзи унда. Унинг кўзи йўлда.

* * *

«Жонҳолатда овчидан қочиб келаётган охунинг панасида хиёл ором олгандай бўлдим. Бу — менинг умрим эди», деган экан бир донишманд. Шундай шекилли, энди Новвот кўркама қиз, дуркун келинчак эмас, юзларига ажин тушган, сочларига оқ оралаган, умр йўлдошининг йўлларига қарай бериб, кўзлари толган Новвот опа. Энди одамларнинг кўзи унда бўлмаса ҳам, унинг кўзи ҳамон йўлда.

У кимнидир кутади.
Кимдир уни кутади...

Новвот опа кутишдан кўра унутиш қийин бўлган умр йўлдоши Бобо Қуттиевнинг кулғу хотираси йўлидаги саргузаштларини йиғлаб-сиқтаб бизга сўйлаб беради:

— Аноройни узатганимдан сўнг, укаларимдан бири олти ойлик Жўрабойни менинг тарбиямга топширди. Ҳали эс-хушини танимаган боламасми, илон чаққандай чириллаб йиғлайди. Унга қўшилиб мен йиғлайман. Ҳали кўкракдан чиқмаган боламасми, кўникиши қийин бўлди. Эликиши қийин бўлди. Бора-бора мендан айрилмайдиган, ўз уйларига борса, бир кундан зиёд туролмайдиган бўлиб қолди. Жўрабой ҳозир ҳарбий хизматда. Яхшимдан қолган ёлғизгина ёмоним — Анорой менга ўхшаб бебахт бўлмади. Ҳозир у тўққиз бола-нинг онаси. Ҳеч ками йўқ. Шунга минг қатла шукур қилиб, шукрона келтираман. Шунинг бахтини, иқболини ўзимнинг бахтим, ўзимнинг иқболим, деб биламан. Менинг бошимга тушган кун унинг наслига, насабига насиб қилмасин. Худодан бирдан-бир сўранганим ҳам шу. Ота дийдорига тўймай ўсди. Лекин қўлимдан келганича отасизлигини, боғсизлигини, боғбонсизлигини билдирмай ўстирдим. Одам бўлиб, бировга оғирлигимни туширмадим. Бор кучим икки кўзимга ситиб, йиғлаб-сиқтаб ўтирмадим. Беминнат меҳнатимдан қолмадим. Ҳеч кимга юзимни солиб сарғаймадим. Бошқаларга нафим тегса тегди, зиёним тегмади. Дунёда фақат биргина армоним бор. Бу армоним ушалмагунча умр бўйи кўнглимда армон, кўксимда доғ. Бу — ожизликнинг, нотавонликнинг белгиси эмас. Буни бошидан туганлар билади. Ҳар нечук бу гапимга ким қандай тушунади. Бу ана шунда. Тўй кунларида ҳам, аза кунларида ҳам, ҳамини кўзимда ёш, кўнглимда ўкинч. Ярам янгилаңгандай бўла беради. Ўшиқдан кириб келишлари, кулиб туришлари кўз олдимга кела

беради. Ё бўлмаса, ҳарбий кийимда эшикдан кундай кулиб кириб келгандай бўла беради. Яхши кунда ҳам, ёмон кунда ҳам эсламас-лигимнинг чораси йўқ. Бу ҳолни ҳам фақат бошидан ўтганлар билади.

У кимнидир кутади,
Дунёни унутади...

МУЛЛА ТАРАС

Қария халқининг хиёл сўзамол бўлганига не етсин. Ёш-ялангида қилган ови борми, йигитлик — аломатлигида қилган дови борми, қўйинг-чи, кўрган-кечирганлари борми — сўйлаб бериб ўтиради. Дилкаш, ҳазилкаш бўлса борми, бунга не етсин. Ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам яхши. Вақт-бевақт уйидан, атрофидан одам аримайди. Ўзи ҳам зерикмайди. Ўзгаларни ҳам зериктирмайди.

Қошингда соқоли сийнасини қоплаган қария ўтириб, сенинг гап сотишинг эса одобдан эмас. Тарас Бульба лақабли бу кишининг исм-шарифлари — Оқилбек Султонмахмуд ўғли. Ёшлари саксондан ё нари, ё бери. Боғдон — бу кишининг ота кишлоғи. Отани Қоратош гузаридан тортиб то Нуротагача бўлган қишлоқ-овулдагиларнинг билмагани, кўрмагани камдан-кам. Бобойнинг ҳеч нарсадан ками йўқ. Ўтирганда ўрни бор, юрганда йўли. Чеваралик — дуваралик. Боғи ҳам бутун. Бағри ҳам бутун. Қутлуғ хонадонидан кун бўйи дастурхон йиғилмайди. Келимли-кетимли. Келин-кепчикларнинг бир оёғи қазноқда бўлса, бир оёғи ўчоқ бошида. Бу тўқликдан ҳам эмас, шўхликдан ҳам эмас. Бу — отанинг мавқеига, мартабасига боғлиқ гап. Биров кўргани келади. Биров кўришгани келади. Саксон ёш. Бу ҳар кимга ҳам камдан-кам насиб қиладиган умр. Бу йиллар ичида эл неча марта обод бўлиб, неча марта барбод бўлди. Тўқчиликдан кўра йўқчилик кўп бўлди. Оқ ит бундан кўп бўлди. Қора ит ундан кўп бўлди.

Емоқ-ичмоқ, уй-рўзғор ташвишлари, маҳалла-қўйдаги майда-чўйда гаплардан сўз очгундай бўлсангиз, бобойнинг елкаси тиришади. У киши бу гапларни уйма-уй изғиб юриб, унинг гапини бунга, бунинг гапини унга оқизмай-томизмай етказувчи ўшакчи хотинларнинг қиладиган иши, сўйлайдиган сўзи, деб тушунади.

Ишнинг ҳам, сўзнинг ҳам йириклигини отанинг ташқи кўринишидан ҳам билиб олса бўлади: елкали, забардаст.

Ўз ғанимларининг юрагига ғулғула солиш учун Алпомиш деган экан:

Тикилсам қуриydi дарёнинг гуми,
Наъра тортсам, қулар қўрғоннинг тими.

Инсоф билан айтганда, Оқилбек отанинг кўзи ҳам Ҳаким полвонининг кўзидан кам эмас. Кишига қасд қилиб тикилгудай бўлса борми, юзма-юз сўйлашиш кийин. Мўйлов деганингиз кулок-чакка билан туташ. Ёзда ҳам, аёзда ҳам кўкрак яланг. Кун бўйи сурункасига ишлаб, «вой жоним», деганини тобуткаш тенгқурлари эслай олмайди. Вақтида жаҳон қайсар. Вақтида боладай беозор. Орият деган жойда ўзга тугул, ўзини аямайди. Фарзандларининг ҳаммаси отасининг боласи, деган номга муносиб. Бундан бобойнинг боши осмонда.

Салкам бир асрни қоралаб бораётган бобойни гапга сола билганимга отанинг ўзи ҳам ҳайрон. Таъби тортмаган киши билан эртаклашиб ўтириш у ёқда турсин, саломига алик олишга тоқати йўк.

— Қозоқ халқида ҳар ким етти отасигача билмаса, айб саналади! Етти отагача билиш деган сўз, ўрта ҳисоб билан тўрт юз йил атрофидаги гапни билиш керак, деган сўз! Бизда айрим ёшлар тугул, баъзи кишилар бобокалони тугул ўз отасининг таржимаи ҳолини батафсил айтиб беролмайди!

Бобойнинг битмас-туганмас хазина эканлиги юқоридаги гапларидан билиниб туради. Бундай кишиларнинг хизматини қилиб, шогирд тутинса арзимабдими?

Ҳозир ҳамма жойда — ерда ҳам, кўкда ҳам ер юзини ларзага келтирган Улуғ Ватан уруши ҳақида гап боради. Бобойнинг бу галги хангомаси ҳам ана шу жангу жадал ҳақида:

— Афандининг минг бир дардга даво бўладиган «эзибички» ёзиб бериши, бу «эзибички»ни ичган кишининг дарҳол дарддан фориг бўлиб кетаётгани ҳақидаги овоза бутун элга тарқалгандан тарқалиб кетибди.

Неча ой, неча кунлар юриб, узоқ бир гўшадан Афандини сўроқлаб келган киши дебди:

— Овулимизда кутурган ит ундан, дайди ит бундан кўпайиб кетди. Ҳозир иккиннинг бирини ит қопган. Ихлос қилсанг чўпдан халос дебдилар, тақсир. «Эзибички»нгизнинг таърифини эшитишим биланок, йўлга равона бўлдим. Яхшилигингиз биздан қайтмаса, худодан қайтсин.

Афанди ҳам ўйлаб-нетиб ўтирмай, оғилхонадан катта бир сўйилни олиб чиқибди-да, нажот сўраб келган ҳалиги кишининг кўлига гута туриб, дебди:

— Кутурган итга ҳам, дайди итга ҳам энг яхши «эзибички» ана шу асбоб бўлади.

Шу шекилли, киндик қонимиз томган, авлод-аждоқларимиздан бизга мерос бўлиб келаётган, тан деса танимиз, жон деса жонимиз туташ тупроғимизга, тошимизга анов-манов «эзибички» кор қилмайдиган теватлар оёқ кўйди. Бу итларга на «эзибички» кор қилади, на Афандининг ҳалиги асбоби. Ерда уруш. Кўкда уруш. Номусли, ориятли кишининг қонида уруш, жонида уруш. Бировлар урушга ўз раъйи билан кетиб боради, бировлар чақириқ билан. Элчилик эмасми, қай бирлар эса йиғлаб-сиқтаб кетиб боради.

Этақдан олган итнинг ҳисобини қилса бўлади. Бу итлар ёқадан

олиб турибди. Қўймагудай жўни бор. Душманинг ғолиб бўлса, қочмоқ ҳам хунар, деган гапни сал орияти йўқроқ бир киши айтган шекилли. Бундай деганим: душманининг бошида ғолиб келгудай жўни бор эди. Ростини гап, лаънатиининг қўли ҳам баланд эди.

Ўша кезларда орамизда, ол энди тахтимиз ҳам, бахтимиз ҳам, божимиз ҳам, тожимиз ҳам қўлдан кетди, деб аросатда қолганлар, ўзини хилватга олганлар бирон-сирон бўлса бўлгандир ҳам. Ҳар қалай, шоху гадонинг ҳам куни бундайларга қолмасин.

Шундай қилиб денг, уруш деганингиз элниги, улуснинг тинкаматорини бир қадар қуришиб бормоқда эди. Шаҳар тугул кишлоқларда қут қайда? Йиғлаган ундан кўп. Сиқтаган бундан. Бағри бутун одам камдан-кам. Йигитларнинг садда сараси, сайдиғи урушга кетиб бўлган. Навбат биз тенги ўрта яшарликларга ҳам келди. Осмон ўйилиб остига тушгани шу. Қирқ учинчи йилнинг ҳамал ойлари эди. Бизни меҳнат фронтга оладиган бўлди. Мен ўшанда нақ қирқ етти ёшнинг устидаман. Емоқдан, ичмоқдан, ишламоқдан қолганимча йўқ. Ҳали тошни тошга, тоғни тоққа уриштиргудай жўним бор. Боғдон билан Сафар отадан, Ухум билан Мажрумдан жами бўлиб, қирқ-эллиқ кишини Жиззах истансасига олиб келишди. Истансада одам деганингиз тумонат. Йўқлама устига йўқлама қилиб турилибди. Жўнар олдимизда истансани қий-чув тутиб кетди. Биров дод солса, биров фарёд қилади. Қийин-қийин хотин-халажларга қийин. Урушнинг ташвиши, уй-рўзғор ташвиши, бола-чақа ташвиши, дала иши — ҳамма-ҳаммаси шуларнинг бўйида. Албатта, эр киши у ёқда турсин, шунчаки бир шикорга отланаётган кезде ҳам аёл киши, қачон келасиз, деб кўз ёши қилса ярашади. Бу эркак кишига хуш ёқади. Ҳозир-ку, биз ярим урушга — меҳнат фронтга жўнаётимиз. Бундай вақтда хотин киши тугул сени қузатиб қолаётган ёш-ялангнинг ҳам кўзида ёш қалқади. Мен сал эзмалик қилгандай бўлдим, шекилли. Гапнинг индаллоси шуки, поездга чиқишимиз олдида айрим кишиларнинг бола-чақаси билан хайр-хўшлаша туриб, ўпкасини босолмай хўнграб йиғлаб юборганини кўриб, жон-поним чиқиб кетгудай бўлди. Ўзини босиб, тилимни тиёлмадим:

— Садқаи одам кет. Эркак бўлмай ўл. Ҳукуматимизнинг эсини сенга қолган куни. Сени эр санаб, этагингдан тутиб юрган аёлнинг отасига лаънат.

Бу гапим ҳалигиларнинг суяк-суягидан ўтиб кетди шекилли, сал одамга ўхшаб қолди. Ростини гап, менинг ҳам аҳволим чатоқ, аввалги оилам синиб, қарийб ярим ёшимдаги қизга уйланганим энди йилдан ошган эди. Қўлида бир ойликкина ёш боласи. Тузоққа тушган турна боласидай, кўзлари термилганча йиғлаб қола берди. Менинг ҳам ичим эзилиб боради. Лекин сир бой бермайман.

Поезд кечкурун йўлга тушди. Кетиб борамиз. Мамлакатимизнинг кетсиз, қўламсизлигига ўшанда тан берганман. Қозоқ даштининг бепоёнлигига ўшанда беш кетганман. Бизнинг чекимиз Москва яқинидаги бир заводга тушди. Завод нима ишлаб чиқади? Бу ерда қандай ишлар қилинади? Буни ҳеч қачон, ҳеч кимга айтмаслигимизни, сир тутишимизни бизга қатъий тайинлашди. Ўшандан бери бу

ҳақда бирон кимсага оғиз очганимча йўк. Очмайман ҳам. Ҳозирда ҳам айтмайман. Шу ўринда бир донишманднинг гапи ёдимга тушиб кетди. У деган экан:

— Оламда ўзлигингни билишдан, сирингни сақлай олишдан мушкулроқ иш йўк. Мушкулликни мушкуллик билан енга олган одам — одам.

Шу гап — гап! Энди муддаога ўтай. Завод уч сменада ишлайди. Ҳар сменада беш минг киши келиб, беш минг киши чиқиб кетади. Бир кўрган кишингни ойлаб-йиллаб кўролмайсан. Миллат масаласига келганда, қорақалпоқдан тортиб қалмоққача бор. Кўпчилик ўрис. Ўрисча билмаганнинг ҳолини хароб деса бўлади. Менинг шेरикларим ўрис. Кундалик тирикчиликка керак бўладиган сўзларни хаш-паш дегунча ўрганиб олдим. Бирок, эмин-эркин гаплаша олмайман. Сўзлашгудай бўлсам, барини билиб тураман. Бирок қайтаролишига ўшанда имон келтирганман. Шундай қилиб денг, у вақтларда Бухоройи шарифнинг ҳозирги беминнат гази қайда дейсиз. Ҳамма иш кўмир билан, иликтир билан бўлади. Иш вақти саккиз соат. Интизом қаттиқ. Биласиз, қирқ учинчи йилнинг қишидаёқ ғанимларимизни арвоҳ эмас, қизил кўшинларимиз уриб қўйган эди. Фашистларнинг хешти ҳам совуқ бўлади, пушти ҳам совуқ бўлади, деган гапни ўшанда эшитганим бор. Улар совуққа ўлгудек йўк бўлар экан. Уларнинг бу қусур, бу илллати бизга, бизнинг қизил кўшинларимизга қўл келгандан келганини, тошимизнинг ўрга юмалаганини, Москва-нинг соғ-омон сақланиб қолинганини урушнинг миридан-сиригача билувчилар бизга сўйлаб беради.

Биз ишлаётган завод ҳам душман томонидан топталган экан. Заводни қадимги холига келтириш керак. Армиямизни кийинтириш, қуроллантириш керак. Бунинг учун ишлаш керак эди. Тинимсиз ишлаш керак эди. Эл бошига иш тушиб, эрлар этик билан сув кечмоқда эди. Ҳар бутага ўт тушса, ўзи ёниб, ўзи ўчар, дейдилар. Эндиги кунда бундай эмас эди. Бутун мамлакатимизга, элимизга, ўзлигимизга ўт тушган эди. Биз ҳам шуни баҳоли кудрат ўчирмоқда эдик.

Биз ишлаётган заводда ойда ё ҳафтада саккиз соат ўрнига ўн соат, ҳар замонда еса ўн саккиз соат сурункасига ишлашга тўғри келарди. Бунга чидаган чидарди. Ўн саккиз соат ишлаган кишилар учун алоҳида жой, алоҳида овқат. Мен ана шу ўн саккиз соатлик иш кунини пойлаб турардим. Ишлаб бўлгандан сўнг яхшилаб дам олиш, тана-тўшингни ёзиб овқатланиш — ўша кезларда ҳар ким учун ҳам катта давлат эди. Бирок, қайси азамат сурункасига ўн саккиз соат ишлай олади? Бунинг учун куч керак. Қувват керак. Бардош керак. Менинг еса жоним танамга сигмайди.

Уйдагилар, дўсту биродарлар, хешу акраболар билан тез-тез хатлашиб, хабарлашиб турамиз. Қишлоқдан хат олган кунни худди отамиз тирилиб келгандай шодмон бўлаемиз.

«Сув оқар тош устида,
Холим бор кош устида.

Ўдга тушган чоғингиз,
Йиғлайман ош устида.

Дарёнинг қундузиман,
Осмоннинг юлдузиман.
Қачон қайтиб келасиз?
Онамнинг ёлғизиман...»

Менга бу тарзда хат битиб йўллаган қора кўзнинг кимлигини айтмасам ҳам билиб турибсиз. Мен бу хатни олишим билан, ўша сени қошларинг устидаги холларингдан, мени ёдга олиб тўккан кўз ёшларингдан аканг, деб қўяман. Қувонганимдан ўйинларга тушиб кетаман. Ёнимдаги ўртоқларимга ҳали роса дийдорига тўймаганимни айтиб бераман. Улар бундан қотиб-қотиб кулади. Сўнгра сўзга тўмтоқлигимни қўпам билдирмаслик учун мен ҳам унга байту ғазал билан хатлар битаман:

Мерган сайин
Сочинг майда ўрилар ўрган сайин.
Хатга солган расмингни, бўйларингдан,
Ичим ўтдай ёнади кўрган сайин...

Шундай қилиб, ўзимизнинг кўнглимизни ўзимиз кўтариб, ориқ кўнглимизни ёруғ қилиб юрамиз. Аслида юракка қил сиғмайди. Куну тун душманнинг заволини, саллотларимизнинг камолини тилаймиз. Бола-чақаларимизнинг олдига соғу саломат қайтишни орзу қиламиз. Ҳар қалай, туя букрилигини билганда ҳаром ўларди, дегандай, босган ерини гиёҳ битмасдай қилиб бораётган баттол ёвнинг ҳаром ўлишига ўзларининг ҳам, ўзгаларнинг ҳам кўзи етиб қолган эди.

Жангтоҳларда жанг авжида. Қўлимиз ишда. Ақлу ҳушимиз билан қулоғимиз радиода.

Еримизни ҳам, элимизни ҳам булғатган душманнинг аҳволи қалай? Қай шаҳар қуршовда? Қай шаҳар офатлардан омон қолди? Майдонга кимлар кириб, кимлар ташлаб қочяпти? Кимлар жон бериб, кимлар жонлар оляпти? Саркардаларимизнинг ақл бовар қилмас даражадаги тадбирлари. Кўринган тоғнинг йироғи йўқ. Тоғимизнинг, таянчимизнинг ой сайин яқинлашаётгани.

Хазина қўриқчиларидан бири узундан-узун туш кўриб, тушини подшога айтиб бериш учун арз қилибди. Арзи инобатга олинбди. Хазина қўриқчиси кўрган тушини айтиб беришга тушиб кетибди. У бу кўрган узундан-узоқ туши учун подшонинг ғазабига учраб, хазина қўриқчилигидан ҳайдалган экан. Шунга ўхшаб, узундан-узун туш кўриш у ёқда турсин, бамайлихотир дам олиб, бафуржа овқатла-нишга вақт қайда?!

Шундай қилиб десангиз, бир куни яна сурункасига ўн саккиз соат ишлашга тўғри келди. Шеригим йигирма ёшлардан ошган баркамол бир ўрис қизди. Куч десангиз кучда, иш десангиз ишда мана ман деган йигитни йўлларда қолдиради. Кўз деганингиз ундан, юз деганингиз бундан зиёда. Исми — Зина. Мен тенги

бир киши (отини айтиб ўтирмайман) бу қизнинг ишқида бир куйиб, бир ўртанади.

Зиничкахоним, Зиничка,
Беллари қилдан ингичка.
Ойингиз рухсат берсалар,
Ўйнаймиз кошка-мишка...

Аслида бу киши билан Зинанинг Кошка бўлиб ҳам, Мишка бўлиб ҳам ўйнашишга тоқати йўқ. Ҳалиги шўрлик эса ўзи ёниб, ўзи ўчади. Биз ичимизда, Кошка бўлмай ўл, Мишка бўлмай ўл, деймиз.

Мен қизнинг қаддини, камолини кўриб хафа бўламан. Бу қизга муносиб йигитлар урушда қон кечиб, жафо чекиб юрибди. Уруш бўлмаганида мен тенги кишиларнинг бундай қизларга ишқ-муҳаббат изҳор қилишига йўл бўлсин эди.

Алҳосил, Зина билан юз килолик замбилда улкан чўян печкага кўмир ташишга тушиб кетдик. Шу йўсин тиним билмай тўрт соат ишлаб турдик. Бора-бора оёғим чалқаша бошлади. Номус кучли. Ҳанда ҳам сир бергим йўқ. Унинг эса ҳали-бери толиққудай жўни йўқ. Алҳол, дам олдик. Қизнинг гапидан мени синаганини, тан бергандай бўлганини, уят ҳам бўлса айтай: мени ёқтириб қолганини билиб олдим. У мени Тарас Бульба деб атай бошлади. Шу-шу, лақабим Тарас Бульба бўлиб кетди. Бора-бора қишлоқдаги курсдошларим Мулла Тарас дейдиган бўлишди. Тарас Бульбаси ким? Ким бўлиб ўтган? Нима ишлар қилган? Миллати, мазҳаби — булари менга қоронғи. Нима бўлса ҳам бу Тарас Бульба дегани ёмон одам бўлмаса керак, деб ўйлайман. Ғурурлигим тутиб кетади. Қайтадан яшариб, куч-қувватга энгандай бўламан. Оламан десам, теккудай жўни бор. Баттар хафа бўламан. Худо ҳаққи, хўрлигим келди. Тирик жон. Унга ҳам қийин. Биргина унга эмас, эркак зотининг бир оғиз ширин сўзига зор бўлган беваларга, бўйи етган қизларга қийин.

Зина мени тушунди. Мен уни тушундим. Қанча вақтгача юзимга қаролмасдан, уялиб, ўсал бўлиб юрди. Бир куни бағримга босиб, ака-сингил тутиниш истагимни ўрис тилида чалакам-чатти тушунтира билдим. Хижолатдан қутқаздим. Шу-шу, Зина билан ака-сингил тутиндик. Ҳали-ҳали хатлашиб, хабарлашиб турамиз. Борди-келдимиз бор.

Йиғлай-йиғлай ариқ қазиб, ўйнаб-кулиб сув ичадиган замонлар ҳам келди. Гитлернинг қонли рейхи тугатилди. Рейхстаг устига совет ялови тикилди. Гитлер билан Геббельс дегани зўр келгандан сўнг носвос касалига мубтало бўлибди, ўзларини ўзлари ўлдирибди, деган хушxabарни эшитдик. Рейх, Рейхстаг деган сўзларнинг маъносига тук тушунмайман. Ўзимча Гитлернинг тож-тахти бўлса керак, деб ўйлайман. Яна бу Геббельс дегани ким бўлди? Кейинчалик билсам: бу ҳам катта кўппаклардан экан.

...Уй-уйимизга қайтиш тўғрисидаги хабарни эшитган кездеги суюнганларимизни эндиги кунда сўз топиб айтиш қийин. Киндик қонимиз томган қишлоғимизга келадиган, ёру биродарлар билан кў-

ришадиган кунлар ҳам насиб қилди. Қулган қайси? Қувонганидан йиғлаган қайси? Бир-бирини бағрига босиб, қўзи-қўйда искашиб, кучоқлашиб қўришгани қайси?

У кунлар ҳам ўтди-кетди. Бироқ бир кун бўлса ҳам урушга тушмаганимга, жуда бўлмаса биттагина душманни ўз кўлларим билан қонталаш қилмаганимга ҳамон армон қиламан. Баъзи бир фронтовиклар гоҳо қон кечганларини беш кишининг боши бириккан жойда айтиб, қилган ишини кишига таъна қилгандай бўлади. Мард киши қилган ишини, яхшилигини ҳеч қачон юзга солмайди. Баъзида бир хиллари билан ўрлашиб қоламан. Жаҳлим чиқиб кетганидан, биз урушга тушмасак ҳам сенга ўхшагандан кўп иш қилган бўлсак қилгандирмиз, лекин кам иш қилганимиз йўқ, деб юборганимни ўзим ҳам билмай қоламан. Қоним қайнаб кетади.

Қўйинг-чи, уруш тўхтаган кунда туғилган бола бу кун ўттиз ёшга кирибди. Қирчиллама йигит бўлибди. Ўша куни туғилган қизалоқ эндиги кунда тоғларнинг сўнасидай, суралойидай товланган келинчак. Қўш қопқали улкан бир уйнинг бекаси. Ўша йили ўттиз ёшга кирган қирчиллама йигитнинг бугун соч-соқолига оқ оралаб турибди.

Кишининг ёши кетган сайин дунё кўзига кўркам бўлиб кўриниб борар экан. Бошқани билмадим, менга шундай. Ҳали-бери қарияликка бўй бергим йўқ. Ахир, бу кунларга етиш учун озмунча қурбонлар бердикми? Бир йигит қирқ йилда бино бўлади. Биз эса керак бўлганда кўксини кўкка қалқон қиладиган туманлаб йигитларимиздан айрилмадикми? Ота юртимиз, олтин бешигимиз, еру осмонимиз, ору номусимизни ёвга топтатмаслик учун қонларимиз дарё-дарё бўлиб оқмадим? Бу кунларимизнинг қадрига етган бор, етмаган бор. Эл тўк. Мамлакат обод. Чегара осойишта. Соқчиларимиз сергак. Ойнаи жаҳон ер юзининг қай нуқтасида нима гап, нима воқеа бўлаётганини кўрсатиб, хабардор қилиб турибди. Минай десак, машина. Чиқай десак, пойиз. Учай десак, самолёт. Яна нима керак?

Алҳосил, яшайдиган, яшарадиган шундай саодатли кун, шундай саодатли соатларда қазойи қадар тугул, қарияликни бўйнига олади-ган аҳмоқнинг ўзи йўқ.

БОҒ ҚОРОВУЛИ

Қарол бўлиб кўрдим — косам оқармади.

Чоракорлик ҳам қилдим — бирим икки бўлмади.

Мардикор бўлиб ҳам ишладим. Бош қаттиқми, тош қаттиқ, деган гапнинг маъносига ўшанда тушуниб етдим.

Бир кун оч қолган кишидан қирқ кун ақл қочади, дейдилар. Одамлардан ақлнинг қочган кезлари. Бир ёнда қурғоқчилик, бир ёнда қарсиллаган қаҳатчилик. Бир томонда вабо. Бир томонда Жиззах кўзғолони. Бир бурда нон одамзоддан азиз.

Бир йўловчи толиқиб, тамом бўлиб, қош қорайганда бир қишлоққа етиб келибди. Таваккал деб бир уйнинг дарвозасини тақиллатиб

ди. Ўзи келган меҳмон атои худо эмасми, уй эгаси қўлини кўксига қўйиб йўловчини хуш кўрдик, деб кучоқ очиб кутиб олибди. Энди меҳмоннинг олдига қўйгани на нон бор, на овқат. Бир коса қатик келтириб, олинг-олинг қилибди.

Йўловчи сал шоиртаъб экан, дебди:

— Бу замон қандай замон, қўйгай қатикни нонсиз.

Мезбон ҳам ўйлаб-нетиб ўтирмасдан жавоб берибди:

— Арпа-буғдой пишганда кел, тўғраб берай армонсиз.

Роса кулишибди. Ноумид шайтон, бу кунлар ҳам ўтар-кетар, деб ўз кўнгилларини ўзлари кўтаришибди.

Ўша йиллари ўз кизини, ўз синглисини ё бир пуд, ё ярим пуд галла учун сотган одамларни ўз кўзимиз билан кўрганмиз.

Бир бош — бало бош. Бунинг устига мўйловим сабза уриб, бетимга ҳуснбузар тошган пайт. Қизи бўйга тўлган бойлар уйига, бекаси ва бойваччалар остонасига оёқ бостиргани тоқати йўқ. Мертик-сертик бўлганимда ҳам ўчоғидан кириб, туйнугидан чиққан бўлардим. Қарасам, бир қорним ҳам тўймайдиган. Бола-чақалик бўлмаганимга ҳам шукур қиламан.

Ахири бўлмади, ўғирлик қилдим. Бу ҳам қўл келмади — элга қўшилолмай қолдим.

Қўйинг-чи, бир қилмаганим сўфилик қолди. Ҳалиги қилган қилмишларим хатарли. Йўлтўсарнинг боши йўлда қолади. Бир кун эмас бир кун ўлигим қайси бир тоғу тошда қолиб кетади. Сўроқлайдиган йўқ. Қобирғаси қайишадиганим йўқ. Ўйлаб ўйимга етмайман, бўйлаб бўйимга. Бу ерларга қараганда Мирзачўлда кун кўриш бир нав деб эшитаман. Бироқ, киндик қоним тўкилган гўшам — Бойкўнғирни ташлаб кетгани кўзим қиймайди. Бу ернинг минг бир дардга даво об-ҳавосини, булоқ сувларини, ёз бўйи қор билан қопланиб ётадиган ўрқач-ўрқач тоғларини тарк этгани юрагим бетламайди: ўксик отам, мунис онам шу ерга қўйилган. Буларни ташлаб қаёққа кетаман. Шуларни ўйлаб, хўрлигим келади.

Алҳол, чакмонни елкага ташлаб, тонг-азонда йўлга тушдим. Санғзор бўйлаб кетиб бораман. Ўз киндик қоним тўкилган қишлоғимни қайта кўраманми, йўқми? Мени қаерларнинг тузи тортиб турибди? Бу ёш бошимда яна қандай савдолар бор? Шуларни ўйлаб, кўнглим вайрон бўлиб кетади. Шу йўсинда Милутин истансасига келиб, пойизга чиқдим. Пойизга йўл қаҳатми? Ҳадемай Мирзачўл истансасига келиб тушдим. Йўл қайда, йўриқ қайда — билмайман, бир-икки кун чойхонада юрдим. Чойхона деганимиз аслида бангилар билан ўриларнинг макони. Ифлослигидан сўз очмаса ҳам бўлади. Бу ернинг баланд-пастига тушуниб олгандан сўнг, темир йўлга ишга кирдим. Ўзбекчани сувдай биладиган бир Сергей деган ўрис билан ошна бўлиб олдим. Тоғликмасманми, темир йўлда узоқ ишлай олмадим. Юрагим сиқилиб кета берди. Кўнглим дала-даштни қўмсаётганини Сергей ўртоғимга айтдим. Бу гапим унга хиёл маъқул тушгандай бўлди. Дехқончилик қилиш ниятида Мусофиробод қишлоғига бордим. Пахтани биринчи кўришим. Бунинг ўзи оқ бўлса ҳам, меҳнати чаток бўлар экан, десам, шимдагилар қотиб-қотиб кулади. Кун кетидан ой, ой кетидан

олтой ўта берди. Емоқ-ичмоқдан, кийим-кечакдан камим йўқ. Бирок, Бойқўнғир билан бу ернинг ер-суви, об-ҳавоси фарқи ер билан осмонча. Боз устига, тўрт томонимиз тўқай. Қадамда қамиш. Бир қарич ерни эпақага келтиргунча кишининг она сутлари оғзига келади. Одам камчил. Борлари ҳам турли томондан — бири ўроқлидан бўлса, бири сўроқлидан. Ҳар қалай, элга эл келса — давлат. Ҳар куни бу ернинг шароитига кўниколмайд кетгандан кўра келган кўп.

Бошинг икки бўлмайд, молинг икки бўлмас, дегандайд, энди уйланиш тўғрисида ўйланиб, узун тунларни тонгга улайман. Ўзим кал бўлсам ҳам кўнглим нозик: есирга уйландиган аҳмоқнинг ўзи йўқ. Несибали деган зулукдайд бир бодомқовоқ қозоқ қизини кўпдан бери кўзга босиб юраман. Ўлгўдайд қув қиз. Ярим ҳазил, ярим чин гапга солсам, қайтариб ташлайди. Баттар бўғиламан. Мен байтдан келсам, у ўландан келади.

Отимни онам суйиб Несиб қўйган,
Шашимни ўн тўртимда эсип қўйган.
Сўз боси аввал ҳадис, айтши нағиб,
Бир жақсини жаманга қўсиб қўйган?

Мен ҳам бўш келмайман:

Отингни онанг суйиб Несиб қўйган,
Шашингни ўн тўртингда эсип қўйган,
Сенинг минен менингайд бўп журсин деб,
Бир жақсини жаманга қўсиб қўйган.

Йигит кишининг омади келгандан сўнг шундай бўлади: бу жавобимдан қиз завқ қилди шекилли, какликдайд қақиллаб кулиб юборди. Шу-шу, қизни ўзимга ром қилдим-қўйдим. Бошим осмонда. Дўппи яримта. Оғиз деганингиз қулоқда. Бошда қизнинг ота-онаси:

— Бу қаранг қағир сарт қай элдинг боласи, қай одамдинг фарзанди эканлигини билмей турип, қизимизни бералмаймиз. Бунинг қалин тўлеседе қудрати жетпейди,— деб қийиқлик қилиб туриб олди.

Орага холис одамлар тушди. У деб, бу деб, уларни кўндиришди. Қарз ол-да хотин ол, хотин фойдага қолади, дегандек қарз-ҳавола қилиб, уйланиб ҳам олдим. Кун сайин молимга мол, йил сайин жонимга жон қўшила борди. Эр-хотин ўз меҳнатимиз билан колхозда эътибор топдик. Чайладан дангиллама уйга кўчиб ўтдик. Энди кун сайин ота юртим эсимга тушади. Ўттизинчи йилларнинг баҳор ойларида уч-тўртта бўлиб, Бойқўнғирга бордик. Ҳали у ерларда колхознинг бир тузилиб, бир бузилиб турган кезлари экан. Аҳвол аввалгича. Бор борича, йўқ ҳолича. Менинг чўлдан тўлиб-тошиб борганимни кўрган ҳамма хайрон. Бу ерда бир ҳафта атрофида туриб, дўсту ёронларнинг дийдорига тўйиб қайтдик. Шундан сўнг тоғдагилар билан бориш-келишимиз узилмади. Тоғу тошни чин гиртка босган йили тоғлик жойларда нон билан ошнинг авлиё бўлганлиги мен тенгиларнинг кечагидайд ёдида. Одамлар қаернинг

дони бўлса, ўша ернинг товуғи бўлиб кета берди. Мени қора тортиб, тоғдан йигирма хўжалик колхозимизга кўчиб келди. Дунёга келиб, менинг ҳам одамларга фойдам тегар экан: деб кўнглим тоғ бўйи кўтарилди.

Қўрамиз кўйга, қазноғимиз ғаллага энди тўлиб турган чоғда уруш бошланиб кетди. Одам деганингиз инига бало-қазо дориган аридай тўзди. Ит эгасини танимай қолди. Йўлбарсдай йигитларимиз урушга кетди. Кун хотин-қизлар билан қарияларга қолди. Орадан бир йил ўтар-ўтмас, мен тенгилар меҳнат фронтга жўнатилди. Мен ҳам қараб турмадим. Уларнинг сафига кўшилиб жўнадим... Ҳозирги Горький номидаги автомобиль заводига тушдик. Ҳаммаёқ вайрон. Урушнинг қолдирган жароҳати шундай. Ўзи қандай бўлсайкин?.. Ана шуларни эслаб, юракларимиз уюшиб кетади. Йигитларимизнинг жонига тўзим тилаймиз. Бу ердан менинг ризким орадан уч ой ўтар-ўтмас узилди, ўнг қўлим шпал тагида қолиб, ёвга бормай ярадор бўлиб қолдим. Госпиталда даволаниб, уйга қайтдим.

Кўп қатори далага эрта чиқиб, кеч қайтиб юрдим. Бир куни колхоз раиси олдига чакириб, деди:

— Ҳозир мард кишиларнинг ўзини майдонга урадиган чоғи. Иззат талаб қилиб ўтиришнинг кезимас. Гапнинг қисқаси, пахтанинг тилини бир одамча биласиз. Шу важдан, ўзингиз ишлаётган бригада аъзоларига бош бўлиб турсангиз. Бу бир менинг эмас, колхоз раҳбарларининг фикри.

Йўқ деёлмадим. Қуш йўқ жойда қурбақа булбул дегандай, босган кадамидан ер ларзага келадиган йигитларимиз бўлганда бу одамларнинг куни менга қолармиди, деб ўзимча ўкинаман. Бошга тушса, кўз кўрар. Ишга киришиб кетдик. Еримиз юз эллик гектардан ортик. Бирининг оғаси, бирининг тоғаси урушда. Бирини синглим, бирини қайнсинглим, деб ишлатаман. Ўзим бригадирсиниб қараб турмайман. Биринчи йилдан юзимиз ёруғ бўлди. Ҳар гектар ердан ўттиз центнердан ошириб пахта бердик. Шу-шу, ҳосилимиз йил сайин ошса ошди, камаймади. Ота кўрмагани бола кўрар, дегандай, номим мажлис-маъракаларда тилга олинадиган бўлди.

Ҳақ эгилади, синмайди. Уруш ҳам тугади. Ҳам кўзи сўқир, ҳам кўкраги сўқир душман билмай осмонга тупуриб қўйган экан, тупуги юзига тушди.

Алалхусус, ўтган йилгача бригада бошлиғи бўлиб ишлаб келиб, куз ойларида пенсияга чикдим. Бекордан худо безор дегани ҳақ рост. Эркак кишининг кун бўйи ё уйда, ё чойхонада гап сотиб ўтиришидан хунук иш йўқ. Шуларни ўйлаб, боғ қоровуллигини олдим. Ҳали-бери қарилликни бўйнимга олгим йўқ. Ўтган умримни бундай сарҳисоб қилиб қарасам: бир одамча яшаб, бир одамча меҳнат қилибман. Аввалим хароб эди. Охирим обод бўлди. Меҳнатимнинг орқасидан Москвани кўрдим. Кўрғазмада ҳам бўлдим. Увалик-жуваликман. Ҳеч нарсадан камимиз, армонимиз йўқ. Қўлимиз узатган ерга етади. Илгарилари отни йигитнинг қаноти дегувчи эдилар. Ҳозир от ўрнини енгил машина эгаллади. Эшигимизнинг олдида «Волга» машинаси. Тўнғич ўғлим инженер, ўртанчам муаллим. Кенжатайим Тошкентда олий мактабдан ҳам катта ўқишда

ўқийди. Олим бўладиган жўни бор. Менинг каби чўлга келиб, бири икки бўлганлар: сўққа боши билан келиб, невара-чеваралик бўлганлар сон мингга. Мирзайи азимда минг Қоруннинг хазинаси, туман Жамшиднинг давлати бор, деганлари шу. Бу чўлнинг ҳали олинмаган оламжаҳон олтини, ҳисобсиз дафинаси бор.

Боғи Эрамни кўриб келган бирон бандани кўрганимиз, эшитганимиз йўқ. Бу — шунчаки маҳоват. Китобдаги гап. Менимча, ўша айтган Боғи Эрами шу кунги Мирзагулистон бўлса керак. Мен парча нонга зор бўлиб чиққан ўша Бойқўнғир ҳам Боғи Эрам бўлиш олдида. Эллик йилда эл ўзгарар, юз йилда ер, деганлари шу.

Сиз мenden таржимаи ҳолимни айтиб беришни сўрадингиз, ўғлим. Саводим йўқлиги сабабли ёзиб беролмай, ҳикоя қилиб бердим. Бунинг учун мени маъзур тутинг. Авомлик қилиб, замонга, зонгга тил тегизиб қўйган жойим бўлса, кўлимни кўксимга қўйиб, кечирим сўрайман.

Бу — бир. Иккиламчи, яхшилаб меҳмон қила олмадим. Даладаштни айлантира олмадим. Кўзга яқин, кўнгил ёвуқ ўртоқларингиз билан бир пайт топиб келинг. Обдан гурунглашамиз. Бу бобонгизнинг кўкайида қат-қат бўлиб ётган гаплари, ҳангомалари ҳали жуда кўп, чироғим.

Хат-пат ёзгудай бўлсангиз, Сирдарё бўйида истиқомат қилувчи Отамурод Нурмат ўғлига тегсин, десангиз бас. Уй-жойимизни кўрдингиз. Яна йўлингиз тушиб, биз томонларга келгундай бўлсангиз, меҳмонхона-сеҳмонхона деб юрманг. Кутаман!..

БИРИНЧИ ҚОР ҚЎШИҒИ

Эргага республикамизнинг тоғлик районларида қор ёғиши кутилади.

(Тошгемир Тойлоқовнинг телевизорда айтган гапидан.)

Кечга яқин мағриб томонни қора булут қоплаб, об-ҳавонинг авзойи бир зумда савр ҳавосидай ўзгарди-қолди. Еру кўкни тутиб келаётган қора булутдан олдин шитоб ҳамда шиддат билан туриб берилган қора совуқ сўнгги куз ўрнини узил-кесил киш фаслининг эгаллаганлигини очик-ойдин билдирмоқда эди. Чор атрофни қоплаб, кўк билан бўйбўйлашиб турган тоғлар боши ҳадемай тунд тусга кирди. Ёпирилиб келаётган қора булут ўрқач-ўрқач қояларни қоплаб ётган туманларни тоғлар ортига суриб кетди. Қушларнинг тўда-тўда бўлиб ўзини дов-дарахтларга уриши, қарғаларнинг озодликка чиққандай яйраб, қанотлари ҳавони қиличдай кесиб, ердан кўкка, кўкдан ерга қуйилиб: «базми замҳарир» қуриши, олашақшақларнинг кўрау кўтонларда ўзларини қўйгани жой то полмай «жавлон» уришлари; қўй-кўзиларнинг тоғ-тошни қоплаб қишлоққа қайтиши, бияларнинг ўз қулунларини бағрига олиб кўриглаши — буларнинг ҳамма-ҳаммаси биргина қорнинг ёғиши эмас, ҳатто қор бўрони бўлишининг аниқ аломатлари эди. Ўша келаётган

қора булутлар кўз очиб юмгунча Ойқорни ортда қолдириб, Моргузар осмонини забт этиб, Октовни ўраб олди. Бахмал бўйлари қора чодирга бурканди.

Қишлоқ аҳли бир зумда безовта бўлди-қолди: қай бир уй бекаси ўчоқ бошини саранжом қилишга, тандир устига шолча ташлашга тутинади. Қай бири қайлардадир дилдираб ўйнаб юрган боласини сўраб-суриштиради. Қай бир келинчак булоқдан сув олиб келиб қўйишга шошилади. Қўйчибонлар тусоқларини тўхлилардан айириш билан овора. Ким отини сувлаб, боғловда турган бедовини бостирмага боғлайди. Анови мўйсафиднинг ўй-хаёли эса катта қирга йилки ҳайдаб кетган ўрганча ўғлида. Ўсмирлар саржин қилиб, қариялар ўртага ўт қалаб, пазанда уй бекалари хамирга уришиб, кулчатой қилишга ҳозирлик кўрадилар. Ҳарбий хизматдан яқиндагина қайтган йигит шу биринчи қор баҳонасида қайлиғига яширинча ёзиб қўйган «Қорхат»ини қай йўл билан ўша суюклисига етказишини ўйлайди...

Биргина Абдусалом ака кечадан бери — Тойлоқовнинг «башорат»идан кейин ўзининг суйса суядиган, суянса суянадиган кишиларидан бири Сувонкул оғага «Қорхат» ёздириш билан банд. Ён дафтарига ёзиб қўйган «Ёмғирли кунда ётиб ухла. Қорли кунда қайлиғингни унутма. «Қорхат» баҳонасида қадрингни сина. Қорли кунда — «Гап», «Гаштак», «Гап» еган бўлар қушдек. Ёз бўйи ёпирилиб ишлаб, қиш кунлари ётиб е», йўсинидаги қайдларининг, битикларининг йўли бошқа. Йўриғи бошқа. «Қорхат»нинг эса йўсини бўлак. Сабаби: бу йилги «Қорхат»ини байт билан айтмоқчи бўлди. Байтга эса унчаям уқуви йўқ.

Алҳол, катта бошини кичик қилиб овул аҳамиятига молик бўлган шоир Парвозий (Толиб Турсун)нинг уйига борди. Кўп «ижод» қилганидан ранг-рўйи тупроқ тусига кириб, ковоқлари салқиган, лаблари гезариб, кўзлари сўлғин ҳолга келган, ҳали ўттизни қораламай туриб, афт-башарасини ажин қоплаб олган шоир Абдусалом акани сохта тавозе билан қарши олди. Абдусалом аканинг елкаси тиришди. Ноилож нохуш ҳол-аҳвол сўрашган бўлишди. Мезбоннинг ҳойнаҳой бир иш билан келганини билган шоир гап орасида ўзининг бағоят банд эканини эслатиб ўтди.

— Ўзим ҳам ёзсам бўларди. Бироқ, ўз қишлоғингда шоир туриб, телба-тескари термалар битиш қулгуга қолишдай бир гап. Шоирнинг қўлидан чиққан «Қорхат»га нима етсин. Бугунча илҳом париларингиз ноз қилмай, фироқ қилмай турсин. Шартлари мана булар... Сиз фақат қофиясини келтирсангиз бўлгани, — деб гапни қисқа қилиб қўяқолди Абдусалом ака, Парвозийнинг осонликча «жон бермаслигига» кўзи етиб.

Шоир ҳам бошини мис товоққа сола бошлади:

— Садқаи суханингиз. Валекин Тўланбой овчининг Шамол лақабли тозиси ҳақида бошлаган марсиямни бугун тугатишим керак. Ваъдамиз шундай. Ҳадемай, Тўланбой ака ҳам келиб қолади. Уялиб қоламан.

Абдусалом аканинг қош-қовоғи уюлиб, қайфияти бузилди. Келиб-келиб шу одамга иши тушганидан хафа бўлди. Ҳафсаласи

пир бўлиб энди тураётган ҳам эди, шоир қалтираб-қақшаб рози бўлгандай бўлди. Абдусалом ака, мана бу қалам учи, деб уч-тўртта уч сўмликни шоирнинг киссасига солиб, тонг-азонда келажагини айтиб уйига қайтди.

Парвозий «қорхат»ни ниҳоясига етказгунча Абдусалом ака билан Сувонкул оғанинг кечмиши бирла кечирмишларини бир қадар айтиб ўтишнинг кези келди.

Абдусалом аканинг касби йилқичи. Ёши олтмишга етган, оила-боши. Униб-ўсган кишилардан. Қарийб йигирма жон учун бир қозон қайнайди. Неваралик-чеваралик.

Сувонкул оға — боғбон. Ёшлари эллиқдан ошган. Увалик-жувалик. Беш келиннинг қайнотаси. Бари бир ҳовлида туришади. Қозонлари ҳам бир, қазноқлари ҳам. Бир ойлик маошларини жамласа, олти юз сўмдан ошади. Чиқимларидан киримлари кўпроқ.

Ҳар иккаласи ҳам ҳар қандай кунларнинг бориға ҳам, йўғиға ҳам дош берганлардан. Қаернинг дони бўлса, ўша ернинг товуғи бўлишидан ор қилишади. Не бир қорли, қаро кунларда кўпчилик ҳам-қишлоқлари кун кўриш, тирикчилик ўтказиш учун ҳар қаёққа тарқаб кетиб, маъмурилик пайтлари киндик қони томган қадрдон қишлоқларига яна қайтиб келишган. Шунинг учун ҳам ўз юртдошлари, ўз овулдошлари, жон аямас узанги йўлдошлари, Қирқсадоқ қишлоғининг олтин қозиқлари, деб аташади.

«Қорхат» тонг азонда Абдусалом аканинг қўлиға тегди. Уни шоир шундай битган эди:

Кутлагаймиз Сизларни
Шу биринчи қор билан.
Кечга яқин боргаймиз
Дўсту биродар билан.
«Қорхат»имизнинг шарти:
Биринчи тандир кабоб.
Қайлали ош кетидан
Бўлсин қуртоба, чалоб.
Қўлидан келса Ботир
Тайёрласин тошпатир¹,
Сўзсиз қази кетидан
Куй кўнгилни яйратир.
Уй бекаси ўкинур,
Исроф бўлса овқати.
Кам-кам бўлган таомнинг
Кетмагай тилдан тоти.
Байт тўкиб, байт айтғуси
Даврадаги ҳар киши.
Бирон хунари йўқлар —
Одамнинг боёқиши.

¹ Тошпатирни аслида чўпонлар тайёрлайди. Хамир фақат сутга корилиб, роса ийланади. Сўнгра оловда обдан киздирилган оппоқ тошга ёпилади.

Бу шеър билан битилган «қорхат»ни Абдусалом ака чаққон, чаптаст ўгли Бозорбойнинг кўлига тутқазиб, тайинлади:

— Ҳойнаҳой, бу хатнинг шартини билсанг керак. Сувонкул оғаннинг кўлига «қорхат» деб тутасану қайтасан. Қувса, қочасан. Юз газ ергача қувиб етолмаса — бизнинг ютганимиз. Етолса — ютқизганимиз. Уқдингми?

— Уқдим.

Сувонкул оға боғловдаги биясини бостирмадан олиб чиқиб, кунгайдаги яккақозикқа боғлаётган чоғида, Бозорбой хатни кўлига тутқазар-тутқазмас, «қорхат» дея қайрила солиб қочди. Сувонкул оға ана-мана деб ўзини ўнглаб бияни боғлаб улгургунча бўлмай, Бозорбой юз газлик маррани орқада қолдириб кетди.

Сувонкул оға хатга бир сидра кўз югуртириб чиқиб, тос тепасидан тушганига тан берди. Жон аямас тобуткаш дўстининг шартлари оғир эди.

«Қорхат»нинг шарти-шарт! Сувонкул ота уй ичи, кўни-кўшниси билан бу оқшом бўладиган базмга ҳозирлик кўришга киришди.

Оллоназар амаки билан Сувонкул оғанинг қуда-андачилиги бузилиб, даври қиёматгача юз кўришмас бўлиб кетган эди. Ўртага не бир кишилар тушиб кўрди. Бўлмади. На қуда-андачилиги тикланди, на тўйда, на азада юз кўришди. Абдусалом ака пайтдан фойдаланиб, тоғлиқларнинг «ҳар қандай гина-қудурат биринчи ёққан қор тагида қолгани маъқул. Қорлар ёғиб, излар босилди деган мақолнинг маънисини шу. Шундай кезде бир баҳона билан ярашмаган кишиларнинг айбини Олло Таолло ҳам кечирмасмиш. Биринчи бор бош эккан кишининг гуноҳидан ўтмаган кимсанинг касофати ё жонига, ё молига, ё фарзандига урармиш», деган нақлларни кўнглидан ўтказиб, Оллоназар амакини уй ичи билан айтиб келишга одам юборди.

Сувонкул оға номозшом билан хуфтон оралиғида кўноқларининг истиқболига пешвоз чиқди. Не кўз билан, не юз билан кўрсинки, меҳмонлар орасида юзкўрмас бўлиб кетган қудаси. Оллоназар амаки билан қудағайи Ойлар хола!

Эгилган бошни қилич кесмас. Бу — бир.

Уйга келганни ит қопмас. Бу — икки.

Кек сақлаган кишининг — кўнгли кир. Бу — уч.

Шу вайдан кучоқ очиб қарши олмасдан, кўришмасдан иложи йўқ эди. Шундай қилди.

Ўн бир болорлик, вассажуфлик меҳмонхонаси ўзи келган меҳмонлар — атойи худолар билан лиқ тўлди. Таомилга кўра, ўртага дастурхон ёзилмай туриб, ҳол-аҳвол сўрашилди. Бир-бирин биринчи қор билан кутлашди. Ўртага дастурхон тортилди: Ленинободнинг пистаи хандони, Арслонбобнинг бодоми, полғори ўрик, Новқанинг сояки майизи, Жиззахнинг шотути, Бахмал бўйининг бўй таратиб турувчи баҳорий боли, Ёйилманинг қиркмаси... Қўноқларга кўрсатилаётган иззат-икром, шунга яраша такаллуф, тавозелар шунга яраша.

Ўтириш ўтоғаси, косагул дoston тўкиб, дoston айтмаса ҳам «Долли» билан «Авазхон»ларни бир қадар ёддан билувчи, байт тўкиб, бадиҳа айтишда тенги камдан-кам топиладиган, ўтиришнинг гули, давраларнинг булбули лақабини олган Пирназар паранг. Олинг-олингни биринчи бўлиб уй бекаси Бибимарям янга бошлаб берган бўлди.

Пирназар давом этди:

Олинг-олинг деганда олган экан,
Ололмаган орқада қолган экан.
Яқинлари келганда Ҳотамтойи
Мол-жонини ўртага солган экан.

Бу, унинг — мезбонларнинг сизлардан аяйдиган жони йўк, дегани эди. Бу, унинг — мезбоннинг ҳам Ҳотамдан кам жойи йўк, дегани эди. Дарвоқе, бошда сўз гапга, гап ҳангомага улашмай, таклиф-тавозелар бир-бирига қовушмай турган эди. Қуда-андалар ўртасидаги юзикоралик, кўнгилхиралик, совуқлик ўртадан кўтарилди олмаётган эди. Бора-бора таблар равшан торта борди, табиатлар тиниқлаша борди. Ўртага биринчи бор енгил овқат — сўк оши тортилди.

Сўк оши тортилиши билан Пирназар паранг:

— Биров оч кунимда сўкиб берсалар ҳам сўк ошини ичган бўлардим, — деган экан, дейиши билан даврада енгил кулгу кўтарилди. Шу билан давранинг танобини ўз қўлига ола билди. Даврага файз кириб, барака энгандай бўла борди. Шу пайтгача қисилиб, қимтиниб, чимирилиб ўтирган Ойлар хола ҳам энди ёзила тушди. Оллоназар амакининг қош-қовоқлари устидаги тундлик чирой билан алмаша тушди. Ана энди «қорхат»нинг шартлари бирин-кетин ижро этила борди.

Дастурхонга тандир кабоб тортилди. Иззат юзасидан калла солинган карсон Оллоназар амакининг олдига қўйилди. Байтбозлик бошланди. Биринчи байтни одатга кўра, Пирназар паранг бошлаб берди:

Бирингиз тан бўлса, бирингиз жонсиз,
Суюб, суянгулик, дилда имонсиз.
Бахт қуши чарх урсин бошларингизда,
Омад йўлдош бўлсин ишларингизда.

Бу энди байт айтишувининг бошламаси эди. Байт айтишув гали Оллоназар амакига берилди:

Мен сўзлайман аввал бошдан,
Ювса кетар ўсма қошдан.
Ёмон кунда ёт яхшидур,
Қадринг билмас қариндошдан.

Бу — Оллоназар амакининг ўтган ишга саловат, дегани эди.

Қариндош бўлмаса ҳам, Сувонкул кадрдоним эди,қишлоқдошим эди. Нима бўлганда ҳам биз — хом сут эмган бандамиз. Хатолик ё биздан ўтди, ё мезбонлардан ўтди, ўртага кимдир совуклик солди. Шунда ҳам узокдаги айрим қариндошлардан Сувонкул сингари ёт яхшидур, дегани эди. Бир қишлоқда туриб, бирга ўсиб, бирга униб, ярашмай қаёққа ҳам борардик, дегани эди.

Пирназар паранг байтни-байтга улаб кетди:

Андалибсиз гул ғариб,
Тўлин ойсиз тун ғариб.
Овулдош, отадошсиз —
Дунё бус-бутун ғариб.

Гал Ойлар холага келди:

Чертилмаган тор эдим, тор ҳам узилди энди,
Ёнимда чолим туриб, кўнглим бузилди энди...

Даврада гуррос кулгу кўтарилди.

Ўйлаб-нетиб ўтирмасдан, Оллоназар амаки ҳам бу байтни жавобсиз қолдирмади:

Чертилмаган тор эдинг, Зулайхоча бор эдинг,
Ўша хумор кўзларинг, кимга сузилди энди?

Унда кулмасанг, бунда кул. Унда қотмасанг, бунда қот. Нима бўлганда ҳам улоқ Оллоназар амакида кетди.

Жон яхшидур, жон яхшидур,
Жондан-да, жонон яхшидур.
Ўзини билмаган қиздан
Қилиқли жувон яхшидур.

Пирназар парангнинг томдан тушган тарашадай бу байти этагини ёпиб, ҳаё билан ўтирмаган қизга қарата айтилган эди. Ер ёрилмади, қизнинг ота-онаси ерга кириб кетмади. Бу қиз — Сувонкул оғанинг қўшнисининг қизи эди. Онаси қизининг биқинини ўйиб олди. Қиз ўзини сал ўнглаб олгандай бўлди. Укасини баҳона қилиб, ташқарига чиқиб кетгандай бўлди. Базм барбод бўлгандай бўлди.

Пирназар паранг паранглигини қилди:

У тоғда бир тўтиқуш,
Бу тоғда бир тўтиқуш.
Бир-бирига етолмай,
Интиғу интизормиш.

Бу яқинда армиядан келган, тўйлари яқин кунда бўладиган Бозорбойга қарата айтилган байт эди. Қизариб, бўзариб Бозорбой ҳам базмдан сурилиб чиқиб кетди. Ўзини-ўзи билдириб қўйди. Ўртадаги боёнаги сиёликни қаҳқаҳа босиб кетди. Навбат ўйинга келди.

Мурод бобо қўлига дўмбирасини олиб, «Чертмак»ни терма ара-
лаш эзиб чалди:

Мен яшайман қандай ёлғиз бош билан,
Ёлғиз бош ҳам кўзларимда ёш билан.
Узоқдаги ёрим мени унутиб
Бўлиб кетган бўлса бирон ёш билан...

Ўртада уй бекаси Бибимарям янга. Қарсак, қийқирик. Бир дунё
шодлик, шодмонлик.

Ҳадемай, гал Сувонкул оғага етди:

Кўрдим, кўрдим дунёни,
Ҳамиша бир кам кўрдим.
Яхшини армон билан,
Ёмонни бекам кўрдим.
Бағри бутунларни бут,
Ёлғизни ғариб кўрдим.
Бирда нодон, ножинси
Майдонда ғолиб кўрдим.
Ҳақларни мудом бирдай,
Ялқовни ёрти кўрдим.
Кўнгли очик зотларни
Ҳотамдан ортик кўрдим.

Сувонкул оғанинг сўнгги байтининг бандлари «қорхат» баҳо-
насида шунча одамнинг бошини бириктириб ўтирган жон аямас
дўсти Абдусалом акага, бир сабаб билан салкам ғанимга айланиб
кетаёзган Оллоназар амакига қарата айтилган гаплари, миннатдорчи-
ликлари эди...

Ёш суҳбати ёш билан,
Чол суҳбати чол билан.
Уйланмаган йигитнинг
Ўйи Гулжамол билан... —

дегандай меҳмонхонада базм байтга, байт ўйин-кулгуга уланиб, базми
жамшид кизигандан қизиб борди. Гап «Гаштак»ка бориб тақалди
Сувонкул оға Абдусалом акага қошиқ солди. Бу — келаси ҳафта-
нинг шанба оқшоми биринчи бўлиб, «Гаштак»ни сиз бошлаб берасиз
дегани эди. Абдусалом ака бу таклифни бажону дил қабул қилди

Бозорбой мисоли жони танасига сиғмайдиган ёшлар эса далада
тараф-тараф «қорбўрон» ўйнайди. «Қорбўрон»да ким энгилса, шу
заҳоти «Қорбобо»га тўрт марта таъзим қилиб, энгганларга келаси
бозор оқшоми базм қилиб беришни бўйнига олади. Энгганлар эса
«Қорбобо» (енгганларнинг бошлиғи) билан «Қорбўрон»да энгил-
ганларнинг уйида навбати билан «Гап» ейди. Бу ўйинда биз юқориде
мақтаб ўтган Бозорбой томондаги йигитлар — мағлуб. Ботирали та-

раф — ғолиб. Биринчи базм — биринчи «гап»ни Бозорбой бошлаб беради.

Шу йўсин «қорхат» «қорбўрон»га, «қорбўрон» «қорбобо»га, «қорбобо» «гап»га, «гап» «гаштак»ка улашиб боради. Алҳол, тун ҳам оғиб, паға-паға ёғаётган оппок қор тонгга, оппок тонг эса оппок қорга қўшилиб боради. Машриқ томон эса сутга чайгандай ойдинлашиб боради.

Бахмал

ЁДЛОВ

Аллақайси замонда танглайи гап билан кўтарилган подшо ўтган экан. Гап бўлса бас, мана-ман деган гўянда ҳам унинг олдида ип эшолмас, у билан тенглашолмас экан. Ҳар куни тахтга гапириб чиқиб, гапириб тушар экан. Бора-бора унинг бу касали аркони давлатга ҳам юқибди. Аҳли фуқаро ҳам бу ҳолга қўника борибди. Кун чиқиб, кун ботадиган, доврўғи етти иқлимга кетган мамлакатда иш ўрнига суханбозлик бошланиб кетибди. Ниҳоят, мамлакатда:

Гап билганга минг танга,
Иш билганга бир танга,—

деган фармон жорий этилибди. Гап билганларнинг ошиғи олчи бўлиб, ишнинг кўзини билганларнинг ҳоли танг бўла бошлабди. Шу йўсин элдан файз-барака кўтарила борибди. Дехқон аҳлининг дастурхонида қутдан асар ҳам қолмабди. Денгизлар саёз тортиб, дарёлар қурий бошлабди. Чашма, булоқларнинг кўзи бекилибди. Сайхонлар санглоққа эвилибди. Боғлар хазон бўлиб, гулзорлар ўрни алафга айланибди. Юртда қимматчилик бошланибди. Мамлакат ҳалокат ёқасига бориб қолибди. Бора-бора одамлар нон ўрнига гап еб, қўй-қўзилар кумалоқ ўрнига гап ташлаш даражасига бориб етибди. Гап деса, кишиларнинг кўнгли айнийдиган бўлиб қолибди.

Эл-улус бундай ўйлаб қараса, мамлакатни бошқариб турган подшолари ёвуз ниятли бир кимса экан. Аввал қишлоқларда, сўнг шаҳарларда ғавғо кўтарилибди. Ҳар кент, ҳар вилоятда гап ташлаш бошланибди. Барча бир оғиздан подшоликка, гап ўрнига иш бошлаш керак, деган талабни қўйибди. Бошда подшо осмондан келибди. Бирок жонидан тўйиб бўлган сарой аҳли ҳам, эл-улус ҳам бир ёқадан бош чиқазиб гап ўрнига, нукул ижросининг тайин-туйини йўқ фармон устига фармон чиқаришнинг ўрнига иш бошлаш кераклигини талаб қилибдилар. Подшо қараса, бўлмайдиган. Яна вайсақилик қилса, тошбўрон қилиниб, тўпга тутиладиган. Алҳол, тахтга қандай гапириб чиққан бўлса, гапириб тахтдан тушган экан. Гапириб ўлиб, гап билан кўмилган экан. Бир кунда минг гапирганнинг жойи — тахтаи тобут, деган нақл шундан қолган экан. Эл аравани қуруқ олиб қочадиган подшодан қутулганидан борлиқ музофат, борлиқ вилоятларда халқ сайли бошланиб кетибди. Халқнинг изн-ихтиёри

билан тахтга одил подшо ўтирибди. Янги подшо тахтга чиқиши билан мамлакатда:

Иш билганга минг танга,
Гап билганга бир танга,—

деган янги тузук¹ жорий этибди.

Ҳақ ўз жойида қарор топибди. Қирқ қулоқли қозонлар қайта осилиб, етим-есирларга шулон берилибди. Ёшу кекса ишга тушиб кетибди. Анҳорларда сув ўрнига бол оқибди. Дарёлар тўлиб-тошиб оқа бошлабди. Тиллоранг бошоқлар денгиздай чайқалиб, қир-адирларни қўй-қўзилар, сою сайхонларни уюр-уюр йилқилар, гала-гала норлар қоплабди. Меҳнат қилган эр азиз, меҳнат сингган ер азиз, деган мақол ўша кунлардан қолган экан.

Бу — бир ривоятдир. Бу — бир афсонадир. Бирок, ҳикоятнинг тагида, одамзодни меҳнат яратди, одамзод эса шу обод оламни яратди, деган ҳақиқат ётади. Ҳозирги кунда етмиш ёшнинг ё бери, ё нарисида бўлган кишиларга меҳнат ҳақида маъруза ўқиб ўтириш — нодон кишининг алломага ақл ўргатишидай бир гап. Ахир, жаҳонда биринчи бўлиб бўй-баст кўрсатган янги тузумнинг биринчи тамал тошини қўйганлар ўша кишилар эмасми? Ширкатларнинг артелларга, артелларнинг хўжаликларга айланиб, хўжаликларнинг бора-бора қудратли бир мамлакатга айланишига борлигини бахшида этган ўша кишилар эмасми? Йиғлай-йиғлай ариқ қазган ўша кишилар бўлса, ўйнаб-қулиб сув ичган бизлар эмасмидик? Оғзимиз энди ошга етганда мамлакатимизга маламоҳдай бостириб кирган Гитлер газандаларига қарши жонини жабборга бериб курашганлар ҳам, жон бериб, жонлар олиб, қонлар кечиб бизларни бу офат, бу фалокатлардан қутқазган халоскорлар ҳам ўша фидойилар эмасми? Социалистик Меҳнат Қаҳрамони деган шарафли унвонни олиш бахтига муяссар бўлган Абдурахмон Султонов ҳам бир қорли, бир қировли, бир алғовли, бир далғовли кунларни бошидан кечирган сиймолар сулоласига мансуб зотлардан эди. У киши ҳаёт бўлганларида қавму қариндошлари, таниш-билишлари, жондай жигаргўшалари, шогирдлари бу йил у кишининг қутлуғ етмиш ёшини нишонлаган бўлар эдилар.

От хоримас бўлса-чи,
Ёш қаримас бўлса-чи...
Яхши ўлмас бўлса-чи,
Кўз юмилмас бўлса-чи,
Одамзодга бир умр
Ажал келмас бўлса-чи...

Бирок, она табиатнинг, туғилиш бор — ўлиш бор, дегандай ўз қонулари мавжуд. Бу қонунга қарши боришга башарият қодир

¹ Қонун.

эмас. Ҳа, айтгандай, Абдурахмон ака ёвдан қайтсанг ярали қайт, деганларидай, урушда бир қўлини ташлаб келган эдилар.

Асли Абдурахмон аканинг отаси Султон бобо деҳқончиликнинг кетидан косаси оқарган, жўжабирдай жон — фарзандларига ҳам шу хайрли касбни мерос қилиб қолдирган саховатли киши эдилар.

Жумҳуриятимизда ёппасига коллективлаштириш бошланган йиллари Султон бобо азал-азалдан тилга туша келган сўлим Фарғонанинг булбул аримас боғларини, турна кўзли чашма булоқларини, сою сайхонларини, кўзга тўтиё қилгудек тупроқларини ташлаб, Мирзачўлга кўчиб келди. Эндигина ўн ёшларга тўлиб-тўлмаган Абдурахмоннинг бир умрлик иши, ташвиши, кувонч-қайғуси Мирзанинг чўли билан боғлиқ бўлиб қолди. Шу масканда ўсди, унди, камол топди. Йигирма ёшга тўлган чоғида — ўттиз саккизинчи йили оилавий звено тузиб, унга ўзи бошчилик қилди. Орадан бир оз ўтгач, ҳар гектар ердан мўл ҳосил етиштиргани учун жумҳуриятимизнинг биринчи президенти Йўлдош Охунбобоевнинг имзоси билан Ўзбекистон ССР Олий Кенгашининг Фахрий ёрлиғини олиш унга насиб қилди. Тилга тушди. Обрўси ошди. Эллигинчи йили 40 гектар ернинг ҳар гектаридан 48,5 центнердан хирмон кўтаргани учун ҳукуматнинг олий мукофоти — Социалистик Меҳнат Қаҳрамони деган шарафли унвонга сазовор бўлди. (Ҳозир бу кўрсаткич кўпларга кулгили туюлади. У вақтлари ер соғлом эди, об-ҳаво соғлом эди, муҳит соғлом эди, одамлар соғлом эди.) Меҳнати юзага чикди. Ғайратига-ғайрат кўшилди. Бири икки бўлди. Шу йўсин жамоа хўжаликнинг борлиқ поғоналарини бирма-бир босиб ўтиб, колхоз раиси даражасига кўтарилди. Энди оддий бир батракнинг ўғли колхоз раиси. Энди биргина ўзини, биргина оиласини эмас, бутун бир аймақ, бутун бир қишлоқ ҳақида ўйлашга, бош қотиришга, кўпнинг ишончини оқлашга тўғри келади. Энди, эр йигит эл учун қайғуради, деган нақлга амал қиладиган, акс ҳолда кўпнинг назар-эътиборидан қоладиган вақт келган эди. Эр йигитнинг ичида арава қўшилган от ётар, деганлар. Энди барчага бирдай муомала қиладиган, гап билганга иш билан, иш билганга имдод-имтиёз билан жавоб берадиган вақт келган эди. Катта хўжаликнинг — ҳозирги Гулистон районидаги «Ўзбекистон» колхозининг ташвиши ҳам катта эди. Энди кези келса, тунларни тонга улаш пайти келган эди. Шундай ҳам бўлди. Уйдан тонг қоронғусида далага отланиб, ярим оқшом деганда уйга қайтиш. Озгина мизғиб олиш. Меҳри тушган тўнғич қизи Марҳабони эркалатиш у ёқда турсин, бирда кўриб, бирда кўрмаслик. Яна тонг, яна чопа-чоп. Бирда мажлис бўлса, бирда маърака. Бюроларга қатнашиш эса хат бошида. Ҳали уруш жароҳатлари кўпнинг сийнасида кўтарилганича йўқ. Кимга дон, кимга ақча керак. Ким ўғил уйлантирмоқчи, ким иморат қурмоқчи. Қурилиш материаллари керакка ўхшайди. Қай бир уй бекаси кўп ичадиган эрининг устидан шикоят қилиб келган бўлади. Раис бобо тартибга қақриб қўйишлари керак экан. Бир қиз яхши кўрган йигити билан... Бунга ҳам раис аралашини керак экан... Кимнингдир бошига жудолик тушибди. Бу қийин савдо. Бориш керак. Ёрдам бериш керак. Кўпнинг отаси-да! Биргина булар эмас, қарвон қанча катта бўлса,

ташвиши ҳам ўша қадар бўлади. Баъзилар ўйлайдики, колхоз раиси ҳаминша шохсупада ўтиради, деб. Одамлардан ортиқ яшайди, деб. Айтгани-айтган, дегани-деган, деб. Аслида эса... Мана буни раиснинг ён дафтаридаги кундаликларидан ҳам билса бўлади:

«Одамни меҳнат яратди деган гап-гап.
Ишламай кун кечириш — жиноятга қўл уриш дегани.

Ўз фарзандларининг танглайини қадоқ қўллари билан кўтарган кишилар хорлик кўрмай яшайдилар.

Қўли баланд кишиларга ялиниб, ёлвориб, ялтоқлик қилган одамларнинг жисму жонида тўлкининг қони бўлади. Сотқинлар аслида ана шундай инсонлардан чиқади.

Колхоз мулки — кўпнинг мулки. Кўпнинг мулки эса — муқаддас мулк. Бу мулкка хиёнат қилган киши ўзига ўзи хиёнат қилган бўлади.

Ўз атрофига ўз уруғ-аймоғини тўплаб олган раҳбар — ўғрибоши. Ҳар бир хонадони тўк, бадавлат бўлган жамоагина намунали хўжалик бўла олади.

Раҳбарнинг эгри қўл бўлгани — эл олдида юзи қора бўлгани. Мажлисларнинг, маърузаларнинг кўп бўлгани — гап билганга минг танга, дейилганидир».

Ҳар бир элнинг ўз тоши, ўз тарозисини, юкини маънавий жиҳатдан белгилаб, керак бўлса, уни ўз елкаларида кўтариб турадиган сарварлари, сардорлари, карвонбошилари бўлади. Ўзлари туғилиб ўсган муқаддас маконларининг номлари ўша кишилар туфайли ўз эл, ўзга ўлкаларга маълум ва машҳур бўлади.

Назира Йўлдошева, Қўзибоқар Синдоров, Муҳиддин Каримов, Мирзамиддин Исомиддинов, Турсунбой Латипов — бу кишилар катта йўлдаги катта карвонлар. Тақдирлари ҳам, таржимаи ҳоллари ҳам Мирзагулистоннинг чорак асрлик тарихи, такомили билан муаносиб.

Ғанишер Юнусов, Райимжон Муҳаммедов, Абдурахмон Султонов — бу кишилар фидожонлар, мангуликка дахлдор зотлар. Биз Абдурахмон Султоновнинг таржимаи ҳолини, қилган ишларини бирма-бир санаб ўтирмадик. Сабаби: Ёруғ Юлдуз, Олтин Қозик, Ҳулқар ва бошқа барчага белгили юлдузларини тилга олганда, уларни қайта изоҳлаб ўтиришдек ортиқчадир.

Фақат у киши билан ҳамнафас, ҳамдард бўлган ҳешларининг, маслакдошларининг ўз суйган кишилари ҳақидаги фикрларидан айрим намуналар келтириш билан кифояланамиз:

«Дадамни ҳафталаб кўрмаган кунларимиз кўп бўлган. Бирда-бирда уйғотиб эркалатганлари эсимда.

Маҳбуба»

«Қишлоғимиздаги кўпчилик кишилар раисдан яхши яшар эди.

С. Мағдинов»

«Раисимиз тўрт хонали уйни ўз пулига сотиб олдилар. Ваҳоланки раис сифатида қаср курдириб яшаши мумкин эди.

Т. Шеронов»

«Бир куни Абдурахмон аканинг мазаси бўлмади қолди. Сўнг жамоа аъзоларини тўплаб, Тошкентга бориб, докторга кўриниб келиш учун бир кунлик муддат сўрадилар.

Н. Абдукаримов»

«Колхозимиздаги биргина кўчанинг номи Абдурахмон аканинг исми билан айтилади. Бу бизга бир оз эришдай туюлади. Бирон мактаб, маҳкама ёки хўжаликка қахрамоннинг номини берса арзимас эканми?

А. Нурматов»

«Бир қишлоқда яшай туриб, ҳамиша колхоз раисининг оёғидан олишга чоғланиб, амал-тамал талашиб юрадиган тулки табиатли рақибига у кишининг шундай дегани ҳеч ёдимдан чиқмайди:
— Мен сиз билан саҳнада эмас, майдонда олишишга ҳар соат, ҳар сонияда тайёрман.

Л. Эрбўтаева»

* * *

Одатда худбин, баднафс раҳбарлардан кўпинча ўз фарзандларига остонаси олтиндан бўлган қасрлар, ҳали туғилиб улгурмаган арзандагарига тилло бешиклар, сутга чайиб олгандай машиналар, сандиқ-сандиқ пуллар қолади. Бу — ёмондан дод қолади дегани.

Абдурахмон Султоновдан эса ўз фарзандларига у кишининг энг яхши фазилатлари қолди. Бу — яхшидан от қолади дегани.

Тўнғич қизлари Марҳабо — шифокор. Маҳбуба — муаллима. Абдуқодир — тарихчи. Абдуғофир — иқтисодчи. Абдурахим — санъаткор. Кенжа қизлари Машҳура — болалар врач.

1943 йил. Новгород шаҳрини мудофаа қилишда разведкачилар командири А. Султонов ўнг қўлидан — тўрт мучалининг биридан айрилиб, бунинг азобини бир умр тортиб ўтди. Тўнғич ҳамда кенжа қизларининг таобат илмини эгаллашлари, аслида, дадаларининг, ҳеч ким менингдек ногирон бўлмасин, ҳамиша одамларнинг дардига малҳам бўлинглар, жонига аро қиринглар, деган орзуларининг амалга ошгани.

Ўтмишимизни билмаган кишининг сўқирдан фарқи йўқ. Бундай кимсалар келажакни ҳам кўра билмайдилар. Отасининг бу гапини Абдуқодир ерда қолдирмади. Санъатдан, адабиётдан беҳабар одам — ўта қашшоқ, ўта ғариб бир кимса. Падари бузрукворла-

рининг бу тимсолларини Абдурахим билан Махбубанинг муқаддас калима ўрнида қабул қилишлари ана шундан.

Робия ая ҳам бой, бадавлат уй бекаси. Меҳр ва муҳаббат билан ўз умр йўлдошининг чироғини ўчирмасдан, у кишининг номларини азизлаб, ардоқлаб келди. Ўғил-қизлари, келинлари, набиралари Робия ая бувиси атрофидан парвона.

Шогирдсиз устоз — соясиз бир чинор. Гулистон районида, Мирзагулистон воҳасида ўз устозларининг шаънига доғ туширмай пахтачиликнинг ҳозирги илмидан, имкониятидан, амалиётидан имконияти борича фойдаланиб келаётган неча ўнлаб шогирдлари ҳам эл-улус назарида.

Гулистон районининг марказидан то «Красная заря» колхозига-ча бўлган йўлнинг икки томонида саф чекиб турган қайрағочлар ҳам меҳнат қахрамонидан қолган бир хотира. Эрта-индин бу йўлда машиналар қатнови қалинлашади. Султоновлар хонадони меҳмонлар билан гавжум бўлади. Қахрамоннинг номи эҳтиром билан тилга олиниб, у кишининг пойига даста-даста гулдасталар қўйилади.

Қайта-қайта бош эгиб, таъзим қилиб ўтингиз
Мунис синглим, дуоғўй
Момом ётибди бунда.
Ўтар чоғи арзийди симобга айлансангиз,
Бобо деҳқон, очик қўл
Бобом ётибди бунда,—

деган битиклар ўқилади.

Бу — ҳаётлигидаёқ ўзига ҳайкал ўрнатиб кетган фидоий кишиларимиз ҳақида битилган ўчмас қасида, ўлмас ёдловдир.

ОҚЛОВ ҚОҒОЗИ

Узоқ сафардан ўз манзилига соғу саломат етиб келган сайёҳ, хавfli-хатарли шикордан ўлжали бўлиб қайтган овчи, жангу жадалда ўз душманини қон қақшатган, ўз элининг олқишини олган баҳодир бир муддат тин олади. Тиникиб олади.

Беш йил мобайнида жонлар бериб, жонлар олган жабрдийда, айни вақтда ўз тупрок, ўз тошларини ўз номусидай сақлаб қолган, Гитлер газандаларини қон қустирган ғолиб халқимиз ўзини ўнглаб олмоққа тутинган йиллар эди. Ҳали одамларда тақдирдан, толедан кўра қорин қайғуси устун турган кезлар эди. Бунинг устига жангдан жадалдан ярадор бўлиб, озиб-тўзиб келган отам тўшак тортиб ётиб қолди. Дарди кундан-кунга зўрайиб, оғирлашгандан оғирлашиб борарди. Далага чиқиб ишлаш, беморга қараш. Ҳали ақл тиши чиқмаган бизларга — уч бирдай болани оқ ювиб, оқ тараш — ҳамма-ҳаммаси жафодийда онамнинг бўйнида. На иш билан, на таскин-тасалли билан узоқ ётиб қолган отамнинг ҳам жонларига аро кириш ҳали қўлимиздан келмасди. Шу йўсин рўзғоримизнинг кун сайин тўзимини кетиб борар эди. Кўпчиликнинг эса бири икки бўлиб,

қирк ямоқ бўлиб кетган эғни-бошлари кунма-кун янгиланиб, шайланиб, бағрлари бутунлашиб борарди.

Бора-бора отамнинг ётиши ҳам, туриши ҳам бир ерда бўлиб қолди. Чиқмаган жондан умид дегандай, биз ҳам, онам ҳам отамнинг соғайиб, кўп қаторига қўшилиб кетишига зориқиб умид боғлардик. Отам эса кун сайин орқага кетиб борарди. Кейинги кунларда елкасидан нафас олиб қолди. Отам бир онамга, бир бизга қараб кўзларига ёш оларди. Биз мунғайиб қолардик. Бир куни онам отамга ётиғи билан деди:

— Қаратган қараб қолмас. Қўрадаги қўйларнинг бирини сотиб бўлса ҳам дўхтиргами, табибгами қаратсангиз бўларди. Ихлос қилсангиз, зора-мора кўраси кунларингиз бўлиб, худо дардингизга шифо берса. Болаларингизнинг бахтига.

Болаларингизнинг бахтига... Шу гапни айтар-айтмас, онамнинг ўпкаси тўлиб кетди. Ўзини тутолмай йиғлашга тушди. Мен жовдираб бир онамга қарайман, бир энтикиб-энтикиб нафас олаётган меҳрибон отажонимга қарайман.

Отам ўзини бир қадар ўнглаб, тетикликка олди-да, онамга таскин берган, тасалли берган бўлди:

— Дард бошқа, ажал бошқа. Ноумид — шайтон. Бола-чақасининг, қавму қариндошларининг дийдорига зор бўлиб, жасади бегона элларда қолиб кетганлар оз бўлдими?! Мен эса ўз элимдаман. Ўз тупроғимдаман. Ўз рўзгоримдаман. Шунга хазор бор шукур. Энди сен мени ўйлама. Болаларингни ўйла. Ўша табиб-тасқанга кетадиган қўйнинг мана бу гўдақларга қолгани маъқул. Менинг эса ўз дардим ўзимга маълум, мен сендан юз бор, минг бор розиман. Сен ҳам рози бўл... Болаларингни хор қилмасанг бўлгани, зор қилмасанг бўлгани... Етимлигини билдирмасанг бўлгани...

Чошгоҳ пайти уйимиздан йиғи овози эшитилди. Онамнинг ўлайин, ўлайин... болаларинг ёш қолди... Ўлайин, ўлайин... деган товуши бора-бора қий-чувга қўшилиб кетди... Дам ўтмай усти лойсувок, пасқамгина уйимиз кўни-қўшнилари, қариндош-уруғлар билан тўлиб кетди.

Кўхна китобларда айтилгандай бошимизга:

Оҳ урса, оламини тутар товуши,
Бу оламга сиғмас эди нолиши,—

дегандай қора кунлар тушган эди. Йиғлаб-сиқтаб қолабердик. Қалтираб-қақшаб қолабердик. Етим бўлиб қолабердик. Қўрадаги икки қўй ҳам ёмон кунларимизга яради. Отамиздан бизга ўқиниб, ўксишдан ўзга ҳеч бир мерос қолмаган эди.

Орадан неча йиллар ўтиб кетди. Бирда қоқилиб бўлса ҳам, бирда суришиб бўлса ҳам бир кунимизни кўриб катта ҳам бўлдик. Отамга насиб қилмаган ёруғ кунлар, ёрқин ойлар мушфиқ онамизга насиб қилди. Ўша вақтлари отамнинг қабрига бирон-бир эсдалик тоши қўйиш хаёлимизга ҳам келмаган. Келиши мумкин ҳам эмас эди. У вақтлари ҳозиргидай қабр бошларига мрамартош қўйиш расм ҳам эмас эди. Эндиги кунда эса отамнинг жасади қўйилган

қабр — қабрларнинг қай бири эканлигини туслай ҳам олмаймиз: фа қат:

Гиёҳ билан қопланмиш кўҳна қабр бошлари,
Майсадаги шудринглар, кимларнинг кўз ёшлари?
Бу ерда ётар отам ҳам узангидошлари,
Ҳар баҳор эслар уни қавму қариндошлари,—

деган кўшиқ кулоқларимизга чалинганда, жигар-бағримиз эзилиб кетгандай бўлади, ўша майсадаги шудринглар— бизларнинг кўз ёшларимиз эканлигини юрак-юракдан ҳис қилиб, эски яраларимиз янгилангандай бўлади. Фақат биз ҳар баҳор чоғи эмас, ҳар соат, ҳар сонияда — орқасига армон билан қараб кетган Отамиз ёдимизга тушган чоғларида, бизнинг учун тўй ҳам аза, аза ҳам аза. Лоақал расмлари бўлганида ҳам ўша муборак суратларига қараб юракларимизнинг ҳоври бир қадар босилармиди? Ҳар куни кўриб, кўришиб тургандай бўлармидик...

Баъзи вақтлари онамизни ўртага олиб қойиб кетамиз:

— Одамларга ўхшаб бир суратга ҳам тушиб қўймаган экансизларда. Лоақал ҳужжатлари сақланганда ҳам майли эди. Киши ҳам шунчалик лоқайд бўладими?

Онам ҳам бор аламини биздан олади:

— Пешоналарингда етимлик бўлса, мен нима қилай? Оталарингни фарзанд доғининг ўзиёқ тамом қилган эди. Бефарзандликдан кўра фарзанд куйиги ёмон. Кишининг қадди-қоматини букиб, ер билан битта қилиб қўяди. Беш болани қора ерга топширдик. Куйганимиздан, одамзод яратилгандан бери одамни ўз бағрига олишдан, ўз қомига тортишдан тўймаган тупроқ, энди тўярсан, дедик. Сенлар — дарёнинг оқаваси. Бири-биридан бўлимли не бир болаларимни қора ер бағрига бердим. Мен ҳам кўринишда одамга ўхшаб юрган билан танама ернинг бетида, жоним эса тупроқ тагида. Аслида бу табиатнинг ўзи номард. Бағри бутун кимсанинг ўзи йўқ. Ким тирноққа зор бўлса, кимдир дунёга зор. Отанг худодан ҳеч қачон дунё тиламаган. Фарзанд тилаган. Тилагига етди ҳам. Бироқ, шўрлик армонда кетди. Орқасига қараб кетди. Суякларинг қотмай туриб қайтиш қилди. Отанг оламдан ўтган йили кенжаларинг Муҳаммадали қўлимда эди.

— Шуни ўкситмай ўстир. Еганнинг оғзига, кийганининг эгнига қаратмай ўстир. Сағирлигини билдирма. Мени жойида тинч ётсин десанг, болаларнинг биронтасини сарғайтирма, собилтирма!..

Бу отанг шўрликнинг сўнгги сўзлари. Кўп қаторига қўшилиб, ҳақларингни айириб олганларингга қадар отангнинг ана шу гапларига амал қила билдим. Покиза номларига доғ тушурмадим. Сенларнинг ҳам юзларингни туман қиладиган ишга қўл урмадим...

Мана, энди акам ҳам, мен ҳам, иним ҳам уйлик-жойликмиз. Болалик-чақаликмиз. Мен боламни ўйласам, болам боласини ўйлади, деган гап ҳақ-рост экан. Ҳар биримиз онамиздан кўра болаларимизга қайишамиз. Онам эса барчамизга бирдай қайишиб,

бирдай қайғуради. Биз тугул набираларига тикан киргудай бўлса, ўзини қўйгани жой топмай, типирчилаб қолади.

Қай бир йили тоғам саратон касалига мубтало бўлиб қолди. Олиб бормаган еримиз, кўрсатмаган шифокор, қилмаган муолижамиз қолмади. Ахири бўлмади. Шундан сўнг, онам бечора бирдан чўкиб қолди. Жигарчилик экан. Бу оғир жудолик оғирлик қилди. Шундан буён ҳали бошим деб ётиб қолади, ҳали оёғим деб. Биз эса ҳар қайсимиз ўз ишимиз, ўз ташвишимиз билан оворамиз. Бирон-бир боламизнинг тоби қочиб қолгудай бўлса, на оромимиз қолади, на қароримиз. Дунёнинг ишлари, ўйинлари қизик...

Шундай қилиб, бизга отадан на бирон бир эсдалик қолди, на мерос. Сўзсиз, биз учун энг қимматлиси сурати. Сурати бўлганида биз уни қайта катта қилиб тушириб, рамкага солиб, уйимизнинг тўрига осиб қўйган, ҳар гал суратларига кўзимиз тушганда дийдорига тўёлмай қолган падари бузрукворимизнинг ўзларини ҳаёт ҳолида кўргандай бўлардик, кўришгандай бўлардик. Бағримиз ҳам бутун бўлгандай бўларди.

Бир куни онам ота-боболаримиздан қолган сандиқни очиб, чурук латтага ўралган бир даста сарғайиб кетган қоғозларни, булар қандай қоғозлар экан, деб қўлимга тутди. Қоғозларнинг орасида уруш-қирғин, қиёматдан кейинги йилларда чиққан заёмлар билан бирга титилиб кетган икки варақли қоғоз ҳам чиқди. Қоғозга битилган ёзувлар лотин алифбосида эди. Ҳарфни ҳарфга уруштириб ўқимокқа тутиндим. Ўша ёзилган хат шундай битилган эди:

«Ўзбекистон Жумҳурияти Марказий Ижроия Қўмитасининг раиси
Йўлдош ОХУНБОБОВГА

Ғаллаорол райониغا қарашли Бахмал даҳасининг фуқароси
Исломул мулло Бобобек ўғлидан

АРЗНОМА

Мен шу кунгача шўролар ҳукуматининг тугган сиёсатига бир қадар зид иш қилиб келдим. Очил Девнинг ўнг қўлларидан бири бўлмиш, Қурол бошлиқ бир тўда босмачиларнинг тегирмониغا билар-билмас сув қуйиб келганлигим рост. Бу менинг бошқовоилар фирқасининг тугган сиёсатидан мутлақо беҳабарлигимнинг, хабардор бўлганда ҳам унинг моҳиятига, мазмунига тушуниб етмаганлигимнинг оқибатидан келиб чиққан гап эди. Аро йўлда қолганлигимнинг бир белгиси эди.

Ижтимоий келиб чиқишим:

Отам ўз ерига, ўз мол-мулкига эга бўлган ўрта ҳол бир киши эди. Совет ҳокимияти қарор топганича ўз меҳнатимизнинг орқасидан тирикчилик қилиб келдик. Бошда янги тузумдан бош торганимиз рост. Отам тугул мен ҳам жамоа хўжаликнинг нима эканлигини кейинчалик тушуниб етдим. Бу орада отам ҳам қазо қилдилар. Эндиги кунда катта бир рўзғорнинг бошлиғиман. Тўрт таноб

еримиз, қўш ҳўкзимиз, боғловда турган отимиз, соғин сигиримиз, беш-олти ушоқ молимиз бор. Отамнинг ҳаёт вақтларида новча турганимиз тўғри. Отам бу одамнинг на дилини оғритганини, на ҳақиға хиёнат қилганини эслай олмайман. Эшигимизда уч-тўрт йил хизмат қилганидан кейин ўз тенгига уйлантириб қўйди. Колхоз тузилиши билан биздан рози-ризочилик сўраб, колхозга қўшилиб кетди. Эндиги кунда колхозга қўшилмаган бир мен қолдим. Кўндан айрилиб қолдим. Яқинда колхозга қўшилиши учун ариза берган эдим. Колхоз правлениесининг янги ҳайъати, бу босмачилар билан тил бириктириб юрган одам, деб менинг аризамга рад жавобини берди. Шу сабабдан, шу кечаю кундузда на ердаман, на кўкдаман. Элға қўшилолмай қолдим. Эрта кунимнинг ҳам не кечишига кўзим етиб турибди. Ҳали мен дунёга келиб ҳеч нима — тоғдан бўлак, тошдан бўлак ҳеч нарса кўрганимча йўқ.

Отам раҳматликнинг, ердан чиқсанг чиқ, элдан чиқма, деган гапларининг маъносига энди тамоман тушуниб етдим.

Отам бойликка ружу қўйган, кишининг иззат нафсини оғритиб, унинг кучидан фойдаланган, ўзини юқа-йўқсиллардан баланд қўйган одам — одам эмас, дер эдилар. Қўлидан келганича етим-есирларга ёрдам берар эдилар. Эътиқод, имони мустаҳкам, бировларнинг ҳақларидан ҳазар қиладиган мардум эдилар. Рўзғор бошимга тушиши билан мен ҳам отамнинг йўлидан бордим. Бироқ, янги сиёсатни ҳадегинданок тушуниб етмадим, унга амал қилмадим. Бу энди, менинг мактаб кўрмаганлигимнинг белгиси, аломати эди.

Ҳозир онамнинг тўқсонга яқинлашиб, тугдай тўкилиб турган кезлари. Эндиги бирдан бир орзум — онам менинг ёмонлигимни кўрмасалар, кўзларининг ёшларини тўкмасалар.

Менинг учун бундан хавфлиси, хатарлиси: болаларим эр етиб, элға қўшилган чоғларида душман тугул дўст ҳам, мана буларнинг отаси молу мулк деб колхозга қўшилолмай, кўпга аралашолмай тарки жамоат бўлган киши эди, босмачиларнинг тегирмонига сув қуйиб, қулоқларнинг қули бўлган кимса эди, дейишлари мумкинлигида!

Бир туғилмоқ — бир ўлмоқ. Менинг ҳозирги ҳолатим, ҳозирги аҳволим ўлимга маҳкум этилган маҳбуснинг кўрган кунидан ҳам хароб. Ким ҳақдан топади, ким ноҳақдан. Мен эса ўз қилмишимдан топдим. Мен ҳозир ўлимни ўзига ўзи раво кўрган киши ўрнидаги бир одамман. Бу ишга қўлим борган тақдирда ҳам зурриётларимни номусга қўйган бўламан.

Ҳолбуки, менинг ҳали армонларим ушалганича йўқ. Орзуларим амалга ошганича йўқ.

Шунга кўра мол-мулкимнинг, отадан қолган арзир-арзимас мероснинг мусодара қилинишини ор этмайман. Колхозга қабул қилинмай юришимни эса ҳар қандай жазодан ҳам баттар деб биламан.

Мен сизга ёзаётган бу арзномамни қонни ўртага қўйиб, жонни ўртага қўйиб, эътиқод ила имонни ўртага қўйиб битмоқдаман.

Менинг ана шу арзларимни, истак ҳамда илтимосларимни, бил 5-билмай катта йўлдан тойганлигимни чин кўнглидан тан олайт

ганимни янги жамоанинг содиқ, садоқатли аъзоси бўлишдек тилакларимни инobatга олишингизни ўғиниб сўрайман. Ноумид қилмаслигингизга умид боғлайман.

1929 йил, 21 ҳамал»

Қоғозлари сарғайиб, чоклари титилиб кетган бу хатни бир амаллаб ўқиб чикдик. Бошқа оқ қоғозга қайта бошдан кўчирдик.

Шундай қилиб, бу хат орқали отамизнинг таржимаи ҳолини бир қадар билиш, мураккаб, қарама-қарши, аини вақтда янги бир даврга бўлган меҳр-муҳаббатларини кўз олдимизга келтириш бизга насиб қилди. Дунё топган дарвиш мисоли қувончимиз еру кўкка сиғмас эди.

Бир ўрам бу қоғозларнинг орасидан хошиялари чўғдай қизил қоғозга:

«Бахмал даҳасида истиқомат қилувчи Исломул мулло Бобобек ўғлининг истак ила илтимослари инobatга олиниб, жамоа хўжаликка қабул қилиш ёки қилмаслик масаласи колхоз аъзоларининг навбатдаги мажлисларида қайта кўриб чиқилсин.

Ўзбекистон Марказий Ижроия Қўмитасининг раиси:

Й. Охунбобоев.

Ўзбекистон Марказий Ижроия Қўмитасининг котиби:

М.Турсунов.

1929 йил, 7 март

Самарқанд шаҳри».

Бу қутлуғ, бу қувончли қоғоз жумҳуриятимизнинг биринчи президенти Йўлдош Охунбобоевнинг отамизга берган «Оқлов қоғози» эди.

Бу «Оқлов қоғози» орқали отамизнинг эътиқоди бизга ойдай равшан бўлди. Суратлари ҳам, сийратлари ҳам кўз ўнгимизда намоён бўлиб, армонларимиз бир қадар ушалиб, таъб-табиатимиз кўклам тонгидай тиниқ тортди.

Бу «Оқлов қоғоз»и отамиздан бизга қолган бирдан-бир қутлуғ ҳамда муборак мерос эди.

БИР ЧИРПИТ ҚИМИЗ УСТИДАГИ ГАП

Чўлласанг чўпонга бор, дейдилар. Бирок, мен бу ерга чўллаб ҳам келганим йўқ, кўллаб ҳам келганим йўқ. Мен бу ернинг кишилари тугул тупроқ-тошларини, дарё, булоқ сувларини кўзларимга сурмайи Сулаймон қилиб суртгали келганман. Жонимга туташ ташиш, нотаниш — ҳаммасини бирдай соғиниб келганман. Сабаби, бу ер киндик қоним тўкилиб, болалигим кечган қутлуғ гўша.

Бу гал йўлим Тангатоғди қишлоғига тушди. Қишлоқ аҳлининг

ота касби қадимдан чорвачилик. Ҳозир ҳам. Бу касб тангатопдиликларнинг қон-қонига, жон-жонига сингиб кетганлиги уларнинг исму шарифларидан ҳам билиниб туради: Отақўзи, Шерқўзи, Қўзибоқар, Йилқибой, Тонабой, Чўлпон (Чўлпон юлдузи аслида чўпоннинг кизи бўлган эмасми!), Ҳулқар, Марол...

Бекорчига кўчган эрмак дегандай, менинг ишим қарияларни сўзга тутиб, гап «ўғирлаш».

Тўланбой оға билан Қизқочди қиясида ҳангома қилиб ўтирибмиз. Ўртада бир чирпит кўлбола қимиз. Оғанинг қўлида бобокалонларидан мерос қолиб келаётган дўмбира. Не очлик, не тўқликларни, не хўрлик, не зўрликларни ўз бошидан кечирган бу соз оғанинг бирдан-бир овунчоғи. Толиққан кезларида тириглатиб таскин топади. Суюнган чоғларида эса бармоқларининг ишга тушиб кетганини ўзи ҳам сезмай қолади. Алҳол, қимиз сузмоқлик мендан бўлди. Ўз одатига кўра, дўмбира чертиб сўйламоқ Тўланбой оғадан бўлди.

I

Яширмайман: эшигини эл, туйнугини ел очган бойнинг боласи эдим. Яхшини ёмондан айирадиган кезларим эди. Отам қирқ ёшнинг устида ўн олти ёшга тўлиб-тўлмаган бир қизга уйланди. Тўй деганинг ундан, тантана деганинг бундан қатта бўлди. Бой ўлса қолиш йўқ, камбағал ўлса нолиш йўқ, дегандай, тўйга айтилган ҳам, айтилмаган ҳам келди. Бир онаминг уруғ-аймоқлари келмади. Шу-шу, оиламиздан қут, дастурхонимиздан барака кўтарилди. Шу кунгача бойвачча саналиб, меҳмонхоналарнинг тўрини эгаллаб келган онам шўрлик ўз уйига ўзи сиғинди бўлди-қолди. Тоғамлар билан бордикелдимиз ҳам таққа тўхтади. Ой чиқса ҳам тўқалга чиқадиған, кун чиқса ҳам тўқалга чиқадиған бўлиб қолди. Онам шўрликнинг бирдан-бир таянчи ҳам, қувончи ҳам мен. Мен эса ўйин боласиман. Қорним тўқ вақтида шодман, оч вақтида ношодман. Отамнинг дами баланд, пичоғи қуйруқ устида. Бошқа томонларни билмайман. Бахмал бўйида етим ундан кўп, есир бундан кўп. Йўқсилнинг ҳисобига бир яратганининг ўзи етмаса, бандаси етмайди. Бойлигимизни ҳисобга олмаганда онам билан мен ҳам шуларнинг биримиз. Уларнинг усти ямоқ бўлса, бизнинг кўнглимиз ямоқ. Кунда еган суқ бўлар, ойда еган тўқ бўлар деганларидай, уларнинг қоринлари оч бўлиши мумкин. Бизнинг эса кўзимиз оч. Кўнглимиз ўксик. Бошқа хонадонларда бир бурда нонни бирғаликда баҳам кўришар, бизнинг эса, бир бурда нон тугул бир мамлакатни ямламай ютиб юборгудай шаштимиз бор. Яхшиликка кўринсин. Уйимиз ҳар қуни уришли. Ошимиз заҳар, номимиз заҳм. Уят бўлса ҳам айтгай: кундошлар ўртасида кун ора тўшак талашув, мерос талашув. Бир кун уриш бўлган жойдан қирқ кун файз кўтариларкан. Бизнинг уйдан файз ҳам, барака ҳам бирварақайига кўтарилди-қўйди. Менинг ҳам бора-бора отамдан меҳрим совий борди. Тўқал болалик бўлгандан сўнг уйнинг тўри ҳам, қазноқ билан туя сандиқларнинг қалити ҳам ўшанда турадиган бўлди. Онам боёқишга теккан нарсалар хорлик билан зорлик бўлди. Қўлидан нима ҳам келсин. Даъвоғари қозийи калоннинг ўзи. Арзи

хол айтадиган Олло қайда, гап қайда? Онам бир куни менга масла-хат солди:

— Бу ерда энди менинг сийим ҳам битди, сифатим ҳам битди. Энди мен тоғанлардан бирининг кўлига борай. Бошга тушганни кўраман. Сенинг ҳам эсинг кириб қолди. Ҳафтада бўлмаса ҳам ой сайин бориб тур.

Бу гапни тугатар-тугатмас онам йиғлади. Кўшилиб мен ҳам йиғладим. Йиғладик. Сиқилиб йиғладик. Уввос тортиб йиғладик.

Бу гапларнинг ҳаммасидан туячи кўшнимиз — Нортойлоқ бобо хабардор. У киши онамга кўлидан келган маслахатини берди.

— Қул кутурса, кудукқа ўтиради. Бой кутурса, хотин устига хотин олади. Азалдан шундай. Сенинг бўйдан, бастдан, тирикчилик-дан каминг йўк эди. Кўрса кўргудай, кўнгил тўлгудай кўркинг бор эди. Шерикли она ит тўймас. Ҳалол ошинга ит тегди. Энди сен у қиламан, бу қиламан, деб уриниб юрма. Чиллалик боланинг жойи бошқа. Ўғлингни эси кириб қолди. Оғамникига бораман, тоғамникига бораман, деган гапингни кўй. Қаерда бўлсанг ҳам ўз кулба, ўз тўшагингдан қолма. Тиш берган эгам ризқ ҳам беради.

Энди ўйлаб қарасам, онам шўрлик ўта орийтли аёл экан. Оласи ҳақини оламан деб, қозилашиб ҳам юрмади, қарталашиб ҳам юрмади. Талоқ хатини сўраб ҳам ўтирмади. Бир сидраман эгни-бошини олди-да, мени етаклаб бу уйдан чикди-кетди. Даҳмазаси тошни ёрадиган тўйхонадан туз тотмай туриб кетган кишининг куни бошимизга тушди. Шундай қилиб, яқиндагина борган ери бозор бўлиб юрган бойнинг хотини энди кўркисиз, кўримсиз бир кулбанинг эгаси бўлди-қўйди. Бунга онам тугул онамнинг бутун орийтли қариндош-уруғлари қуйиб-ёнди. Шу-шу, онам билан отамлар уруғи ўртасидаги борди-келдилар таққа тўхтади. Онам бировларнинг урчуғини йигиради, каштасини тикади. Кигиз бостиришларига билаклашади. Шундай қилиб, ўлмас кун ўта борди. Бунинг устига элда қолхоз, совхоз деган гаплар пайдо бўлди. Мен бу гапларнинг маъносига кўп-да тушунмайман. Саводли кишиларнинг гапига қараганда, қолхоз дегани уришган кишиларни яраштириб, ярашган кишиларни кураш-тириб, юқа-йўқсилларга қарашадиган художўй бир кишининг номи бўлса керак, деб ўйлайман. Далада эшитган гапларимни онамга ай-тиб келаман. Онам ҳам бу гапларнинг маъносига тушуна бермайди. Орадан кўпам вақт ўтмай, қолхоз деганига ҳам тушуниб олди. Бу ўртада овул орасида ўзларини арбоб, оқсоқол санаб юрган беш-олти қария Самарқандга бориб, Йўлдош отага, биз қолхоз тузмай-миз, деб арз ҳам қилишибди. Йўлдош ота уларга:

— Шунча ердан бекорга овора бўлиб келибсизлар... Сизларга қолхозга қўшилсанг ҳам қўшиласан, қўшилмасанг ҳам қўшиласан, деган ким? Қолхоз дегани жамоа хўжалик дегани. Жамоа хўжа-лик дегани мол ҳам, жон ҳам ўртада бўлади, дегани. Шунинг учун қолхозга қўшилиб-қўшилмаслик ҳар кимнинг ўз ихтиёрида, — деган жавобни берибди.

Ҳукумат бошлиғи билан гаплашганидан чоллар ўзида йўк хурсанд. Йўл-йўлакай бири қолхозга қўшиладиган, бири қўшилмай-диган бўлиб келишибди. Шундай қилиб, қишлоғимизда «Чорвадор» қолхозини тузди. Бироқ, қолхоз дегани бир йил ичида неча бор тузилиб, неча бор бузилиб турди. Бу орада бировлар қулоқ бўлди.

Кимлар таъқиб остига олинди. Аллакимлар халқ душмани деган тавқи лаънатга қолди. Айрон ичган қутулиб, кади ялаганларнинг тутилган кезлари ҳам бўлди.

У бўлди, бу бўлди, бизга ўхшаш ўксиган, ўкинганларнинг тоши ўрга юмалайдиган бўлди. Ҳар ким ўз топганини ўртага ташлаб, колхозга кира бошлади.

— Ўз инида кўнғиз Султон эмиш. Султоним ҳам сен, Сулаймоним ҳам сен. Емай едирдим, киймай кийдирдим. Оталик етим хўр етим, оналик етим гул етим. Отангдан тирик етим бўлиб қолганингни бировга билдирсам, бировга билдирмай ўстирдим. Энди болалигинг қолмади. Кўпга кўшилиб, эл танийдиган кезинг келди. Сен ҳам колхоз деганига қуруқ қўл кўшилма. Анови тўртта товугингни сен ҳам ўртага ташла. Бориға барака де. Ўзини билган бор, билмаган бор. Вақти келиб, қай бир оғзига кучи етмаган: «Тўланбой бошда колхозга қуруқ қўл кўшилган эди. Энди кўраси қўйли, ҳамёни пулли бўлиб, ҳеч кимга гап бермайди», деб ё юзингга айта солади, ё орқаворатдан гап қилади.

Онамнинг бу гапи менга ёкиб тушди. Шундай қилдим. Бор борича, йўқ ҳолича дегандай, колхозга кўшган тўртта товугим тана-тўрпук кўшгандан зиёд бўлди. Тўрт товугим колхозга туманлаб фойда келтирди. Ҳозирги паррандачилик фермасидаги товуклар ўша мен кўшган тўрт товукнинг авлод-аждодлари. Ҳозирда ҳам товукчиликдан гап очилса, кўкрагимни кўтариб, мақтангандай бўлиб кўяман. Шундай қилиб, янги ҳаёт, янги турмуш бошланиб кетди. Ҳамма нарса янги. Янги хўжалик. Янгича иш. Янгича ташвиш. Ҳар қалай, аввалги кўрган кунларимизга кўра бағримиз бутун. Йиғин-сиғинлар, сен оч, сен яланғоч, деб маърака-маросимлардан чиқазиб юборишлар; сен борнинг боласи, сен йўқнинг боласи, деб камситишлар йўқ. Сен қай ота, қай уруғдан бўласан, деб насл-насаб суриштиришлар йўқ. Ҳар ким кўлидан келган ишини қилади. Биров кўш кўшса, биров қўй боқади. Биров туя боқса, биров омборчилик қилади. Менинг чекимга колхознинг қора молини боқиш тушди. Ушандан бери чўпонлик қилиб келаман. Етти йил мол боққанга дўзах ўти ҳаром эмиш. Бу — мияси айниб қолган муллаларнинг гапи. Шундай бўладиган бўлса, бизнинг қадамимиз етган ерда боғистондан бўлак гап бўлмайди. Кўриб турибсиз, эндиги кунда туёғи бутун тулпорман. Қаноти бутун шунқорман. Ҳеч кимдан, ҳеч нарсадан кам жойим йўқ. Онадан туғилиб, ёмон этик кийиб ерни, ёмон сўйлаб элни булғамадим. Ҳеч қачон савлатим билан давлатимга ишонмадим. Меҳнатимга ишондим. Кўпнинг олқишини олсам олдим, қарғишини олмадим. Ҳамиша бирдан олдин, бирдан кейин бўлиб келдим.

* * *

Беадабчилик бўлса ҳам, Тўланбой оғанинг гапини бўлишга тўғри келди. Отасининг тақдири не кечди? Эт билан тирнокни ажратиб бўлармикан? Онаси ўз толедан розими? Бахмал бўйи қадимда ҳам ҳозиргидай ободмиди ё харобмиди? Ўз ҳамкасбларининг ўтмишдаги ҳоли билан ҳозирги кундаги аҳволи қалай? Шулар ҳақида билгим келади. Тўланбой оға бу саволларимга жавоб бермоққа тутинади:

Онамнинг ҳаққи-ҳуқуқини отамнинг поймол қилганини боя айтдим. У кишининг кўп ўртасидаги мавқеи, мартабаси ҳақида бир нарса деёлмайман. У кезларда бу нарсаларга ақлим етиб-етмас эди. Нима бўлса ҳам, ўтгиз етгинчи йиллари бир кечада отамни олиб кетганларини аниқ биламан. Ўшандан бери ному нишони йўқ.

Отам деб, онам деб йиғлаш фарзанд учун салтанат. Болам деб бўзлаш ота-она учун қиёмат. Онам раҳматлик бир умр ёмонлигини кўрмади. Қўлдан келганича кўнглини овладим. Оёғим туриб, бошим билан хизматини қилдим. Ўтган йили қайтиш қилди. Иззат-икром билан жойига қўйдик.

Сиз мендан Бахмалнинг ўтмишини сўрайсиз. Мен сизга ростини айтсам, қадимда биз дунё Бахмал билан бошланиб, Бахмал билан тамом бўлса керак, деб тушунардиқ. Олам биздан, биз оламдан узилган эдик. Мана, шу — ўзингиз кўриб турган тоғу тошдан бўлак нарсани кўрмас, кўролмас эдик. Киши дунёга фақат еб-ичиш учун, уйланмок, бола-чақа боқмок учун келади, деган тушунча бирдан-бир йўлдошимиз эди. Тўғри, ҳали ҳам ўша тоғ, ўша тош, ўша тупрок. Бирок замон ўзгарди. Ўзимиз ўзгардик. Тушунчамиз ўзгарди. Одамзод учун етти иқлим бир қадам бўлиб қолди. Бундан қирқ-эллик йил бурун биз бошқа ёққа чиқмас, чиқишни ҳам билмас эдик. Бошқа ёқлардан бу ерга ҳеч ким келмас, кела олмас ҳам эди. Йўл қайда, йўриқ қайда эди. Бир Жиззахнинг ўзига бориб келиш учун кам деганда ҳафга кетарди. Тўғри, Доғистон деган мамлакат бор эмиш. Ораси олти ойлик йўл эмиш, деб эшитардиқ. Муллаларнинг айтишича, ҳаммасидан ҳам бизга нариги дунё яқин бўлиб кўринарди... Эндиги кечираётган кунларимизни нималарга қиёс қилишга ақлим етмай туради.

Бирок, айрим ёшларимизнинг юриш-туриши ўзлигимизга, ўзагимизга ётдай. Айтишларича, улар айрим мамлакат ёшларининг феълларига, атворларига ҳавас қилиб, шундай юриб, шундай турар эмишлар. Ўз эли, ўз урф-одати туриб, ўзга элларни ҳавас қилувчиларни ватанфуруш, деб айтмайдиларми? Менга қолса, ўз элим тугул, мана шу сиз кўриб турган тоғларимнинг ташландиқ бир тошини ўзга элларнинг тилло, забаржадларига алишмас эдим!

Касбу корим, касбдошларим ҳақида. Болалигимда бойларнинг чўпонини, уларнинг мушқол аҳволини ўз кўзларим билан кўрганман. Табиат итни ит қилиб яратган. Унинг қиладиган иши маълум. Итдан ҳам хароб чўпонларни кўрганим бор. Эгни-бошига инсон боласи қараб бўлмайди. На уй бор, на макон бор. На хотин бор, на болачақа бор. Ётар жойи — сомонхона. Емиши бойтеватдан бир нав ё нари, ё бери.

Бир қўйи ҳаром ўлиб қолгани учун Бойтемир деган бойнинг чўпонини узанги билан уриб ўлдирганини ўзим кўрганман.

Эндиги чўпонларни шоҳ деса шоҳга, хоқон деса хоқонга ўхшатгим келади. Биргина менинг уй-жойимни, дову даскамни кўргансиз. От деса отим, машина деса машинам бор. Бугуним қандай бўлади? Эрта куним не кечади? Бу ҳақида ўйлаш, ўйга толиш йўқ. Қизим ўрта мактабни тамомляпти. Буни ўқишга киритиш керак. Ўғлим дорилфунуннинг охирги курсида. Қаерга ишга жойлашади.

Шулар ҳақида ўйлайман. Бу йил қишловнинг қаттиқ келгудай жўни бор. Бунга тайёргарлигимиз қандай? Шулар ҳақида ўйлайман. Ер юзида нима гап? Ҳукуматимизнинг тинчлик тўғрисидаги сиёсатлари... Биз тенгилар бир ўлиб-тирилишдан бошқа ҳамма нарсани бошларидан кечирди. Биз кўрган-кечирганларнинг мингдан бирини эндиги ёшларимиз кўрмасин. Шулар ҳақида ўйлайман.

Ҳозир ўша мен айтган «Чорвадор» колхозини «Бахмал» совхозининг бир бўлими саналади. Эшитган бўлсангиз керак. Олтмиш тўққизинчи йили совхозимизга Амрикодан «Санта-гертруда» зотли қорамоллар келтирилган эди. Ерларимиз, емишларимиз, об-ҳаволаримиз, сувларимиз бу молларнинг мижозига мос келар экан. Бу моллар кўтосдан ҳам кўпол бўлгани билан, беғам, юввош, хўранда. Ўсишли. Агар жонига теккудай бўлсангиз, яраланган йўлбарсдай ғазабли. Эндигина туғилган бузоғи бизнинг хонаки сигирларимиздай келади. Емидан, сувидан вақтида хабар олиб, қаралиб турилса, бир куннинг ўзида бир килогача семиради. Сўқими бир ярим тоннагача тош босади. Сут беришни ўзимизнинг дурагай зотли қорамолларга чиқазган. Ғўшт беришни эса уларга.

Мен Амрикодан келтирилган ана ўша қорамолларга қарайман. Чўпон молга қараса, мол чўпонга қарайди. Бир мол эмас, бутун эл қарайди. Айтганим айтган, деганим деган. Иззат-икромим жойида. Қўй боққаним кўноқда бўлди. От боққаним улоқда бўлди. Беминнат қилаётган меҳнатларим кетидан мартабаликман. Пиру бадавлатман. Қадимда қариялар, кўтонга бўри дориса бир кўйликнинг шўри қурийди, дегувчи эди. Эндиги кунда бир кўйликнинг ўзи йўқ. Ер овлоқ бўлса тўнғиз тепага чиқар, дегандай, бўри ҳам озган элга, тўзган кўтонга дорийди. Эндиги кунда доримайди. Доритмаймиз ҳам. Бирлигимиз зўр. Тириклик, тирикчилигимиз жойида. Чиққан тоғинг буюк бўлсин, деганлари рост шекилли, чиққан тоғимиз буюк. Таянчимиз буюк.

Тангатопди

СУЮНБОЙ ОҚИН

Фалакнинг гардиши, дунёнинг ташвиши билан бир куни Тезак Тўранинг яйлови Олтинамалга Суюнбой оқиннинг йўли тушиб қолибди. Тўранинг эшикоғаси оқиннинг бу борса-келмас жойларга қай йўсинда келиб қолганидан ҳайратга тушиб дебди:

— Оқсақал-ов, тўранинг қароргоҳига бугун яқинлаша кўрмангиз. Бугун бу ерга қадам кўйган кишининг боши кетади. Нега дегангиз, унинг Жилкелди, Бапау деган ўғрилари отдан ҳозиргина ит талаган девонадай бўлиб тушишди. Икковининг ҳам ҳоллари танг бошлари ёрилган, қўллари синган. Моматалоқ бўлмаган ери йўқ. Кимдир ўлгудай калтаклабди. Ўғрилари ўлжасиз — қаро йўл бўлиб келгани учун тўранинг кўнглига қил сиймайди.

Шунда оқин, эшик оғасининг тумтарақай гапларини назар писанд қилмай, ўтовга яқинлашибди-да, тўранинг ўз ўғриларига қарата айтаётган ҳақоратомуз мана бу гапларига қулоқ тутиб турган ери:

Чумчукнинг юрагидай юрагинг бор,
Қуённинг суягидай суягинг бор.
Қандай она ўғил деб тукқан ўзи —
Улма-қизнинг кимга ҳам кераги бор?
Бирининг бошинг ёрик, қўлинг синик,
Тўрт ой тўшак тортгандай юзинг солиқ.
Ўмариб, ўлжали бўп кайтганингда,
Иккингда бўлар эдинг саруполик.
Қўрқоқлик қон-жонингда борга ўхшар,
Энанглар мендай эрга зорга ўхшар.
Эр йигит деб сенларни ким айтади,
Юз-кўзинг қаровсиз бир гўрга ўхшар.
Билганда орқанглардан бормасмидим,
Биттама-битта додин бермасмидим?
Сенларни моматалоқ қилганларнинг,
Конини қаро ерга қормасмидим?
Албан, Дўлат бир талай эл эмасми,
Тезакни пир, эшондай сийламасми?
Қозоқнинг борлиқ аймақ, авлодлари
Бир тўранинг олдида бош эгмасми?
Сақласин подшо, худой касириндан,
Гуноҳкор — кўлга тушган асириндан.
Қозоқнинг бор уруғи жаъм бўлса ҳам,
Тезак тўра устивор барисиндан.

Шу маҳал, ассалому алайкум деб Суюнбой оқин хон хонасига кириб боради. Юмшоқ пар тўшак устида дастўман ётган Тезак тўра икки ўғрисини ўз ҳолига қўйиб, Суюнбой чечанга бундай деб турган ери:

Мен эдим Абилайнинг хон Тезаги,
Йигитнинг ярашиғи — отбезаги.
Бу уйга қул сиёқли босиб кирган
Худонинг қасам урган қай безгаги?
Авлодим билсанг, Эдил, Абилайдан,
«Уч юз»нинг¹ ўртасида донгдор бойдан.
Уйимга сўрамасдан кириб келдинг
Оти-зотинг сўрайман, келдинг қайдан?
Қорача хон Эдилга келган экан,
Ўртада бир саркани еган экан.
Кимда-ким ихтиёрсиз қадам қўйса,
Боши кесиб олинсин, деган экан.
Жилкелди, бунга кишан солмайсанми,
Бапау, устин ечиб олмайсанми?
Бу дайдини зиндонга солиб, ўзинг
Беш-олти кун зиндонбон бўлмайсанми?

¹ Уч юз — Улуғ юз, Ўрта юз, Кичик юзлар назарда тутилмоқда.

СУЮНБОЙ:

Келиб эдим, хон Тезак, кўраин деб,
Пайғамбарнинг саломин берайин деб.
Таксирим, икки ўғринг қўлга тушиб,
Ўтиришингни қара ўлайин деб.

Ўғрибоши сенмисан, Тезак тўра,
Элда йилки қўймаган каззоб тўра.
Ўғрини ўғриликдан тиймай ўзинг,
Кези келиб тортасан азоб, тўра.

Тезак хон, очилмасин сирим, дейсан,
Кўринган ҳар хўжани пирим, дейсан.
Йилки тугил эгасиз — дайди итни
Ўмарсам ўн бўлади бирим, дейсан.

Хон Тезак, саидмисан, тўрамисан?
Каззобликни ташласанг ўламисан?
Эл-улусдан уялмай қаро ерга
Ўзингни тириклайин кўмамисан?

Дунёдан телба ўтар, тузук ўтар,
Кўз куйдириб кўзлари сузук ўтар.
Халол эмас ҳаромга ружу қўйган,
Сенигдай наҳс босган не бузук ўтар.

Тўра бўлсанг бўлибсан, мен Суюнбой,
Бўркингни учирарман ел, қуюндай.
Тоғ-тошни қошлаб ётган қозоқия
Кўзингга кўринмайди бир тийиндай.

Тошқин дарё тўғонни бузмасмикин?
Вақти келиб той отдан ўзмасмикин?
Эл, аймақ оёғига бош урмасанг,
Давлатинг бир чеккадан тўзмасмикин?

Шопирашти, Дўлат бир эл эмасми,
Чайқалиб-чалқиб ётган кўл эмасми?
Жонидан тўйиб бўлган кўп қўзғалса,
Тезак тўранинг таги ҳўл бўлмасми?

Суюнбой оқиннинг бу сўзларига аранг чидаб ўтирган Тезак тўра ранги бўзариб, лаби гезариб, тана-тўшида қони қайнаб, кўзлари қутурган бойтеватнинг кўзидай бежо бўлиб — ўйнаб, асабийлашиб, айтар гапини сақичдай чайнаб, айтишувга ярамаслигига кўзи етиб, икки оёқли махлуқ эканлигини унутиб, дейди:

— Кўрим-келбатингга разм солсам, гадойга ўхшайсан. Бўлар-бўлмас гапни айтиб, бунча қақшайсан. Қутлуғ хонадондан қуруқ чикма, деган гап борлигин биларсан. Уйга келганни ит қопмас, деган нақлни эслатсам, эҳтимол, куларсан. Сен билан айтишиб ўтиришга тоб-тоқатим йўқ. Шунинг учун эгнимдаги зарбоф чопонимни ечиб берай, кийиб кет. Бориб турган бадик экансан. Бадикнинг мақсади — тук бўлса ҳам ундириш.

СУЮНБОЙ:

— Эшитмаганмисан, Тезак тўра, ит тумшуғи теккан ерга сув ичгали шер бормас, деб. Одам қуригандай, келиб-келиб мен сенинг тўнингни кияманми? Унингсиз ҳам, чўпга либос, дегандай сени одам қилиб турган шу тўнинг эмасми? Бу — бирламчи. Иккиламчи, бу тўнингни кийиш у ёқда турсин, эшагимга тўким ҳам қилмайман. Сабаби, менинг эшагим ўзини сендан ҳам баланд тутади.

Тезак тўра — подшонинг сиғиндиси,
Еб-ичмоғи — губерна юғундиси.
Борлиқ қозоқ қўзғолса, сендайларнинг
Ичидан ўтиб кетар қириндиси.
Тезак тўра деганда, Тезак тўра
Қолпоқбойнинг¹ олдида безгак тўра.
Не бўлди, рангинг ўчиб, қалтирайсан,
Яранг олиб кетгандай газак, тўра.

Донг қозонган оқиннинг бу гапи тўранинг суяк-суягидан ўтиб, кучала еган кучукдай жовдиратиб, сўз кудрати тошни ёрар, деганларидай тўрани тамоми мандиратиб-сандиратиб қўйган ери:

Тукқаним кўринмайди шу дам қўзга,
Бўлмайди тўхтамасам ушбу сўзга:
Нафаси олмосдан ҳам ўткир экан,
Тап тортмай борлиқ гапни айтди юзга.
Бу одам тек одаммас, хизир кўрган,
Эл кезиб қанча ниёз-назир кўрган.
Йилкелди, кўрадан бир кўзи келтир,
Менимча, бу бадик кўп жабр кўрган.

Тезак тўранинг югурдаги қўтондан кўтир бир кўзини садақа тарзида оқин олдига келтиргач, Суюнбой:

Бунинг не? Тусоқ қўйми, ўлган қўйми?
Бўйнига милтиқ осган, мерган қўйми?
Ҳар ёққа жалтанг-жултанг қарай берди,
Эшигингда бир хўрлик кўрган қўйми?
Егин-ичгин, ёлчима, сира тўйма,
Элни талашни қанда қила кўрма.
Ёвгарчилик бўлганда иш беради,
Тезак тўра, бу мерган қўйни сўйма.

Отдан қолма бойталими, деганларидай: «Бу тасқара жуда бўлмаганда, мол бошига барака, дея олқамади», деб тўранинг аёли Данекер ўртага тушди.

— Мен худодан, хоннинг мол-жонига барака тилаб юрганим йўқ. Қола берса, гадойчиликни одамлар сенлардан ўргансин, — деб

¹ Генерал-губернатор Колпаковский.

Суюнбой оқин тўранинг бойбичасига қараб, булбул мисоли сайраб,
тўрани тузлаб турган кези:

Тақсир-ов, уй бекангиз ёмон эмас,
Ёмонни ёмон дер бир замон эмас.
Баҳоси бозоргири бўлгандан сўнг
Харидор бўлмаган кас одам эмас.

Хон Тезак, чакки эмас хонимингиз,
Суюнбой эканимни танидингиз.

Тобига келиб турган кўринади,
Яширмай айтар бўлсак анигин биз...

Данекернинг куёви Жарилқамиш¹,
Айт, сени худой қалай ёрлақамиш?
Ўн тўрт кунлик ойдаин тўлишибди,
Ана қадду, ана бўй, ана туруш...

Биласан, яқин эди бизнинг овул,
Хиёнат қиб йўқсилга солдинг довул.
Мақта десанг мақтайин Данекерни
Қанча қўллардан ўтган бу бир савил.
Данекер бугун ўзга эшигида,
Боласи кўринмайди бешигида.
Боши ялпок, бурни пучуқ бўлса ҳамки,
Бир кеча меҳмон бўлай тўшагида.

Тек киши тентак бўлмас, дегандай Тезак ҳам анов-манов тўра-
лардан эмас эди. Қараса, борлиқ сири элга ошқор бўладиган жўни
бор. Шунинг учун Суюнбойни қўлга олмоқчи, оғзини мойламоқчи,
уни бир мурсасага келтирмоқчи бўлиб тургани:

Эшонлар қўнган уйда чиқар бир ис,
Суюнбой айтганининг бори дурус (т).
Не бўлса ҳам қўрганин юзга айтган
Хўжайи Хизир бўлар ёки Ирис.

Суюнбой менга сенинг ўзинг керак,
Бош тугил тошни ёрар сўзинг керак.
Йўл юришга чидамли от берайин,
Улус учун хатарсиз кезинг керак.

Йилкелдиман Бапау бери кел-чи,
Анови тўриқ отни ола кел-чи.
Қайда бўлса уюрдан топиб келиб
Суюнбойнинг олдига сола кел-чи.

СУЮНБОЙ:

Атаганинг менга шу тўриқ отми,
Оғзида бир тиши йўқ «хоназот»ми?
Киприги оқкуврайдай қуриб бўпти,
Абилайдан қолган шу бир безотми?

¹ Данекер тўранинг Жарилқамишдан тортиб олган ношаърий иккинчи хотини.

ТЎРИҚ ОТ:

Бўйнимдан ёл, танамдан кучим кетди,
Ахири банди¹ бўлиб ичим кетди.
Бир вақтлар тўданинг олди эдим,
Энди тана-тўшимдан бичим кетди.

Тўриқ от ўз ҳасратини айтиб бўлар-бўлмас, Тезак ўғриларига, анови қора шафақ отни олиб келинлар, деб амр қилади. Суюнбойнинг қора шафаққа қараб айтиб турган гапи:

Ассалому алайкум, қора шафақ,
Жонивор-ов, аҳволинг бунча чаток,
Ўғирлаб келингансан той чоғингда,
Яхшилаб кўриб олай кел берирок.

Энди-чи? Энди қариб тамом бўпсан,
Муллоси йўқ овулга имом бўпсан.
Кўзинг кўр, елканг яғир, аҳволинг танг,
Ахири шу тўрага ғулом бўпсан.

ҚОРА ШАФАҚ:

Суюнбой, бор жонимни сенга атай,
Шу кунга тушиб қолдим, энди нетай?
Қадимда сувдай оқар эдим, букун
Хўжайиним отади сенга тай.

Қуллари мени миниб яғир қилди,
Аҳволимни кунба-кун оғир қилди.
От кўрмаган от кўрса мина-мина
Ўлдирмасми?.. дегандай чағир қилди.

СУЮНБОЙ:

Биларсан, ҳар бир сўзим ел-қуюндай,
Хонга қарши сўйлаган мен Суюнбой.
Арзин айтиб қошимда йиғлаб турган,
Жонивор қора шафақ — қорасондай.
Хачир мисол ишлатиб туни-куни
Шу ҳолга келтирибсан, тўра, буни.
Менга бергани қора шафақ бўлса,
Бир тукига етмайди хоннинг хуни.

ТЕЗАК ТЎРА:

Қарасам бошинг билан оёғинга,
Раҳмим келди, рости гап, сиёғинга.
Бошдан-оёқ сарупо бергизайин,
Иш тутма энди, бадик, буёғига.

¹ Отнинг бутун танасини яра босиб кетади. Ярага банди дейилади.

СУЮНБОЙ:

Ўзинг тўймаган сарқит — ит ялоғи,
Ундан афзал қобоннинг кумалоғи.
Ғайридинга сотилган ғариб тўра
Сен дегани — подшонинг қош-қовоғи.

Хон Тезак, бойлигинга бош урмасман,
Кўрганимни эл-юртдан яширмасман.
Сен билан беллашувга қурбим етар,
Кушхонангда бир кун ҳам туролмасман.

Эл-юртдан айро тушган шўрлик тўра,
Қисматинг бир кун бўлар хўрлик, тўра.
От, сарупонг ўзинга бўлсин энди,
Касб-кори ҳароми, ғарлик, тўра...

Мен қўлтиктаёқли бу йигитни бирда бекатларда, бирда кимлар биландир куйиб-пишиб гаплашаётган пайтларида кўриб, раҳмим келиб, ўтиб кетган кезларим кўп бўлган. Бечора йигит, дунёи боумид, деганларидай, кун кўриш, тирикчилигини ўтказиш кўйида ўзини ўққа-чўққа уриб юрган бўлса керак, деган ўйга борган вақтларим ҳам кўп бўлган. Ҳойнаҳой инвалид, қаердадир қоровул-поровуллик қилиб тирикчилигини амал-тақал қилиб ўтказса керак, деб... Кейинчалик билсам...

Инсонни меҳнат яратди, меҳнат ўтдан иссиқ, авлиё ҳам меҳнатдан етишган, деган ҳикматли гапларнинг қанчалик тўғри эканлигини шу йигит тимсолида кўрдим. Биринчи группа инвалиди экан. Бу йигитнинг ўрнида бошқа одам бўлганида тўшак тортиб ётиб олармиди?.. Оладиган 115 сўмига ё қаноат қилиб, ё қилмай дунёдан нолир эдими? Ҳар ҳафта бўлмаса ҳам ҳар ойда шаҳар ё область социал таъминот бўлимининг қопқасини қарсиллатиб уриб:

- а) оиласига моддий ёрдам бериб туришларини;
- б) кўлик билан таъминлашларини;
- в) вақти-вақти билан дам олиш ёки даволаниш учун йўлланма бериб туришларини;
- г) неча йилдан бери товук катагидай бир хонали торгина уйини икки ё уч хонали уйга алмаштириб беришларини;
- д) йилда бўлмаса, йиларо турар жойларини ремонт қилиб беришларини;

е) кўп қатори (қийин-кистовсиз) фарзандларини болалар лагерларига юбориб туришларини;

ё) шунингдек, инвалидлар учун ҳукумат томонидан берилиб, белгиланиб кўйилган борлик имдод-имтиёзлардан тўлалигича баҳраманд бўлмаётганини талаб қилишга ҳаққи бор эдими? Бор эди! Бу йигит эса ўзининг ишга яроқсиз эканлигини пеш қилиб юқоридаги

қулайликлардан фойдаланиши мумкин эдими? Мумкин эди! У шундай қилмади. Қилмади ҳам. Буни ўз иззат-нафси учун ор деб билади, орият деб билади.

Шундай инвалидлар, ҳатто шундай меҳнат ва уруш фахриялари борки, улар қилган-қилмаган ишларини рўқач қилиб, юзга солиб, миннат этиб, кўкракларига алламбало нишонларни тақиб олиб, маҳкамама-маҳкама изғиб юришади. Гапини қайтариб кўринг-чи, сеники номаъқул деб кўринг-чи. Керак бўлса қочгани жой тополмай қоласиз. Ёмондан қоч-да, қутил ё тон-да қутил, дегандай... Бу йигит ҳеч қачон шундай қилмади. Шундай қила кўрмади. Йигитлик ғурурини оёқ ости қилишни ўзи учун эп кўрмади. Чунки, буни — маданий тиланчилик деб тушунади.

Шундай қилиб десангиз...

Бора-бора мен бу йигитнинг ҳиммати олдида бош эгиб, ҳамияти олдида таъзим қиладиган бўлдим. Хўш, бу йигит ким ўзи? Унинг фазилати? Бахтли ё бахтсизлиги? Оиласи? Ўрта ҳол (афтода ҳол эмас) хонадонининг аҳволи? Орзу армонлари? Оила аъзоларига оғирлиги тушмайдими? Оилани ким бошқаради? Кимлардан кам, кимлардан ортак?

Бу саволларга бирма-бир жавоб бериб ўтишдан кўра, ўзингиз келиб бу йигит билан суҳбатлашсангиз. Қилган, қилаётган ишларини ўз кўзингиз билан кўрсангиз. Ўшанда бу йигитнинг тоғдай сабр-тоқатига, мустаҳкам иродасига, тинимсиз ҳаракатига, хайрли қўлига, танлаган йўлига тан берган бўлар эдингиз. Тўрт мучалимиз бут бўла туриб, бу кишининг қилган ишларини биз ҳам қила олсак кошқи эди, деб юборганингизни ўзингиз ҳам билмай қолган бўлардингиз. Яхшиси, бу йигитнинг қилган, қилаётган ишларини кўриш, ўзи билан ҳамсуҳбат бўлиш учун бир келиб кетинг. Манзилгоҳи: Гулистон шаҳри, 3-микрорайон, Марказий савдо бекати. Ғалаба номли қариялар чойхонаси.

Шундай қилиб...

Сизга манзилгоҳи берилган жойда бундан икки-уч йил олдин озик-овқат дўкони бўлар эди. Яроксиз, деворлари нураб кетган бино. Шаҳарнинг тозаллиги, озодалиги билан шуғулланадиган шифокорларнинг, бу ерда яшовчи аҳолининг ҳақли эътирозлари туфайли бу дўкон тақа-тақ ёпиб қўйилди. Бир йил ичида дўкон чинакам бойўғлихонага айланди. Оқшомлари атрофидан ўтсангиз, жунжикиб кетардингиз. Кўрқинчли. Дўконнинг ўрни бир-бир ярим йилгача қутсиз бўлиб ётди. Шундоқ катта йўлнинг бўйида бўлатуриб, йўлнинг бу бети савдо маркази бўла туриб!..Шунинг учун ҳам, одамзоднинг фариштаси бор, деган гап — гап.

Каттабек асли андижонлик. Гул ишқи, гулзор ишқи, кирган кишининг баҳри-дили очилиб кетадиган боғу бўстонлар ишқи, асалари мисоли кечаю кундуз одамзоднинг қадами аримайдиган баҳраёб чойхоналар ишқи унинг қонига она сути билан кирган. Кўпнинг кўз ўнгида хароб бўлиб ётган бу жойни обод қилиш кўнглидан бир кечди, икки кечди. Дўпдини ерга олиб қўйиб ўйлаб кўрди, ўйларга толиб кўрди. Бирок, қандай қилиб? Фойда — зиённинг нарёгида. Бу — бир. Хайрли ишга қўл уриб ҳам кўрди. Лекин буни эплай

оларми экан? Бу — икки? Бошлашга бошлаб қўйиб, кейин эплай олмаса, қўни-қўшнилари бор, ўзини билган бор, билмаган бор. Ана шуларнинг олдида кулгига қолса нима бўлади, нима деган одам бўлади? Бу — уч. Ўйчининг ўйи битгунча, тавакқалчининг иши битибди. Худо ҳам, тавакқалчи бандамдан қўрқаман, деган экан. Қолаверса, ўғрилик қилаётгани йўқ, бир нафси, бир ҳамёни учун хайрсиз ишга қўл ураётгани йўқ. Шартта ариза ёзди.

Гулистон шаҳар халқ депутатлари Совети Ижроия Қўмитасининг раиси ўртоқ Темур Абдуллаевичга Курвчилар кўчаси, 6-уй, 1-кварталида яшовчи, биринчи группа инвалиди Каттабек Сотиболдиевдан

А Р И З А

.....

Шаҳар Ижроия Қўмитасининг раиси ҳам, кооператив ҳамда кооперация муассасаларининг мутасаддилари ҳам бошда хайрон бўлишди. Ўзаро маслаҳатлашиб ҳам олишди:

— Ўзи югуриб-еладиган киши бўлганда бошқа гап эди. Бу кишининг ўзи ногирон бўлса. Қўлтиқтаёқда юриб иш битирармиди?

— Лекин меъ у одамни яхши биламан. Ишламаса туролмайди. Тўрт мучали соппа-соғ, тўкимтабиатли, худбин, пулпараст, манфаатпараст, айрим кимсаларнинг боши бу одамнинг оёғи етган ерга етолмайди. Ўта ориятли. Бошлаган ишининг охирига етказмай қўймайди.

— У кишини мен кўпдан бери биламан. Борган ерини обод қилди. Касби — технолог-модельер. Маълумоти ҳам ўзига яраша. Янги Ердаги иктисод-экономика техникумини тамомлаган.

— Яхши кишиларнинг тарбиясини ҳам олган. Йўлдош Охунбобоев, Усмон Юсуповларнинг назари тушган, у кишилар билан бордикелди қила келган, машхур пахтакор Азиз Носировнинг таълим-тарбиясини олган йигит.

— Шундай бўлса ҳам ўзи билан юзма-юз ўтириб суҳбатлашсак?!

Бу гап ҳаммага маъкул бўлди. Суҳбатлашдилар. Каттабек ҳам қўлидан қандай иш келиб, қандай иш келмаслигини, шарт-шароитларини, шаҳар раҳбарлари томонидан қилинадиган имдод-имтиёзларни бирма-бир айтиб ўтди. Ниҳоят, саксон саккизинчи йилнинг февраль ойида Каттабекнинг қўлига шаҳар Ижроия Қўмитасининг буйруғи теғди.

Эндиги навбат Каттабекка. Энди у бел боғлаб майдонга тушиши, Ижроқўмдаги ўртоқларнинг ишончини оқлаши, ерга қараб қолмаслиги керак. У шу ўтган умри мобайнида нима ишлар қилмади: ўгай онанинг не бир таъйиқларига дуч келиб, таъналарини эшитмади, не хорликларни бошидан кечирмади дейсиз. Она табиат уни она меҳридан жуда эрта жудо қилди. Тун бўйи кўрак чувиб, кундуз кунлари аравада уйма-уй юриб кўрак тарқатишлар, ғўзага сув қўйиб, чопиқ қилишлар. Биргина қорин қайғусида кимларнинг юзига термулиб қарашлар. Бирда-бирда эса яхшиларнинг мурувват-марҳаматидан баҳраманд бўлишлар. Энди қадди-қоматини тиклаб, қа-

торга кўшилдим деганида қайси бир бемехр, бешафқат, бесавод шифокорнинг кўлига тушиб, бир умр ногирон бўлиб қолишлар. Тош қаттиқми, бош қаттиқ, дея берилган савол олдида, пешонам ҳам шўр экан, деб ўқиниб, ўксинишлар... Ҳаммаси орқада қолиб кетди. Лекин бу кўлтиқтаёқ бир умр ундан ажралмайди, шекилли. Бирда-бирда Островскийнинг «Пўлат қандай тобланди?» романини кўлига олиб, ўзига таскин-тасалли беради. Оёқ остида қолиб кетмай деб табиатга илтижолар қилади. Жисмонан қисиб қўйган табиатнинг тоғдай бардош, сабр-тоқат, кенгбағир, тоза юрак, баланд назар бериб қўйганига шукроналар келтиради. Ахир, биргина ўзини, биргина оиласини бошқара олмай кўпнинг назаридан қолган, биров кўрса, юзинг курсин, деб кетадиган кишилар орамизда йўқми? Бир китобда, ҳаёт ҳаракатдан, ҳаракат баракатдан иборат. Ҳаракатсиз дарё кўлга, кўл кўлмакка, кўлмак чўлга айланади, деган ҳикматли гапга кўзи тушган эди. Унингсиз ҳам бир тажрибали шифокорнинг, сиз муттасил ҳаракат қилиб туришингиз керак, деб берган маслаҳати қулоғига қўрғошиндай қуюлиб қолган. Ҳар соат, ҳар сониятда ўша шифокордан миннатдор бўлиб қўяди. Унинг эндиги кўл ураётган иши эса фақат югуриб-елишни, йўқни йўниб, борни ундиришни тақозо этади.

Алҳол, шаҳар Ижроия Кўмитасининг ўша биз юқорида айтиб ўтган дўкон ўрнида кооператив чойхонани очишга оид қарори Каттабекнинг кўлига тегди.

Қурилажак мухташам бино учун қурилиш ва жиҳозлаш материаллари, қувурлари, электр тармоқлари, чорпоя, поёндоз, кўрпача, гилам, қўйинг-чи, чойхона-ошхона учун нимаики керак бўлса, бари ҳақидаги ҳужжатлар расмийлаштирилди. Ҳозир жумҳуриятимизда мингдан зиёд кооперативлар сонига яна бир кооператив қўшилди. Тонгни шомга, тунни тонгга улаш онлари бошланди. Кооператив саксон саккизинчи йилнинг айни боғлар болга тўлган пайтида расмана ишга тушди. Шу муносабат билан биз кооператорни саволга тутиб, жавобларини оққа кўчира борамиз:

— Чойхона-ошхонага кетган харажат?

— Жами бир юз етмиш олти минг сўм. Биз ана шу пулни давлатдан қарз олдик. Маълум муддатда бу қарздан қутулишимиз керак.

— Ниманинг ҳисобига?

— Топган даромадимиз ҳисобига.

— Кооператив ташкилотлар ҳақида эл орасида яхши гапдан кўра, ёмон гап кўпроқ. Бунинг боиси?

— Бунинг боиси — қаллоблик. Кўпчилик ҳамкасбларимиз кооператив баҳонасида туяни туки билан ҳазм қилиш йўлларини топиб олдилар.

— Қандай қилиб?

— Кооператив йўл билан ошхона очган киши ҳамма маҳсулотни ўз кўли билан етиштириши керак. Масалан, сабзи-пиёзни ўз томорқасида, сўйиладиган қора ё жонлиқ мол ҳам ўзидан чиқиши лозим. Ё бўлмаса, аҳолидан бозор нарҳида сотиб олишлари керак. Бироқ, пул турган ерда керак бўлса ўз имон, ўз жонини, танини

сотишдан қайтмайдиغان ҳамкасбларимиз, биласизми, нима қилишадиди?

— Нима қиладилар?

— Улар гўшти омборхона ё музхоналардан сотиб олишади-ю, унга бозор нархини қўйиб, қора қозонни ишга солади. Айтганингиздай булар бир йил ичида йиғадиганини йиғиб олишади. Бундан омборхона билан музхонада ишлаётганлар ҳам манфаатдор. Бошқача айтганда 1,80 сўмлик қўй гўшти бир думалаб 7 сўмга, 2 сўмлик мол гўшти бир думалаб 5 сўмга айланиб турибди. Яна бир думалаб қора қозонга тушиб, то дастурхонга етиб келгунича 15—16 сўмга айланиши ҳеч гап эмас. Икки ўртада ошхоналар билан ресторан, шунингдек, гўшт билан таъминланиб туриладиган муассасаларга бериладиган гўштининг таноби тортилади. Қанчадан-қанча кишиларнинг ризки қийилади. Агар ўттиз саккиз — ўттиз тўққизинчи йиллар бўлганида, ўша омборхона, ўша музхона, ўша кооперативда ишлаётган виждонини еб қўйган кимсаларнинг ёстиғи аллақачон қуриб бўлган бўлар эди. Бундан ташқари, баъзи бир ҳамкасбларимиз (кўпчилиги деса ҳам бўлади) шундоқ ёнгинасидаги ичимлик дўконидан 9,20 сўмлик ароқни олиб чиқиб, 15—20 сўмдан уриб сотишапти. Буларни ОБХСС ходимлари билмайди деб ўйлайсизми? Билишади. Билишади-ю!.. Энди додингизни кимга айтасиз? Кўряписизми, жиноят ҳам, хиёнат ҳам қаердан бошланиб, қаерда тугаяпти? (1985 йиллар).

Шу ўринда ҳазрати Навоийнинг бир байтлари ёдимга тушди.

— Қайси байтлари?

— То хирсу хирмони барбод ўлмас,

То нафсу ҳаво қасри барафтод ўлмас,

Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас.

— Топиб айтдингиз. Раҳмат сизга. Айтгандай, сиз ва сизнинг жамоангиз ҳам...

— Мен сизнинг нима демоқчи эканлигингизни тушундим. Биласизми, мен дунёга қайта келган одамман. Элга аралашиб юрганимнинг ўзи битмас бойлигим. Кўпнинг хизматини баҳоли қудрат қилиб юрганимнинг ўзи — туганмас бойлигим. Айрим шляпа кийиб, бўйинбоғ тақиб, папкасини қўлтиғига қистириб юрувчи таъмагир, ҳаромтомоқ амалдорчалар, бизга ёрдам беришнинг ўрнига, келиб дағдаға ҳам қилишади. Бир сўмга кишининг қорни тўяди. Ҳар замонда ўларга ҳам суяк ташлаб қўямиз.

— Ҳар қалай, ўз фойдасини ўйламаган, бирим икки бўлсин демаган одамнинг борлигига инонгиси келмайди, кишининг. Бу гапимни кўнглингизга олдингиз-а?

— Йўқ. Сабаби, дарё бўйида бўла туриб, сувга зорман деган киши — ё такаббур бўлади ё телба. Кўп бир муштан туширса ўлдиради, бир бурдадан берса тўйдиради, деган нақлни биларсиз. Гап одамларнинг кўнглини оғритмасликда. Бир келган киши қайтиб келганида, бу ернинг таомлари — таомдай бўлар экан, деб уч-тўрт кишини бошлаб келдим, бас. Хизматингиздан одамлар манфаатдор бўлиб, тилга тушдингизми, шунинг ўзи бас. Файз-барака шу ерда бўлади.

Мен сизга бир гапни айтиб берай, малол келмаса. Ўтган ёзда бизнинг рўпарамизда, шу кўчанинг нариги бетида бир бола тол таги-

да «қўлбола» чойхона очди. Чойнаги тунука (0,5 литрлик). Пиёла ўрнида — стакан. Авжи саратон. Ер-қўкка ўт тушган пайт. Ўша бола бир чойнак чойни 20 тийиндан сота бошлади. (Бола бўлгани билан томири йўғон экан. Қайсидир бир каттанинг «мол топари» экан.) Бунинг кисавурликдан қандай фарқи бор? Бора-бора унинг «чойхона» (пулхона) сига одам тугул бойтеват ҳам келмай қўйди. Бундай қилиб пул топгандан кўра, кўчаларда юриб без тергани, тиланчилик қилгани яхши кишининг. Лекин ўша болани (исми ёдимдан кўтарилибди), сен бу ерда нималар қиялсан, деб тергаб-текширган киши бўлмади. Кўряпсизми, кооперативдан кимлар қандай фойдаланмоқда. Уларга қандай имкониятлар яратиб берилмоқда. Ўзимга келганда, ўнг қўлни чап қўлга, отани болага муҳтож этмагил, деганларидай бировга оғирлигим тушмаётганининг ўзи мен учун армонсизлик. Бироқ, корхонамизда жами ўн беш киши ишлайди. Бири ошпаз бўлса, бири новвой, бири кабобчи бўлса, бири эшмачи. Одилжон Эманов лағмоннинг пири. Бироқ, унга таъбдан бермаган экан. Бир неча марта сузган лағмонидан пашша чикди. Сўнг ёпирилиб келаётган хўрандаларнинг сони кунба-кун камая борди. Кейин ўрнига бошқа кишини олишга мажбур бўлдик. Сомса қилишни Абдуллажон Ножиевга чиқазган. Лекин унинг нафси сал унақароқ экан. Корхонамиз энди ишга тушган кезлари сомсани кўлма-кўл бўлиб кетди. Кўпчилик заказ ҳам бера бошлади. Яхшилаб тилга тушиб бўлгандан сўнг «хунар»ни кўрсатишга ўтди. Қўйнинг карт думбаси ўрнига қора мол чарвисини ишлата бошлади. Буни харидорларнинг сийраклаша бошлаганидан билиб қолдик. Сўнг дарҳол олдини олдик. Сазойи қилдик. Тавбасига таянди. Гуноҳини бўйнига олди. Ҳозир аввалги мақомига тушиб олди. Раҳим Муллажонов, Юсуф Қодиров, Мирза Турсунов сингари ходимларимизнинг ҳалол хизматларидан жамоамиз ҳам, мижозларимиз ҳам миннатдор. Шунингдек, бизда ош, шўрва, манти, кабоб сингари миллий таомлар ҳам тайёрланади. Кейин шўрва билан шўрванинг фарқи бор. Мол гўшти ишлатилган шўрванинг бир косаси бир сўм. Қўй гўшtidан бўлса 1,32 сўм. Мен кўрган, билган кооператив ошхоналарда эса ҳар иккала шўрва ҳам бир нарҳда — 1,5 сўмдан. Бизнинг халқимиз андишали халқ. Сўраб-суриштирмай овқатланиб кета беришади. Сўраб-суриштирган кишилар эса назари пасликда айбланидилар.

— Айтгандай, бир ойлик харажатларингиз, даромадларингиз, ишчи-хизматчиларингизни иш ҳақлари?

— Бу саволингизга жавоб беришдан қийналаман шекилли. Сабоби, ишимизнинг ўнгидан келиш-келмаслиги, юзимизнинг ёруғ ёхуд шувит бўлиши — ҳамма-ҳаммаси мижозларимизга боғлиқ. Умуман, ўрта ҳисобда, бир ойлик харажатимиз — саккиз минг сўм. Агар келиб-кетувчилар сони кун сайин кўпайиб борса, бу белгиланган пул камлик қилади. Камайиб боргудай бўлса, кўплик қилади. Ишчи-хизматчиларимизнинг ойлик маошлари ҳам шунга қараб ўзгариб туради. Ҳозирча ҳар бир киши ўрта ҳисобда 180—200 сўм атрофида маош олмақда. Ҳар ким меҳнатига яраша, ҳар ким қобилиятига яраша, деган гап бизнинг корхона ишчи-хизматчилари-

га жуда мос тушади. Ойликлари кам бўлса, ўзларидан хафа бўлишади. Кўп бўлса, ўз меҳнатлари, ўз дилкашликларидан шодмон бўлишади.

— Каттабек Акабоевич, ҳали кўп кишилар, (асосан деҳқонлар) кооперация ҳамда кооператив деган сўзларнинг маъносига унчалик тушунишмайди. Шунини шарҳлаб берсангиз?

— Кооперация деярлик ҳамма маҳсулот (сабзи, пиёз, нўхат, олма, анор, гўшт ва ҳ. к.)ларни одамлардан бозордан сотиб олиб муомилага киритади. Сўнг транспорт ҳамда ишчи кучларига кетган харажатларни устига қўйиб бозор баҳосида (ўрта ҳисоб билан) аҳолига сотади. Кооператив эса юқорида қайд қилинган маҳсулотларни ўзи етиштириб, дўконга олиб чиқади. Масалан, дурадгор дераза ромлари, эшик ясади. Истаган одам уйдан олиб кетади. Ё ўша ясаган нарсаларини бозорга олиб чиқади. Дурадгорнинг иши пишиқ, пухта, мустаҳкам бўлса, харидори кўпайгандан кўпайди. Қўл учида қилса, бозори касодга учрайди. Ҳам меҳнатига, ҳам ясаган нарсасига куйиб қолаверади.

Кооперативларни иши ҳам худди шунинг ўзи. Ҳақиқатан ҳам харидор (мижоз)ни бир марта лақиллатиш мумкин, икки марта панд бериш мумкин. Бора-бора ўзига қийин бўлиб қолади. Биргина бу эмас, бирники мингга, мингники туманга деганга ўхшаб, кооперативлар устидан ҳам жиддий бир назорат ўрнатилмас экан, бу корхоналардан ҳадемай эл-улуснинг юз ўгириб ҳафсаласи пир бўлиши аниқ. Ҳозирнинг ўзидаёқ кооператив, кооператорлар ҳақида эл орасида латифалар тўқила бошланди. Эмишки, бир киши одамлар гавжум ерда кооператив очмоқчи бўлибди. Иккинчи бир учар ҳам бу ерни мўлжаллаб қўйган экан. Биринчиси ишни бошлар-бошламас иккинчиси келиб:

— Шу ерингни менга берсанг, беш минг сўм бераман,— дебди. Унга биринчиси жавоб берибди:

— Мен бу жойни олиш учун ўн минг сўм сарф қилганман. Ана кўраяпсизми, гап ким ва кимлар устида кетаяпти?

Биз Каттабекни ногирон дедик. Буни у кўнглига олмайди. Унинг иши билан гапи бир. У минбар тегиб қолгудай (баъзи сўзфурушларга ўхшаб) бўлса, сип-силлиқ гапириб, минбардан тушиши билан қинғир ишларга қўл урмайди. Айрим кишилар учун айрим кимсалар қўлтиктаёқлик вазифасини бажаради. Каттабекнинг ўз қўлтиктаёғи бор. Унинг ўзи ногирон бўлгани билан қалби ногирон эмас. У ана шу билан фахрланади. Эл-улуснинг хизматига тутинганига шукрона келтиради. У бу ишга мол-дунё орттириш учун, шуҳрат учун қўл ургани йўқ. У хайрли ишга қўл урди. Шунинг учун ҳам у бошқариб бораётган кооператив чой (ош)хона ҳамиша одамлар билан гавжум. У ана шу билан фахрланади. Бирдан олдин, бирдан кейин бўлиб яшаётганига, эрта-индин тоғдай таянч бўлиб, оғирини енгил қилар фарзандлари эл қаторига қўшилиб, дадажон, энди навбат бизга, деб қўлидан, қўлтиғидан суяб, чинакам қўлтиктаёқ бўлишларини кўз ўнгига келтириб кўнгли тўқ, қайғуси йўқ бўлади.

О Қ С О Қ О Л

Тутгани олтин, тутингани тупроқ бўлсин, ўссин, унсин, зоелик нималигини билмасин, катта-катта майдонларда синалиб, элда азиз бўлиб юрсин, деган яхши ният, эзгу тилак билан ота-оналари бу кишининг исмини Азиз қўйдилар.

Ҳар ким ўз фарзандига яхши ният билан ном қўяди. Бироқ исм қўйиш билан иш битадими? Майдонда синалмоқнинг ўзи бўладими? Эл назарига тушиш ҳар кимга ҳам насиб қила берадими? Ҳар кимнинг ҳам тутгани сопол бўлмай, олтин бўлаверадими? Бу ўзи нима дегани? Ахир, шундай бўладиган бўлса, ҳар ким ҳам қўлига илинган, кўзига кўринган нарсани: «Бўлса ҳам олтин бўлсин, бўлмаса ҳам олтин бўлсин», деб тута бермасмиди? Бироқ, тикансиз гул, садафсиз дур, машаққатсиз хунар қайда? Яхши кунда ҳам, ёмон кунда ҳам кўп билан бўлмай туриб, не бир синовлардан ўтмай туриб, ёшу кексанинг иззат-хурматига сазовор бўлиш қайда?

Азиз Носиров. Бу ном Сирдарё воҳасидаги пахтакорман деган ҳар бир кишининг сийнасига кошу киприкдай туташ. Бу ном Мирзачўлнинг биринчи қалдирғочлари — Турсунбой Латипов, Назира Йўлдошева, Қўзибоқар Синдоров, Шеркул Олтмишев, Жуман Маманов сингари пахтачилигимиз дарғалари қаторида мажлис-маъракаларда ҳурмат билан тилга олинади.

Ҳа, Азиз оға ўз умрини меҳнат билан, пахтакорлик касбини улуглаш билан, гулпарастлиги, боғпарастлиги билан безай билди.

Ўттиз тўққизинчи йилнинг баҳор ойлари эди. Андижоннинг узок Поитуг қишлоғида катта йиғилиш бўлди. Йиғилишда Йўлдош ота Охунбобоев қатнашмоқда эди. «Мирзачўл ҳаётга зор, сувга, нурга, меҳнатга зор. Биринчи навбатда одамга зор. Тайёр ошга бақовуллик қилиш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келади. Тўқай очиб, сахрога жон бағишлаш эса юрагида ўти бор кишиларнинг қўлидан келади. Ким ўз раъйи билан Мирзачўлга боради? Кези келганда этик билан сув кечади?» Мажлис аҳли ана шундай масалани ҳал қилмоқда эди.

Ўшанда минбарга биринчи бўлиб кўтарилган, йиғилиш аҳлини Мирзачўлга боришга даъват эта билган Азиз оға бўлди. Билагидан куч, кўзидан ўт, юзидан журъат, сўзидан қаҳрамонлик ёғилиб турган бу йигитдан Йўлдош ота хурсанд. Жумҳурият оқсоқлининг назари тушганидан эса Азиз оға ўзида йўқ шод. Мажлис иштирокчилари орасида «еганим ўзимники, кўрганим кўзимники», деювчилар, ўз қишлоғидан бир қадам четга чиқишни ор деб билувчилар, Мирзачўлни «борса келмас» деб тушунувчилар ҳам йўқ эмас эди. Бироқ, азим дарёнинг бир томонини боғлаган билан иккинчи, учинчи томонидан уриб кетгани сингари иш ҳам, гап ҳам бундай чиркин хаёлларга боровчиларнинг ўйлаганидай бўлиши мумкин эмас эди. Мирзачўлни ўзлаштириш, уни боғ-роғлар воҳасига, оқ олтин денгизига айлантириш бутун халқнинг, ҳукуматнинг диққат-эътиборида эди.

Шундай қилиб, юз етмиш хўжалик Мирзачўлга борадиган, бу хўжаликларга Азиз оға карвонбошилиқ қиладиган бўлди. Бу ўз навбатига қаҳрамонликнинг тугал бир белгиси эди. Ахир, тайёр ошни,

тайёр нонни, ота-боболаридан мерос қолиб келаётган тайёр турар-жой билан боғу чорбоғни ташлаб, таноблаб эмас, қаричлаб ўзлаштирилиши керак бўлган бир жойга бориш қаҳрамонлик бўлмай нима бўлсин! Шундай бўлишга бўлди. Лекин, бу ҳали ишнинг бошланмаси эди.

Пойтуғликлар Букри кўприк (Горбатий мост) га келиб тушишди. Келиб тушишга тушдилар. Бироқ на йўл бор, на йўрик. Ён атроф бий дала бўлса ҳам қошки эди. Тўқай. Қамиш деганингиз осмони фалак билан гаплашади. Бир қадам босишингиз билан ўн қадам нарида ботқоқлик кишини ўз домига тортмоқчи бўлади. Пойтуғликларни бу ерга бошлаб келган қарвонбоши ишни намадан бошлашга кўзи етмай, туғилоб-ўсган еридаги соғинса соғинадиган, сиғинса сиғинадиган сирдошларидан бирига дуойи салом йўллашга тутинди:

— Андижон. Избоскан район, Пойтуғ қишлоғидаги дўстимга етиб маълум бўлсинким, бизлар бу ерга соғ-омон етиб келдик. Ва лекин бу ердан соғ-омон қайтиб боришимизга кўз етиб, кўнгил бовар қилмай туради. Шароит оғир. Бу ерларни ер қилиб, сонга киритгунча она сугларимиз оғзиларимиздан келади шекилли...

Азиз Носиров. Комсомол районидаги
«Қизил шарқ» колхози

Орадан ой ўтмай, Андижондан шу мазмунда жавоб хати келди:
«Одамзод дунёга бир марта келади. Кимдан молу дунё қолади. Кимдан симу зарга сиғиниш қолади. Кимлардан қобил фарзанд қолади. Кимлардан ном қолади. Қай бирларидан эса на ном қолади, на нишон қолади. Етти ноқобил фарзанд ўстирдиган кўра, етти кўчат ўтқазган маъқул. Ундан ўтган ҳам баҳра олади, кетган ҳам. Йиғилишида мардлик қилиб гапирган ҳам ўзингиз. Ташаббус бошлаган ҳам ўзингиз. Энди буёғига бўш келманг. Кишида ор деган, орият деган нарса бўлади...»

Дўст йиғлатиб айтади, душман кулдириб. Бу хат биргина Азиз ака учун эмас, Букри кўприкка келиб тушган барча пойтуғликлар учун ҳам кўл келди. «Кишида ор деган, орият деган нарсалар бўлади». Тушунарли. Дўст деган шундай бўлади. Шу-шу, пойтуғликлар «Қизил шарқ»ни тарк этиб, Андижонга қайта ҳижрат қилиш хусусида ўйламай ҳам кўйдилар. Ишга киришиб кетилди. Орадан бир йил ўтар-ўтмас, Мирзачўлга Йўлдош ота келди. Азиз оға бундан отаси бозордан келган боладай ўзида йўқ хурсанд. Йўлдош ота у кишидан ҳол-аҳвол сўради. Йўл-йўриқлар кўрсатди. Ҳосилдорликни қандай қилиб кўтариш, шароитнинг ҳали хиёл оғирлиги учун бир оёғи келиб, бир оёғи кетаётган кишиларга шароит яратиб бериш борасида маслаҳатлар берди.

Ким йиғлай-йиғлай ариқ қазийди. Ким ўйнаб-кулиб сув ичади. Азиз ака ҳам не машаққатлар билан ариқ қазиганлардан. Ўша йиллардаги «Қизил шарқ» билан ҳозирги «Қизил шарқ»ни таққослаймиз. У вақтлари хўжаликнинг уч юз гектарлик пахта майдони бўлиб, гектар бошига ўн центнер атрофида пахта бериларди. Техника танқис, «СТЗ», «ХТЗ» маркали тракторлардан бор-йўғи тўртта.

Ишчи кучи кам. Қўл ҳам узатган ерга ета бермайди. Ҳозирги Гулистон ўрнидаги «Голодная степь» станциясига келиб-кетиш учун кам деганда икки кун керак бўлади. Йўл азоблари. Бу ерларда дехқончилик қилгандан кўра овчилик қилиш маъқулдай. Атроф тўқайзор. Қадамда товушқон. Тустовуқ деганингиз мисоли чумоли. Чиябўри билан тулкининг дастидан товуқ қилганнинг шўри қурийди. Кундуз чивин, тунда пашша. Иситма устига безгак. Безгак устига беланги.

Хўжаликнинг ҳозирги жамоли. Букри кўприкдан шундай ўтишингиз билан боғистонга беткай келасиз. Равон, бежирим асфалт йўлнинг ўнг томонида колхознинг етмиш гектарлик боғи. Шу кеча-кундузда боғда беҳидан тортиб олмаю анжиргача гарқ пишган. Биргина узумнинг олтмиш икки тури мавжуд. Бу боғнинг ижодқори ҳам, ташаббусқори ҳам машҳур боғбон Ризамат ота. Колхознинг кун сайин юксалиб, хўжалик аъзоларининг кун сайин қурашиб бораётгани эса биринчи навбатда пахтадан. Биргина ўтган йили колхоз «оқ олтин»нинг ўзидан олти юз минг сўм соф фойда олди. Колхоз пахтакорларининг бу йилги режалари ҳам суюнса суюнгулик. Улар 1300 гектарлик пахта майдонининг ҳар гектаридан ўттиз центнердан хирмон кўтаришни ният қилишган. Бунинг учун имкониётлар етарли.

Колхоз аҳлининг қўли узун. Бу ерда истиқомат қилаётган 250 дан ортиқ хўжаликнинг бағри бутун. Ризки рўзлари фаровон. Колхоз ҳудудида битта ўрта мактаб, икки ерда саккиз йиллик мактаб бўлиб, буларда икки мингга яқин ўғил-қиз таълим-тарбия олмақда. Булар йил сайин юксалаётган хўжаликнинг эртанги фахри, ифтихори, кўзгуларидир.

Колхозда ким элга ош бермоқчи, ким яхши ният билан тўй бериб, томоша кўрсатмоқчи. Қайси қутлуғ хонадонда янги меҳмон дунёга келди. Кимнинг бошига бемаврид ташвиш тушди. Рўзғорчилик дегандай, ким нимага муҳтож. Ер тўйса, эл тўяди. Колхоз ерларининг мелиоратив ҳолати қалай? Шу кеча-кундузда етиштирилаётган ҳосил билан қаноатланиб бўладими? Шу бугуннинг ўзида қанча пахта терилиб, қанчаси пахта пунктига жўнатилди. Техника ва ишчи кучлари етарлими? Бу йил улкан сана. Қутлуғ юбилей йили. Бу санага қандай совға-саломлар ҳозирланапти? Колхоз раиси ҳам шулар ҳақида бош қотиради. Ана шулар ҳақида ўйга толади. Ана шулар ҳақида қайғуради. Кўпнинг, хўжаликнинг камолини ўйлайди. Бу ўй, бу бош қотиришлар раиснинг ўттиз йиллик йўлдоши. Ўттиз йилдан бери хўжаликка раҳбарлик қилиб келиш. Бу айтишга осон гап. Яна шу йиллар ичида ўз ишига, ўз шахсиятига юғ туширмасдан келиш. Бу ҳам хўжалик раҳбарларига камдан-кам насиб қиладиган фазилат.

Шогирдсиз устод — мевасиз оғоч. Азиз оғанинг ҳавас қилса дилгулик шогирдлари, аравани ҳамиша тенг тортадиган узангдошлари бор. Шу колхознинг ўзида йигирма беш йилдан бери бригадирлик қилиб келаётган, шу йилнинг ўзида 235 гектар пахта майдонининг ҳар гектаридан 42,5 центнердан «оқ олтин» ҳосили кўтаришга сўз берган бригада аъзоларининг бошлиғи Низомиддин

Исокулов колхоз раисининг муносиб шогирди саналади. Низомиддин аканинг кўксига Ленин ордени, иккита Меҳнат Қизил Байроқ орденлари порлаб турибди. У киши Гулистон район партия кўмитасининг бюро аъзоси.

Халқимиз не-не довуллардан, хавфу хатарлардан, улкан синовлардан ўтиб, улкан довоулар ошган, кези келганда кўпнинг кунига яраб, ишончини оқлаган, етим-есирларнинг пешонасини силаган, бутун умрини, борлиқ кучини кўпнинг камолига бағишлаган кишиларни Оқсоқол деб атайди.

Тўй-томоша, маърака-маросим кунларида ўз оқсоқолларига қўлларини кўксига қўйиб уйнинг тўридан ўрин берадилар.

Кўксига Ленин ордени билан Меҳнат Қизил Байроқ орденлари ярашиб турган, жумҳуриятда хизмат кўрсатган пахтакор унвонининг соҳиби, Гулистон тўманидаги «Қизил шарқ» колхозни правлениесининг раиси, кекса пахтакор Азиз Носировни оқсоқол деб аташар эдилар.

1977 й.

ТУЙБОШИ

Қаҳрамон Турғун Аҳмедовнинг порлоқ хотирасига бағишлайман.

Сизни қардош Литва тупроғида, санамлардай бежирим Алитус шаҳри кучоғида ётибди, дейишга тил бормайди. Сабаби: сиз барҳаётсиз. Сиз бизнинг қуримизда, сиз бизнинг қаторимиздасиз.

Дунёнинг иши қизиқ:
Қай бировлар зарга зор,
Қай бировлар онага,
Қай бировлар фарзандга.
Қай бировлар йўл қурса,
Қай бирлар кўча бузар.
Қай бирлар ота юртин
Бир кўрмоққа интизор.

Сиз эса на зарга зорсиз. На заргарга зорсиз. На ота юрт, на олтин бешикка зорсиз. Сиз бошимизга қора кунлар тушган кезларда мушфиқ оналаримизнинг кўз ёшлари, мунис сингилларимизнинг орзу-армони учун жон олиб, жон берган қаҳрамон халқимизнинг қаҳрамон фарзандисиз.

Қўнимсизга қўним йўқ,
Қаҳрамонга ўлим йўқ.
Ўлмай туриб ўлганлар
Йўқмидир орамизда?!
Назм билан айтаман,
Таъзим билан айтаман,
Изу нафасингиз бор
Боғу баҳоримизда.

Бутун умри ўз оиласи атрофида ўралашиб, дунёнинг дунёлигини еб-ичмоқдан, ётиб турмоқдан иборат, деб тушунувчилар йўқмидир орамизда? Номларини ўз кентдошлари тугул ўз ҳамқишлоқлари элас-элас эслайдиган кимсалар йўқмидир орамизда? Ур деса номард қочур, мард қолур майдон ичинда. Эл-улус зошига иш тушиб, эрлар этик билан сув кечган кезларда кўзига ўз жони кўриниб, қалтираб-қақшаб, кенг майдонни ташлаб қочганлар йўқмидир орамизда? Сиз ҳадегандан қадамни катта олдингиз. Муборақ ўн саккиз ёшнинг устидаёқ ишни «бир туғилмоқ, бир ўлмоқ»дан бошладингиз.

Қирқ иккинчи йилларнинг қорли, қабоҳатли кунлари. Кўпларнинг оғзида оши, кўзида ёши. Ҳар қайда кулгудан кўра йиғи, тўйдан кўра таъзия кўп. Эл қатори тенгқурларингиз билан сизни колхоз клубида жангга жўнатиш маросими бўлди. Ҳали она сути оғзидан кегиб улгурмаган, боладай бейаб, навнихолдай беғубор йигитчалар билан хайр-хўшлашиб, сўнгги бор дийдорлашиб қолиш учун колхоз клубига келган ҳам келди, келмаган ҳам келди. Урушнинг ваҳшати ундан, ваҳимаси бундан зўр. Ҳар ким учун ҳам урушга кетувчиларнинг келишидан кўра келмаслиги гумондай бўлиб туюлади.

Қий-чув, йиғи-сиғи аралаш ёшу кекса сизларга омонлик тилади.

— Сизлар билан ёмон кунда хайрлашаймиз. Бундай кунда йиғлаш — кўлидан иш келмайдиган ожиз кишиларнинг иши. Биз душманни албатта энгиб қайтамыз. Қайта юз кўришгунча хайр! Бу — сизнинг ўз тукқан-туғишганларингиз, ўз ҳамқишлоқларингиз билан сўнгги сўзлашувингиз, сўнгги бор дийдорлашувингиз эди.

Иш ҳам, гап ҳам сиз айтганчалик бўлди. Фақат сизу бизга қайта кўришиш насиб қилмади. Ўшандан бери қанчалар киши туғилиб, қанчалар оламдан ўтди. Қанчадан-қанча сойлар дарёга айланиб, саноқсиз сайхонлар ўрнида қишлоқ ва шаҳарлар пайдо бўлди. Биргина ўзингиз униб-ўсган Қизил дехқон қишлоғининг шу кунги жамолини, тенгқурларингизнинг шу кунги камолини бир кўрсангиз эди. Ҳамқишлоқларингиз Сизни кузатган клуб ўрнида ўтган йили қад кўтарган ҳашаматли ўн йиллик мактаб биносини, ёзлик ҳамда қишлоқ клубларни, қатор-қатор турар-жой биноларини, қишлоқ ораси билан Гулистон ўртасидаги ёғ тушса ялагудек асфальт йўлларни, ҳар бир хонадон эшиги олдида беминнат оқиб турган артезиан сувларини, уй бекаларининг жонига ора кираётган, мўъжиза дегулик зангори олов ёлқинларини, қўйинг-чи, ўз ҳамқишлоқларингизнинг армонсиз яшаб, армонсиз яшараётганликларини бир кўриб, фахрлансангиз эди.

Кун сайин, соат сайин молимизга мол, жонимизга жон, элимизга эл қўшилмоқда. Шу йилнинг баҳор ойларида рўзғоримизга қут, хўжалигимизга барака инди. Ўз истагимиз, ўз илтимосимиз туфайли колхозимиз совхозга айланди. Янги ташкил топган «Ленинград» совхозини ўрнида уруш йиллари «Қизил дехқон», «Пахтакор» ҳамда Охунбобоев, Шверник, Сталин, Ленин, Энгельс номли колхозлар бўлғувчи эди. Филҳақиқат, олти ерда қозон қайнагани қайда-ю, бир ерда қозон қайнагани қайда. Олти хўжалик, олти маҳкама, олти бошлик, олти оворагарчилик қайда-ю, бир ерга жам бўлиб, ишни бир ердан бошлаган, бир ёқадан бош чиқазган қайда?!

Яқин ўтмишда йўловчи йўловчидан, қай ота, қай уруғ, қай жамоа, қай элданлигини сўраган бўлса, эндиги кунда қай колхоз, қай совхозданлигини суриштиради. Бунинг сабаби ўз-ўзидан маълум. Биргина бизнинг совхозимизнинг ўзида ўн бешдан зиёд миллат вакили — озарбайжон, тожик, қозоқ, қирғиз, чечен, корейс, ўзбек ҳамда русларнинг хирмонлари ҳам бир, зарлари ҳам бир. Кўплашаётганимизнинг, кўмаклашаётганимизнинг, камол топаётганимизнинг сири ҳам ана шунда. Тотувлик — дастуриламалимиз. Дастурхонимизнинг бирлиги — бағримизнинг бутунлиги. Хирмонимизнинг бирлиги — армонсизлигимизнинг белгиси. Қазноғимизнинг бутлиги — ризқимизнинг бутунлиги. Қўлимизнинг узунлиги — мартабамизнинг буюклиги. Могу жонимизнинг ўртадалиги — манзил ва муродимизнинг бирлиги.

Сиз урушга жўнаётган кезлардаги ҳолимиз, аҳволимиз хусусида сўйлаб ўтирмаса ҳам бўлади. У вақтлардаги емоқ-ичмоқ, киймоқ-кийинмоқ, яшаш-яшармоқ борасида эзмалик қилиб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқдай. Ернинг шўрлиги, дала-даштнинг тўқайлиги, иситма устига безгакнинг безгалтаклиги. Йўл азоблари. Орзу-ҳавасга етишнинг мушкуллиги. Ноннинг азизлиги. Кишилар кайфиятининг зиллиги. Буларнинг ҳаммаси улкан урушнинг хуружлари эди. Энди-чи? Энди дастурхон тўкин, нон бутун. Тўй қиламан, деган ундан кўп. Шоҳона уй кураман, деган бундан кўп. Енгил машинасиз, мотоциклсиз хонадон камдан-кам. Жаҳонда нима гап? Бу саволга «ойнаи жаҳон» муттасил жавоб бериб туради.

Эндиги кунда олий маълумотлиман, деб кўкракка уриш ҳар ким учун эриш туюлади. Ўқитувчининг ўғли у ёқда турсин, қўйчибоннинг қизи аспирантурадан келади.

Ахир биргина совхозимизнинг ўзида: тўрт ерда тиббиёт маскани пункти, тўртта ўрта мактаб, тўрт жойда саккиз йиллик мактаб. Уч ерда кишлик-ёзлик данғиллама клуб. Болалар санаторийси. Ўттиздан зиёд ўринли шифохона. Қанчадан-қанча олий маълумотли, олий эътиқодли педагоглар билан шифокорлар.

Ҳа, биз шунчалик ўсиб, шунчалик камол топмоқдамиз. Бу бизнинг кўпроқ маънавий бойлигимизга тегишли гаплар. Моддий бойлигимиз ҳам кўз-кўз қилса арзигулик. Тўйбоши бўлганингиз вадидан Сизни тўйга қандай тайёргарлик кўраётганимиздан огоҳ қилиб қўйганимиз маъқул. Довруғли тўйга киройи тўёна билан бориш — азалдан ўзлигимизга, ўзбеклигимизга ярашувлик гап. Тўйнинг тўйдаи ўтишига, биргина «оқ олтин»нинг ўзидан олти минг уч юз тонналик хирмоннинг кўтарилишига, барча ишнинг кўнгилдагидай ташкил этилишига кўз етиб, кўнгил бовар қилиб турибди. Пиллачилик, паррандачилик, чорвачилик, боғдорчилик бўйича ҳам қилган, қилаётган ишларимизнинг якуни, самараси кутганимиздан зиёда бўлиши аниқ. Ўз иззат-икромлари, ўз обрў-эътиборлари, ўз ўрин, ўз мавқелари учун интилиш, талпиниш, совхоз ишчилари, хизматчилари, ҳамда раҳбарларининг тинимсиз ҳаракатида кўринади. Тинимсиз ҳаракат бор ерда эса баракат бор. Бирнинг икки бўлиши билан осмон бўйи баланд мартабага эришиш бор. Ўз кенти, ўз Ватани томонидан ардоқланиш бор. Улкан йўқламаларда муно-

сиб ўринлар бор. Қахрамонлик бор. Эркиной Исоқова, Усмон Умеров, Шамши Эшонқулов... Бу ҳамқишлоқларингизнинг бири оддий ишчи, бири иззатли механизатор, бири бригада бошлиғи. Социалистик Меҳнат Қахрамони деган юксак мукофотни олиш эса Мирзачўлда донг қозонган кекса тракторчи Матвали отанинг механизатор ўғли Сотволдига насиб этган.

От босган ерни той босар. Сиз беомон жангга жўнаган кунлари бешикда қолган болалар бу кунда елкали йигитлар, толпопук ўйнаб юрган қизалоқлар эса мана мен деган уй бекалари бўлишиб, ҳар қайсининг тўйда ҳам, томошада ҳам ўз ўрни, ўз иззат-икромлари бор. Сизнинг мактабдошларингиз, елкадошларингиз — Убайдулла Бўронов, Малик Мирзақулов, Геннадий Арешкин, Константин Татаренко, Ҳамид Мажидовларнинг бири оддий, бирлари эса масбул вазифаларда ишлаб, кадрдон дўст сифатида сизнинг шону шавкатингизга доғ туширмай келмоқдалар.

Карвон беҳатар, одамзод қазойи қадарсиз бўлмас, деганларидай волидаи мукаррамангиз — Фотима онамиз қирқ саккизинчи йили оламдан ўтганлар. Анзиратхон, Эргашхон, Эркабойжондай жигарларингиз камолингизни бир бора кўролмай армонда кетган онаизорингизнинг чироғига чароғбонлик этиб, фарзандлик бурчларини бажо келтириб турмоқдалар.

Сизнинг порлоқ руҳингиз, ёрқин хотирангиз эса ҳар соат, ҳар нафасда ўйимизда, ҳаёлимизда. Ўзингиз таълим олган Сталин номли 11-ўрта мактаб ҳам, беғубор болалигингиз кечган Қизил деҳқон қишлоғи ҳам ҳозир сизнинг номингиз билан аталади. Бу бизнинг сизга бўлган меҳру муҳаббатимизнинг, таъзим ила тавозеларимизнинг ойдин ифодаси. Сизнинг шарофатингиз билан қишлоғимиз кутлуғ даргоҳга, зиёратгоҳга айланиб қолган. Ўтган йили Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби, ёзувчи Ҳамид Фулом ҳамқишлоқларингизга беш юз нусхага яқин китоб совға қилди. Янги ташкил этилган бу кутубхона ҳам сизнинг номингиз билан аталади. Мирзагулистонда яшаб, ижод қилаётган қаламкашлар муносиб Ватаннинг муносиб фарзанди эканлигингиз хусусида қасида ва балладалар битмоқдалар. Кўпчилик кишилар ўз фарзандларини сизнинг номингиз билан атамоқдалар. Эндиги кунда сизнинг номингиз, сизнинг шуҳратингиз мирзачўлликларнинг бешикдаги боласига ҳам офтоб мисол белгилидир. Тўй кунларида ҳам, аза кунларида ҳам сизни ёд олмаслигимизнинг чораси йўқдир.

Шу йил кузда ота юрт, олтин бешигимизнинг — Ўзбекистонимизнинг, шонли Ўзкомпартияимизнинг эллик йиллик улкан тўйи нишонланади. Эллик йил! Ким эдик? Ким бўла олдик? Йўлимиз қандай эди? Йўриғимиз қандай бўлди? Қурбимиз нималарга ета олар эди? Қудратимизнинг тенги, тимсоли энди нималарга қодир? Аввалда ўзлигимиз, ўктамлигимиз қай йўсин, қай даражада эди? Энди эса ўз туғи, ўз муҳри, ўз пойтахти, ўз эркига эга бўлган эллигимиз! Қўшиқларимизнинг мавзу ва мазмунининг дунёвийлиги. Қўйибон — қахрамон. Деҳқон — академик. Ишчи — ҳукумат аъзоси. Шундай бахт бизга муяссар бўлди. Ёлғиз юриб йўл изламадик.

Кўп билан бўлиб камол топдик. Довруғли тўй кунлари тўйхоналарда, йирик маросимларда, улкан йилномаларда ҳам шулар ҳақида гап бўлади.

Бу қадар ўсганимизнинг, бу қадар унганимизнинг замирида сиз сингари ота юртимиз, қудратли халқимиз, бепоеён мамлакатимизнинг Очил Бобожонов, Семён Будённый, Сергей Лазо, Абдулла Набиев, Тўйчи Эрийигит ўғли, капитан Гастелло, Александр Матросов, Собир Раҳимов сингари ботирлари, баҳодирларининг муборак қони, қутлуг жони ётмайдами? Жаҳонда юксак мавқега эга бўлган фирқамизнинг, ҳукуматимизнинг ғамхўрлиги, раҳнамолиги ётмайдами?

Эмаклаган боланинг ҳам этагидан тортар душмани бўлади, дейдилар. Бизнинг ғанимларимиз озмунча бўлдими?

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий таъбирича:

Маллалар, саллалар,
Урфонсиз каллалар...
... Макрлар, ҳийлалар,
Иллолар, биллолар...

Ҳали яна босқинлар, босмачилар, четдан тош отишлар, ички олишувлар ва солишувлар, қулоқлар, қулоқсизлар. Ниҳоят, фашист номли газандалар. Шундай қилиб, ит ҳура берди, катта карвон ўта берди. Бироқ, бу катта карвонимиз, улкан лашкаримиз хавф-хатардан холи бўлмади. Жон олиб, жонлар бердик. Валекин тўлдим деганда, тўқилмадик. Етдим деганда, йиқилмадик. Бўлдим деганда, бўлинмадик. Йиғлай-йиғлай қазиган ариқларимиздан ўйнаб-кулиб сув ичмоқдамиз. Чеккан азиятларимизнинг роҳатини кўрмоқдамиз. Энди қора кунларни кўрмаслик, қоқилмаслик — эзгу ниятларимиз. Яхшилик — йўлдошимиз. Шу саодатли кунлар, шу саодатли кечинмалар — ушалган армонларимиз. Бобокалонларимизга насиб қилмаган кунларнинг бизга насиб қилгани — бахтимиз барқарорлигининг белгиси.

Тўй кунлари тобора яқинлашмоқда. Тантана дақиқаларининг шарпа-шамоли қулоққа чалинмоқда. Қишлоқ-шаҳарларда, элу элатларда, ер-кўкда қизғин тайёргарлик кўрилмоқда. Зарқокилли қизлар, тиллақошли келинчаклар, мушки тотор билан упорга ўч уй бекалари, йўлбарс билакли, қоплон юракли йигитлар, орзу-ҳавас кўришдан армони қолмаган қариялар, созчию созандалар, олиму алломаларнинг ўй-хаёли қутлуг санани қутлуг совға билан кутиб олишда. Ўз ҳамқишлоқларининг кези келганда куйчиси, вақти келганда тўйчиси, ўрни келганда созчиси бўлишни ўзи учун тожу тахтдан буюк билгувчи каминайи камтаринингиз ҳозирдан бошлаб тўй таклифномасини битиш билан банд.

Айта-айта юргулик тўй кунда тўйхонамизнинг тўрида туриб, тўйимизга ўзингиз Тўйбошилик қиласиз.

Овулдош, отадошларингиз, ҳамқишлоқларингизнинг сиздан илтимоси шу.

Нақл қилишларича, ҳар қандай нонхўрак ҳам ўзи яшаётган кўриқ бўлса қўриқни, ботқоқлик бўлса ботқоқликни ўша афсонавий Боғи Эрамларга алишмас экан. Бу — бир парранда ҳамда унинг ўзига яраша эътиқоди ҳақидаги гап.

Мен яшаётган ерни эса эндиги кунда Гулистон деб атайдилар.

Каминангиз шу кечаю кундузда чўл деб аташга тил бориб, юз бетламайдиган Сирдарё воҳасида ўсганлардан, Мирзайи Маликнинг шўрини ялаб катта бўлганлардан.

Эндиги кунда бу ерлар нонхона деса нонхонага, нурхона деса нурхонага айланиб қолди. Бирок, ўтмишда ташландиқ бўлиб ётган бу гўшанинг чинакам нонхона, чинакам нурхона бўлгунича қанчадан-қанча сувлар оқиб ўтди. Замонлар кетидан замонлар кечди. Хонлар кетидан султонлар ўтди. Чўл чўллигича, кўл кўллигича қола берди. Қакраб-қакшаб ётган бу кўламсиз саҳрони Эрон шаҳаншоҳи Кайхусравнинг салтанатли юришлари ҳам ўз измига сола олмади. Искандар Зулкарнайн замонига келиб ҳам бу чўл одамзоднинг меҳрига, меҳнатига муҳтож бўлиб қола берди! Ер юзига ларза сола билган Амир Темур ҳам бу тенгсиз, бу тимсолсиз дашт ўрнида бўстонлар барпо қила билмади. Биргина Абдуллахон бу ерга саройлар соддира билди. Равотлар тиклай билди. Масжидлар очган бўлди. Сардобалар қурдира олди. Каналлар қаздира олди. Бирок, бу қилинган ишлар, бу уринишлар юз минглаб қўлларнинг йигирма йиллаб бунёд этган Миср Эҳромларичалик, ман-ман деган меъморлар, машҳур бинокорлар томонидан қирқ йил ичида аранг тикланган Исаак черковичалик, юз йигирма йил мобайнида дунёга келган Римдаги «Авлиё Пётр» ибодатхонасичалик шуҳрат топа олмади. Бу энди узоқ ўтмишдаги гап.

Ўтган асрнинг иккинчи ярмида рус амалдорлари билан катта ер эгаларининг Туркистон ўлкасига кириб келгани, ўз элидан бадарга қилинган, бадном қилинган Романовнинг Мирзачўлда каналлар қаздира бошлагани, бу борада озми-кўпми донг қозона олгани барчага ўн беш кунлик ойдай равшан. Бирок, яна ўша эски гап: Мирзачўл сийнасида на турнақатор уйлар, на равон йўллар қурилди. На боғу роғлар барпо бўлди. На ариқлардан беминнат, беўлчов сувлар оқди. На маданият саройлари қад кўтарди. На кўш қопқали мактаблар очилди. На бир кент, на бир шинам шаҳар қад кўтарди.

Гапнинг қисқаси, Мирзачўлнинг ҳозиргидай гуллаб-яшнаши учун қадим-қадим замонлар ҳам, Николай замонида ҳам нима етишмас эди? Биринчи навбатда ҳамкор-ҳамжиҳатлик етишмас эди. Раҳнамолик етишмас эди. Шердай наъра тортиб, йўлбарсдай ўкирувчи қудратли техника етишмас эди. Қўл калта эди... Йўл билан йўриқ калта эди. Энг муҳими ўй калта эди...

Ниҳоят, Мирзачўлга Ҳазрати Хизрнинг қутлуг нафаси етиб келди. Эрга навбат етиб келди. Ерга навбат етиб келди. Мирза дашти қаддам-бақаддам, қаричма-қарич ўзлаштиришга киришилди. Меҳнатидан самар кутиб сарғайган етар муродга, деганларидай, ўлмас бир кун, ўлмас бир тирикчилик учун ўз овул, ўз ота юртини тақлаб, бу ерга келувчилар бошпаналик бўла бошлади. Сен қозоқ, мен қорақалпоқ, анови қирғиз, манови қалмоқ, деган гапларга чек қўйилди, чегара

қўйилди. Бу қон-қардошлиқнинг шарофати эди. Шу йўсин гулни гулзорга, тўқайни пахтазорга айлантириш отадан болага мерос бўлиб қола берди. Булар — фидойи меҳнатларини ҳеч қачон миннат қилмайдиган, кези келганда юзга солмайдиган менинг сирдарёлик элатдошларим бўлади. Буларнинг бири оддий боғбон бўлса, бири камтарин пахтакор. Бирлари хўжалик раҳбарлари бўлса, бирлари ҳукумат аъзоси. Бири орденли қурувчи бўлса, бири ном қозонган чўпон. Киши ўзининг бундай дилкашлари, бундай елкадошлари билан мақтанмай бўладими? Мағрурланмай бўладими? Бундай кишиларни мадҳ этмай бўладими? Буларнинг бири болаликдан бирга ўсган жон аямас оғайни бўлса, бири таъна нималигини билмайдиган тобуткаш дўст. Бири яхши кунларда ўз ҳолига юриб, ёмон кунларда топишиб кетадиган тутинганим. Бири бир-биримизни, кунда бўлмаса ҳам кунора кўрмасак, кўришмасак туролмайдиган туғишганим. Бири хатлашиб, хабарлашиб, жуда бўлмаганда, телефонлашиб турадиган; бири эса орқаворатдан бўлса ҳам бир-биримизнинг камолимизни кузатиб юрадиган отадошдай азиз кишилар. Буларнинг орасида шухратпарастлари, амалпарастлари, аравани қуруқ олиб қочадиганлари ҳам бирон-сирон бўлса бордир.

Абдусмад аканинг отаси Исмат бобо 1892 йили Жиззахдан ҳозирги Гулистон шаҳрининг шундай биқинига жойлашган Мусофиробод қишлоғига нонталаб, ошталаб бўлиб кўчиб келганлардан эди. Исмат бобо бу ерга гап қувиб эмас, иш қувиб келган эди. У кезларда эл дарбадар, юрт юпун, мамлакат хароб эди. Ким қаернинг дони бўлса, ўша ернинг товуғи. Ҳар қаердан келган кишилар кўплашиб, кўмаклашиб ўлмас бир тирикчилик қилдилар. Номсиз, нишонсиз ерга Мусофиробод, деб ном ҳам қўйдилар.

Темир йўл қурилиши, канал қазилиши, рус князлари томонидан пахта экилиши... Шундай қилиб, иш ишга уланиб, элга эл қўшила берди. Қалдирғоч кетидан баҳор келганидай, бу ерларга борлиқ ҳам кела бошлади, бойлик ҳам кела бошлади. Ой ойдай чиқиб, тонг тонгдай ота бошлади. Ҳеч бир замонда киши ўз элига ҳам мусофир бўладими? Шунинг учун ҳам Мусофиробод қишлоғига қайта бошдан Охунбобоев деб ном қўйдилар. Бу кезде мусофирободликлар ўз ширкат, ўз уюшмасига эга бўла бошлаган эди. Ўз артель, ўз хўжалигига, ўз раҳнамоси билан ўз президентига эга бўла бошлаган эди. Энди Исмат бобонинг ҳам кўксига шамол тега бошлаган эди. Бу ерга сағир бўлиб, сиғинди бўлиб келган Исмат бобо энди ўз оила, ўз ўрни, ўз мавқеига эга бўла бошлаган эди. Бироқ бобонинг оғзи энди ошга текканда қайтиш қилиб берди. Шу-шу, рўзғор ташвиши, дала ташвиши, эл-юрт ташвиши йигитча саналиб қолган ёшгина Абдусмаднинг бошига тушди. Тўққизинчи синфни тугатар-тугатмас жангга жўнади, жадалга жўнади. Бошда Саратов шаҳрида тўрт ойлик кичик командирлар тайёрлов курсида ўқиди. Сўнгра 1140- Қизил Байроқли полкнинг оддий бир солдати сифатида фашистларга қарши жанг қилди. Уруш мобайнида Совет қўшинлари қаторига жонлар олиб, жонлар берди. Тўрт марта оғир ярадор бўлди. Икки марта операция қилиниб, уруш тугар-тугамас она қишлоғига қайтиб келди. Қишлоқдагиларнинг аҳволи жангу жадалдан оғирроқ. Ош деганингиз авлиё. Нон деганингиз авлиё.

Карточка системаси. Хўжаликлар афтода. От етса, одам етишмайди. Одам етишса, озиқ-овқат етишмайди. Ёшу кексанинг таъби зил, табиати зил. Абдусамад ака ўз ҳамқишлоқларининг жонига ора кириши керак эди. Оилани тебратиши керак эди.

Колхозга котиб керак. Бу ҳам иш. Қишлоқ Кенгашига котиб керак. Бу ҳам иш. Колхозга бригада бошлиғи ҳаводай зарур, ҳосилотликни ким эплайди. Бу ҳам сувдай зарур. Абдусамад ака ана шу ишларда тоймай ишлади. Кўлидан келганича кўпнинг хизматига тутинди. Кўпчилик ҳам ўз ўрнида ёшгина йигитчани иззат қила билди. Шу йўсин, ишдан-ишга поғонама-поғона кўтарила борди. Ўз уринчоқлиги, ўз куйинчоқлиги билан кўпчиликка танила борди. Эллик тўртинчи-эллик тўққизинчи йиллари Охунбобоев (ҳозирги «Ленинград» совхозининг 2-бўлими) номли колхозда пахта ҳосилдорлигини ўттиз центнерга кўтарган ҳосилот сифатида иззат-икром топа билди.

Мустақил иш. Мустақил ташвиш. Катта бир хўжаликка, салмоқли жамоага раҳбарлик қилиш. Райкомдаги, обкомдаги масъул кишиларнинг ишончини, умидини оқлаш. Абдусамад ака учун олтмиш иккинчи йиллари ана шундай синов йиллари бўлди. Гулистон туманидаги «Ленинизм» колхозини номигагина хўжалик саналарди. Ҳосилдорлик кам. Даромад кам. Кишиларда кўним йўқ. Кўнимларининг ҳам асосий тирикчилиги — томорқа билан туёқ.

Абдусамад аканинг биринчи раислик қилаётгани. Вақти келганда ўз оиласини бошқара олмайдиган, бебарорлигидан, беқарорлигидан оила аъзоларини аро йўлда қолдирадиган кимсалар йўқми? Бу эса бутун бошлик бир хўжалик. Колхозда тўрт юз киши бўлса, ҳар қайсининг ўз интилиши, талпиниши, кўнгли, умиди бор. Бунинг учун нима қилиш керак? Бунинг учун изланиш керак. Уриниш керак. Одамлар билан тил топиша билиш керак. Илғор хўжалик раҳбарларининг ишларидан андоза олиш керак. Шундай қилинди. Натижада колхоз уч-тўрт йил ичида қоматини кўтариб олди. Ҳосилдорлик саккиз центнердан йигирма уч центнерга кўтарилди. Ишлар, натижалар тилга туша бошлади. Меҳнат аҳлининг руҳи тетик. Кайфияти баланд. Колхоз юқори ҳосилли хўжаликка айланди. Юз ёруғ бўлди. Ишонч оқланди. Ниҳоят, ишлар изга тушиб кетди. Меҳнат аҳли ўз меҳнатларидан рози. Бирок, бу хўжалик раҳбари энди хоғиржам бўлса бўлади, мағрурланса бўлади, деган гап эмас эди. Ҳали олдинда янги уфқлар, янги синовлар турибди.

Усмон Юсупов номли колхоз ҳам бир неча йиллардан бери туман хўжаликларидан орқада қолиб келади. Колхоз ерларининг мелиоратив ҳолати издан чиққан. Ҳосилдорлик паст. Чорвачилик масаласи чаток. Қишлоқ қиёфалари уяларлик даражада. Бундан ташқари, хўжалик учун боғ ҳам керак. Клуб ҳам керак. Болалар боғчаси ҳам зарур. Равон йўллар бўлганига не етсин. Олтмиш саккизинчи йили Абдусамад ака ана шу колхоз правлениесининг раиси қилиб сайланди. Жой ҳам янги, одамлар ҳам янги. Режалар ҳам янги. Яна тунларни тонгларга, тонгларни оқшомларга улаб ишлашга тўғри келди. Ҳар қалай, умидлар, ишончлар оқланди. Юқоридаги режалар навбати билан амалга оша борди. Ҳозиргача гектар бошига тўққиз центнердан ҳосил олиниб келинган бўлса, энди гектарига йигирма етти центнердан хирмон кўтариладиган бўлди.

Тўй чоғлари, тантана чоғлари Усмон Юсупов номли колхознинг борлиги ҳам, илғорлиги ҳам тилга олинадиган бўлиб қолди.

Эрга навбат, ерга навбат. Эндиги навбат Тошкент — Термиз йўлининг шундоқ устидаги «Целинник» совхозига! Бу совхоз совхоз бўлганидан бери на раҳбардан ёлчиди, на хирмон кўтармоқдан. Келган раҳбарлар ҳам бор айбни ерга, шароитга қўйишдан нарига ўтмадилар. Ўзбек халқининг доврўғли фарзанди Усмон Юсупов ташкил этган етмиш гектарлик боғ ҳам шу совхозга қарайди. Бу боғни олтмишинчи йиллари қўрган киши Усмон отанинг Усмон оталигига тан бермай иложи йўқ эди! Кейинчалик бу боғ қадрига, булбул қадрига етмас кишилар қўлига тушиб қолди. Боғ ўртасидаги афсонавий ҳовузлар, ҳовуз ичидаги нилуфарлар, ҳовуз бўйидаги мажнунтоллар бу ерда истикомат қилувчи кишилар учун тушда қўргандай бўлиб қолди. Совхоз бир бўлинган бўлди. Бир тикланган бўлди. Шу йўсин, барпо қилинган боғлар оёқ ости бўла борди. Хўжаликнинг бошқа ишлари ҳам кўпчилик кутганчалик бўлиши ўрнига унинг акси бўла борди. Қўйинг-чи, совхозга ишчан, талабчан, керак бўлса жон куйдириб, жафо чекадиган раҳбар керак эди. Бу ерларнинг шароитига яраша иш тутадиган, одамлар билан ишлашиш, тил топишиш қобилиятига эга бўлган киши керак эди. Ниҳоят, Абдусамад ака шу йилнинг август ойида бу совхозга директор қилиб тайинланди. Совхоз директорининг ҳамма ишини қайтадан бошлаши кераклиги ўқтирилди. Вазифа жиддий эди. Масъулиятли эди. Биз совхоз директорини гапга тутамиз. Саволлар берамиз:

— Ишни нималар қилишдан бошладингиз? Умуман, ишнинг кетиши қалай? Совхоз аҳлининг орзу-ниятлари? Хўжаликнинг истиқболлари?

— Биласиз: йўқни бор қиладиган ҳам, борни барбод қиладиган ҳам одамлар. Қаерда бўлса ҳам уларни ўрганмай туриб, уларнинг кўнглидаги гапларни билмай туриб иш бошламаган яхшироқ. Мен ишни ана шундан бошладим. Соат сайин бўлмаса ҳам кун сайин ўзгариш бўла борди. Ўсиш бўла борди. Совхозимиз, асосан хўжаликларга тут кўчати етказиб беради. 210 гектарлик тут плантациямиз бор. Ҳар йили икки юз эллик минг туп тут кўчати сотишимиз керак. Бу рақам яқин йиллар ичида миллион тупга етади. Бир йил тут эккан юз йил гавҳар теради, дегандай, биз юз йиллаб гавҳар термоқдамиз. Бу — аниқ гап! Бундан ташқари, совхозимиз давлатга қовун-тарвуз уруғи етиштириб беради. Ҳозиргача ҳар йили неча минг тонналаб қовун-тарвузларнинг пўчоғи билан шарбатидан умуман фойдаланилмаган. Бу — ғирт исрофгарчилик деган сўз. Шунинг учун биз икки минг сўмдан зиёдроқ пулга ИБК агрегатини ўрнатдик. Агрегат қовун-тарвузнинг пўчоғини пўчокка, уруғини уруқка, шарбатини шарбатга ажратиб беради. Бу йилнинг ўзида Гулистон шаҳридаги консерва заводига икки юз тонна шарбат етказиб бердик. Агрегатдан чиққан пўчокка пешма-пеш фермага жўнатилади. Биз яқин икки йил ичида бир ярим минг гектар янги ерлар ўзлаштирамиз. Боғдорчиликка алоҳида эътибор берамиз. Ободончилик ишларига алоҳида эътибор бериш — кун тартибимиздаги биринчи масала. Қишлоқ клуби, гараж, дала шийпонлари...

Усмон ота ташкил қилган боғ масаласи! Бу ҳақда юқорида сиз

айтган гап — гап. Бу боғни аввалги ҳолига келтирмагунча кўнглимиз жойига тушмаса керак! Ҳозирнинг ўзидан бу бокқа боғбончиликнинг кўчасидан ўтган кишилар қўйилди.

Абдусамад ака табиатан камгап киши. Бирок, гапга чечан бўлмаса ҳам ишга киришгудай бўлса, вақти келганда соғлигидан ҳам, уй-рўзгор юмушларидан ҳам ўз зиммасига тушган ишларини афзал қўрадиганлардан. Бу борада синалиб бўлганлардан. Бунинг сабаби битта. У ҳам бўлса, Абдусамад аканинг тақдири одамлар билан, одамларнинг тақдири Абдусамад ака билан ҳамиша боғлиқ. Исмаат бобонинг ўз фарзанди ҳақидаги бирдан-бир орзуси ҳам ана шундай эди.

Эндиги гап бундай, Абдусамад акага отасидан бу чўлдан бўлак бирон нарса мерос бўлиб қолмаган эди. Абдусамад аканинг эндиги кунда эса кўли етган ер — қут, оёғи етган ер — олтин. Алҳосил, Абдусамад ака тенги кишилардан эндиги насл-насабларимизга ота-мерос бўлиб нималарнинг қолиши ўз-ўзидан тушунарли.

МАЪНАВИЯТ

Майдонталаб бўлиб юрган, лекин майдонга тушгач, даврадан омон чиқмаслигига кўзи етган не бир эр-азамат йигитларимиз энди бел боғлаб ўртага тушмоқда. Ошкораликнинг шарофати билан орзулари ушалмоқда.

Бу кунги суҳбатдошимиз майдонталаб йигитлардан бири бўлмиш — Гулистон ёғ-экстракция заводининг директори Ҳотам Бобоҳўжаевич Саидахмедов. Оддий бир деҳқон боласининг, чала етим бўлиб ўсган кишининг ана шундай заводга раҳбарлик қилиб келаётганининг ўзи ҳам биз учун фахр.

— Ҳотам Бобоҳўжаевич! Сиз саноатчисиз. Тўғрироғи, катта бир заводнинг раҳбарисиз. Сизга биринчи саволни мутахассислигингиз, ишингиз юзасидан эмас, бадий асарлар ҳақида бермоқчийдим. Бадий китобларни ўқишга вақтингиз бўладими?

— Бадий асарларни ўқишга вақти бўлмаган, унга вақт ажрата олмаган кишининг кимлигини айтайми?.. Бу аслида ҳазрати Навоийни, Аҳмад Яссавийни, Машрабни, Эргаш Жуманбулбул ўғлини, боринги, Абдулла Қодирий, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Миртемирларни билмаслик, уларни тан олмаслик деган гап эмасми? Бу эса маънавият оламидан бебаҳра, бебабар бир кимса деганлари эмасми?

— Бир туманбеги, ўша ўзингиз айтган, машҳур оқин Жуман бобога:

Сиз эл оралаган, кўпнинг тилига тушган назаркарда шоирсиз. Бу дунёга келиб нималарга эришиб, нималарга эришолмадингиз? — деб берган саволига бахши бобомиз шундай деб жавоб берган эканлар:

Мен бу улус армонининг поёнига етолмадим,
Осмон қадар хирмонининг поёнига етолмадим.
Бундан қўрган зиёнининг поёнига етолмадим,
Ранг-рўйи сомонининг поёнига етолмадим.

Итнинг боши олтин тосда: оёқлар устивор бунда
Қай бир ёқдан келган нонхўр, саёқлар устивор бунда,
Покдомонлар хор-зор, қалби қуроқлар устивор бунда,
Сарсонии-саргардонининг поёнига етолмадим.

Тоши бирла тарозуси қай бир эгри қўллардадир,
Хазинасин қулф-калити ўзга нафси ғорлардадир.
Мулк эгаси кимлар ўзи? Билмам улар қайлардадир,
Хайрсиз хайр эҳсонининг поёнига етолмадим.

— Улкан гўяндамизнинг ана шу тизмаларини шарҳлаб берсангиз.

— Авваламбор, тенгқурларим қатори мен ҳам дoston ўқиб катта бўлганман. Уруш йиллари сандалнинг атрофида «Алпомиш», «Далли», «Авазхон» ва шунга ўхшаш дostonларни қарияларга, ёш-ялангларга қироат билан ўқиб берардик. Тингловчилар бирда кулиб, бирда йиғлар эдилар. Лекин Булбул лакабини олган бобомизнинг бу термаларига кўзим тушмаган экан. Эндиги кунда кўни-қўшнilarнинг ўша жамулжам бўлиб тўпланиб ўтиришлари ҳам ғанимат бўлиб кўринади. Ён-атрофдаги қавму қариндошларимиз билан ҳафталаб дийдорлашишга имкониятимиз йўқ. Боз устига телевизор бор. Кеч кириши билан ҳамма ўз уй-уйига қариб кетади...

Энди шоирнинг термалари ҳақида нима ҳам дейишим мумкин? Менимча, шоир, ишлашни биламизу яшашни билмаймиз, айшни нодон суриб, жабрини доно торгадур, азалбошдан тоғ-тошларимиз топталиб келади, ўз ҳақимизни ажратиб ола билмаймиз, демокчи.

Ўз йўлидан адашиб, саргардон бўлган халқим,
Сув ўрнига ув ичиб, ногирон бўлган халқим,
Ранг-рўйи сарғайиб, заъфарон бўлган халқим,
Орзулари ушалмай, бағри қон бўлган халқим.

— Кечирасиз, кейинги келтирган байтингиз кимдан? Маънили экан.

— Ёдимда йўқ.

— Узр. Гапингизни бўлиб кўйдим.

— Ҳечқиси йўқ. Сиз ҳозир мендан «имтиҳон» оляпсиз. Мен эса... Шундай қилиб, шоир, мен ҳамма нарсага етдиму, биргина жафокаш халқимиз оҳ-фарёдининг поёнига етолмадим, демокчи. Улуғ зотларнинг нафаслари ҳам улуғ бўлади, дер эди отам раҳматлик. Шундай шекилли, тенгсиз, тимсолсиз оқин термаларининг мазмуни ҳазрати Навоий бобомизнинг:

Менга қилса юз жафо,
Бир қатла фарёд айламам.
Элга қилса бир жафо,
Юз қатла фарёд айларам,—

дег н байту бандларига ҳамоҳангдай туюлди менга.

— Мен аввал ҳол-аҳвол сўрашмасдан туриб, сал шошқалоқлик қилиб, суҳбатимизни маънавиятга оид саволдан бошладим.

Аслида олам ободлиги оиладан бошланади. Яна, қўшнинг тинч — сен тинч, деган гап ҳам бор. Ишхона эса тирикчилигимиз манбаи. Ана шу уч қутби ҳам қутлуғ бўлган, қувончли бўлган кишиларга ҳавас қилса арзийди. Тўғри эмасми?

— Ҳақ гапни айтдингиз. Мен ҳам бошда, бу киши ҳа деганданоқ жуда баланддан келди, охири нима бўлар экан, деб ўйлагандим. Биринчи навбатда ҳар кимнинг хонадони тинч-тотув, қутли-баракали, келимли-кетимли, ўсиб-унишли бўлсин. Бу ҳақда батафсил гапиришнинг мавриди келиб қолар. Қўни-қўшниларимиз, корхонамиз ҳақида эса нима ҳам дейишим мумкин. Бизда, ҳамма бир киши учун, бир киши ҳамма учун деган шиор неча йиллаб маҳкамалар пештоқида осиеғлиқ турди. Ва осиеғлигича қолиб кетди. Ўзини оқламади. Мисол учун, шаҳардаги биргина уйда қирқ саккиз хонадон яшайди. Шулар бирини бири танийдими? Танаймайди, исми-шарифларини, касб-корларини билишадими? Йўқ. Бу нимадан? Бу меҳроқибатларининг йўқлигидан. Ҳамма ўз ташвиши, ўз иши билан ўрналишиб қолганидан. Қисқаси, кўп қаватли уйлар Ўрта осиеғликларнинг туриш-турмушларига, урф-одатларига, феълу атворларига зид нарса.

— Одобдан бўлмаса ҳам, мен яна гапингизни бўламан. Яна бир шиоримиз бўлар эди: «Ҳар кимдан меҳнатига яраша, ҳар кимдан қобилиятига яраша» деган. Бу шиорни айтгани ҳозир уяласан киши. Ундан кўра: «Ким қаерда ишлаб, ким қаерда қишлайди», десалар яхши бўлар эди. Мана, юкорида айтганимдай, сиз катта бир заводнинг директорисиз. Завод ишчилари вақтида ишга бориб, вақтида қайтишади. Сиз эса вақти келганда кечаю кундуз заводдан чиқмайсиз. Бунинг неча марталар гувоҳи бўлганман. Ойлик маошингиз?

— Ноқулай савол бердингиз. Майли, жавоб берай. 280 сўм. Иш юришиб кетиб мукофотга илингудай бўлсак, 350 сўмни қоралаб қолади. Мен иш юзасидан саксон учинчи йили Японияда бўлиб, фирмалари, тартиботлари, ишлаш, яшаш шароитлари билан танишдим. Фирма директори бизнинг пулимиз ҳисобиди уч минг сўм (100.000 ен), ишчилари ўрта ҳисобда бир ярим минг сўм (500 минг ен) олишар экан. (Ишчи икки ойлик маошига енгил машиналик бўлиши мумкин.)

Директорнинг бу гапларини эшитиб, ўйга толасан киши. Биз эса неча йиллардан бери шуҳрат бандаси, қуруқ шиорларнинг қули бўлиб келдик. Ўзимизни ўзимиз алдаб, алданиб келдик. Энг ёмони имондан, эътиқоддан айрилдик. Нагижада эккан кўчатимиз эгри бўлиб ўсди. Ҳосили ҳам шунга яраша. Эндиги кунда эса биз дарахтнинг ўзини тўғрилашнинг ё қайта ниҳол ўтқазининг ўрнига ўша эгри оғочнинг соясини тўғриламоқчи бўлиб юрибмиз... Айб боғдами? Бўғбондами? Кимда? Қизиқ бир ҳолат: ҳар жума куни жума намозига тўпланган қарияларни кўриб кишининг ақли шошади. Отда келадими, аравада келадими, ё пиёда, ё автобусда келадими — нимада келсалар ҳам нақд соат иккида масжидда жамулжам бўлишади. (Ҳарбий тартиботдан устивор, чунки улар буйруқ орқали.) Коммунистларнинг, маҳкама раҳбарларининг ҳар ҳафтада бўлаган сиёсий машғулоти-чи? Ҳар бири ўлганининг кунидан келишади. Бўйнидан етаклагандай... Канда қилганларининг эса саноғи

йўқ. Мана сизга қизил, куруқ гап билан айтганда, икки хил дунё-қарашга мансуб кишиларнинг сайъ-ҳаракатлари.

— Буларнинг асосий сабаби нимадан деб ўйлайсиз?

— Нимадан бўлар эди, очкўзликдан, имонсизликдан! Ойда еган тўқ бўлар, кунда еган суқ бўлар, деганларидай суқликдан.

— Тўғри айтасиз. Уруш йилларидаги аҳволни, одамларнинг кун кечиришларини кўз ўнгингизга бир келтириб қўринг. Биласиз, биз тенги кишилар — уруш йилларининг «етимчалари» ҳисобланади. Отам ўттиз еттинчи йили қайтиш қилган. Онам шўрлик бир этак болани қатик сотиб, қаттик-кутик нон билан катта қилганини эсласам, тана-тўшим жунжикиб кетади. Ўша йиллардаги одамларнинг меҳр оқибатини айтмайсизми! Бировнинг бошига қаро кун тушгудай бўлса, барча бирдай қайғулар эди.

— Бир бугина эмас, биз кўп нарсалардан айрилдик. Қаранг: бошда, бойларни синф сифатида тугатамиз, дедик. Тугатдик. Барчани бирдай камбағал қилиб олдик. Мулло зотини салла-қалласи билан қурутдик. Масжидларга ўт қўйдик. Натижада дарё бўйида туриб бир томчи сувга зор бўлиб қолдик. Уруш йиллари ҳар туп мевали оғочга солиқ солинди. Одамлар гурқираб, гуллаб болга тўлиб ётган боғларини таг-томири билан қуритишга тутиндилар. Эллик саккизинчи йиллари тўрт тулик қатағон қилиниб, гўшт емаган кишининг умри узоқ бўлармиш деган шиор ўртага ташланди. Энди гўштининг ўзи бўлмагандан сўнг... Охир-оқибат, жанозага борган киши керак бўлса ишдан олиниб, иши терговларга топширилди. Шунда шоир:

Осмонга отгайман тош,
Гуноҳқор бўлса қуёш,
Гуноҳқор бўлса қуёш,
Қайтиб тушмагайдир тош.

Осмон ҳам бўлса ғаним,
Қайтиб тушса не ғаним.
Бир тош тушса тушибди,
Тоғдай бошимга маним,—

деб сўзлаганидай, бўзлаганидай халқ чидади. Дардини ичига ютди. Кўнди. Кўникди. Қўйинг-чи, хазина ичида туриб токайгача тамшаниб яшаймиз?

— Ҳамма нарса ўзимизга, шоҳсупада ўтирган раҳбарларимизга боғлиқ. Ҳозирда мен директорлик қилаётган завод етмиш олтинчи йили немис мутахассислари билан ҳамкорликда қурилган. Бу заводнинг давлатга келтираётган фойдасининг поёнига етиш қийин. Ўтган (саксон тўққизинчи) йилнинг ўзида 670 минг сўм соф даромад қилдик. Тўқсонинчи йили эса бир миллион сўм. Бироқ кунжаранинг тўқсон беш фоизини бошқа жумҳуриятларга жўнатамиз. Ҳатто завод ишчилари истаган вақтларида ем олиш имкониятига эга эмаслар. Ўтган йили бир мўйсафид бор-йўғи ярим тонна кунжара сўраб келди. Биз эса бир қадоқ кунжарани ҳужжат орқали ҳам заводдан чиқариш ҳуқуқига эга эмасмиз. Қарияга у десам бу дейди,

бу десам у дейди. Менга инонмайди. Қарасам, нафсонияти оғрийдиган. Сўнгра норасмий йўл билан юз-юз эллик килограммча кунжарани бериб, уйигача кузатиб қўйдик. (БХСС ходимларининг қўлига тушиб ҳам қария, ҳам ўзимизнинг бадном бўлмаслигимиз учун.)

— Ҳотам Бобоҳўжаевич! Мен бир нарсага ҳайронман. Биз ҳукумат деймиз, давлат деймиз. Шу ҳукумат дегани меҳнат аҳли учун хизмат қилиши керакми? Ё фуқаро ҳукумат аъзолари учунми? Мана, мен сизнинг қандай яшаб, қандай кун кечираётганингиздан бир қадар хабардорман. Заводнинг уйида яшайсиз. Отадан олтов бўлсанг ҳам ваганингга ёлғизсан, деганларидай биргина кенжа ўғлингиздан ўзгалари ўзича яшайпти. Мен кўпчилик совхоз директорларини биламан. Ўзлари хон, кўланкалари майдон. Менимча, ўша ўтган хонлар ҳам хавотирда яшашган. Буларга эса анов-манов одам беткай келолмайди. Бир ерга дод деб боргудай бўлсангиз, сиз — бадкор, сиз — бадном. Сиртдан қараганда совхознинг бутун ишчилари совхоз раҳбарлари учун ишлаётгандай. Аслида ҳам шундай. Дарё боши лойқа шекилли?

— Биласизми, Голландиядай кичик бир мамлакатда иш қандай ташкил этилган? Меҳнат тақсимоти, иш ҳақи қай йўсинда?.. Фермерларнинг қўл остида ишловчилар йиллик даромаднинг ўндан етти қисмини ўзлари оладилар. Қолган уч қисми фермерга қолади.

— Ҳам қозон мой, ҳам чўмич мой экан-да! Биз ўшалардан ўрناق олсак бўлмасмикан?

— Бўлади. Ҳукуматимизнинг ҳозирги тутаётган сиёсати ҳам шунга — тинка-мадори қуриб бўлган одамларнинг аҳволини яхшилашга қаратилган. Ҳақиқатан ҳам шу кунларга қадар бизда кишилар тақдири ҳақида ўйлаш у ёқда турсин, ҳамма ҳаракатларимиз барчани бирдай ҳалокатга олиб боришга қаратилган экан. Эҳтимол, бунда қандайдир бир жосуснинг қўли бордир. Мен сизга бир нарса-ни айтиб берай: Каттакўрғондаги ёғ заводидан оққан оқавалар йигирма беш йилдан бери бир чуқурликка оқизибли келинган. Бу оқавалар тирик жон (ўсимлик, ҳайвонот дунёси, одамзод)нинг офати ҳисобланади. 30.000 куб ҳажмдаги (рўзномаларда 3 минг куб деб нотўғри талқин қилинди. Тўғрироғи одамларни алдашди) бу захри қотил аввал Қорадарёга, сўнг Зарафшон дарёсига куйилиб... Мана бизнинг фожияларимиз, кўргуликларимиз. Бизнинг ота-боболаримиз оқар сувларга чиқиндиларни тўкиш у ёқда турсин, ҳатто таҳорат олишни ҳам гуноҳи азим деб ҳисоблашган.

— Эҳтимол, Гулистон ёғ-экстракция (ёғли кунжарани бензин билан эритиб олиш) заводи ҳам бошимиздан, оёғимиздан...

— Нима демоқчи эканлигингизни тушундим. Биринчидан, завод қурилган вақтда унинг атрофида на шифохоналар, на аҳоли яшайдиган минглаб хонадонлар бор эди. Ҳозирги кунда завод шаҳарнинг қарийб коқ ўртасида бўй чўзиб турибди. Аини вақтда кўпчиликнинг бундан норози эканлиги, марказий рўзнома-ойномаларга ёзганлиги ҳаммага маълум. Бирок эндиги кунда заводни бу ердан олишдан кўра, унинг атрофидаги корхона ҳамда хўжаликларни бошқа ёққа кўчириш ҳам осонга, ҳам арзонга тушади. Аслини олганда униси ҳам, бунииси ҳам бизнинг узоқни кўролмаганимизни, ўзимизча бир иш қилолмай келганимизни, муте бўлиб қолганимизни кўр-

сатиб турибди. Заводдан чиқаётган чиқинди сувнинг таркибида бензин бўлади. Сатҳини бензин қоплаган сув эса ўлик сув ҳисобланади. Бу дегани сувдаги жонзотдан то балиққача бўлган борлиқ тирик жон омон топмайди дегани. Шунинг учун ҳам биз мутасадди маҳкамаларнинг қапқасини қоқабериб икки миллион сўм миқдорда оқма ундирдик. Бу пул билан биз сув тозалаш иншоотлари қурдик. Фалокатнинг, офатнинг олди олинди.

— Бу яхши. Хайрли иш. Бироқ шу вақтгача заводнинг қуруми кўкни, оқаваси ер-сувни қоплаб келгани гулистонликларга ойдай равшан. Завод бир йилда ўрта ҳисобда бир юз эллик минг тонна кунжара, қирқ беш минг тонна ёғ, тўқсон минг тонна шелуха ишлаб чиқаради. Кунжаранинг тўқсон фоизи Украина, Россия ҳамда Болтиқбўйи жумҳуриятларига, ёғ билан шелуханинг ҳам асосий қисми шу жумҳуриятларга жўнатилади экан. Бошқача айтганда, заводнинг савлати бу ердаю, сўли у томонларда. Бу ердагиларга на хўрда қолар экан, на бурдаси. Бу — ҳолвани ҳақим еб, калтакни етим егандай гап эмасми?

— Сиз айтган бу кўргуликларнинг олдини олиш учун жумҳуриятимиз раҳбарлари астойдил ҳаракат қилмоқдалар. Бу ҳақда жумҳурият деҳқонларининг шу йилнинг март ойида бўлиб ўтган қурултойида ҳам жиддий гаплар бўлди. Менимча, бу — ё оғизда, ё қоғозда қолиб кетадиган гап эмас.

— Ошкоралиқнинг шарофати билан энди ҳеч кимга сир бўлмай қолди. Шу вақтгача пахтаимиз ҳам, олтинимиз ҳам, нодир ва ноёб саналмиш қорақўл териларимиз ҳам, уран сингари тенгсиз, тимсолсиз маъданларимиз ҳам, маржон қилиб таққулик мармарларимиз ҳам давлат монополияси бўлиб келди. Газни-ку қўя беринг. Газ қувурлари шундоққина биқинидан ўтган қишлоқларимиз аҳли ҳамон қурум босган уйларда яшаши.

— Эл нетиб топгай сениким, сен ўзингни топмасанг, деганларидай айб ўзимизда. Андишали, қаноатли, қўнимли, итоатгўй эканлигимизда. Дод дейишни ор деб билишимизда!

Токи сароб экан орзуларимиз,
Ўзга қўлда бўлса ихтиёримиз,
Кўриниш бермаса тонготаримиз,
Дунёга келибу кетдигу нима?—

дея бир шоирнинг фарёд қилганидай, мустақил мулк сифатида мустақил яшашдан мутлақо бенасиб бўлиб қолганлигимизда!.. Менинг бу гапларим зорланиш эмас орланиш, албатта. Сиз эллик тўққизинчи йили Тошкент политехника илмгоҳининг химия-технология факультетини тугатганингиздан бери шу соҳада ишлаб келасиз. Ўз касб-корингизни ипидан-игнасигача билганингиз учун ҳам катталар олдида бош эгиб, қалтираб-қақшаб туришни йигитлик шаънингизга эп кўрмайсиз. Бу фазиладингизга ҳавас қиламан. Энди менга айтинг-чи: сиз тамомлаган шу илмгоҳни тугатиб келган ёшлар ўз араваларини ўзлари торта биладиларми?

— Қайда дейсиз! Менимча, бунинг бир неча ижтимоий, иқтисодий, ахлоқий, маънавий сабаблари бор. Биз ўқиган вақтлари ҳар бир талаба илмгоҳга ўзи кириб, ўзи ўқир эди. Ҳозир, биласиз,

кўпчилик ота-она (айниқса ёғлик жойда ишлайдиган бойвачча) лар арзандаларини ўзлари югуриб-елиб киритиб, елкаларига кўтариб юриб ўқитадилар. Ундан ташқари, ўрта мактаб (айниқса қишлоқ мактаблари) ни тамомлаган ёшларнинг билимлари саёздан-саёз. Умуман, мен ҳозирги ўрта мактаб дастурини ислоҳ қилишнинг вақти-соати етди деб ҳисоблайман. Мактаб дастурига ахлоқ-одобни, ҳалол-ҳаромни, увол-савабни ўргатадиган янги фанларнинг киритилишини шарт деб ҳисоблайман. Энг муҳими қишлоқ-шаҳар мактабларида дарслар араб алифбосида олиб борилса, халқимизнинг эзгу умидлари ушалган бўлар эди. Шунда биз боши берк кўчадан оқ-ойдин йўлга чиқиб олган бўлар эдик. Шунда биз зулматдан ёруғлик томон юз бурган бўлар эдик. Ҳозирги ёшларимиз бизга ўхшаб аросатда қолмаган бўлар эди. «Қобуснома» сингари дунёвий аҳамиятга молик бўлган шох асарлар ўрта мактаб дастурига киритилса, болаларимиз, лоақал, ўз қадрини биладиган кишилар бўлиб етишишлари аниқ. Юқорида айтган гапларим амалга ошадиган бўлса, қизларимиз бунчалик шарму ҳаёсиз, йигитла имиз одоб-ахлоқсиз бўлмас эдилар. Қарияларимиз қайта-қайта қайд қилганларидай, ота туриб ўғил, она туриб қиз сўйламаган бўлар эди. Бунчалик овруполашиб, рўдаполашиб кетмаган бўлар эдик. Ота-болаларимиз то ўттизинчи йилларгача, бирининг жинси бирига уриб қолади, деб кўй билан эчкини бир қўрага қамамаганлар. Шундай шекилли, қизлар алоҳида (отин ойилар томонидан), ўғил болалар алоҳида ўқитилган. Биласиз, юқори синфларда «Одам анатомияси» фани ўргатилади. Бўйга тўлган қизлар, авжи балоғатга етган йигитчалар «мириқиб» эшитиладилар. «Кўрадилар»... Лоақал, шунақа мавзуларни қизларга аёл муаллималар ўтса, от тепкисини от кўтарай, дегандай бир гап бўлар эди. Ва яна энг ёмон томони, қиз бола билан ўғил болаларнинг биринчи синфдан бошлаб ҳамнафас, ҳамхона бўлиб ўсишлари, ўқишлари уларнинг ҳиссиётини қурбон қилади. Севилиш, айрилиш кўп, деган кўшиқ бор-ку. Шунга ўхшаб уларнинг севилишлари ҳам, айрилишлари ҳам чиллаки бўлмас эди. Қўйдичикди бунчалик қутуриб, қўпайиб кетмаган бўлар эди. Бу — маънавийтимизнинг бошланғич нуқталари...

— Бундан ташқари, мен ҳозирги ёшларимизнинг маънавий жиҳатдан мажруҳ бўлиб қолишига ўзимиз, тўғрироғи, тузумимиз тузуқлари айбдор деб биламан. Ота насиҳати, ота васияти, улуғ айём кунлари авлод-аждоғларимизни ёдга олиш, ис чиқазиш сингари қадриятимизни, шариатга доир муқаддас саналмиш одатларимизни эскилик саркити, деб уларнинг қулоғига қуйиб, онгларини захарлаб келдик. Эндиги кунда бунинг жабрини ўзимиз тортмоқдамиз. Ўзимиз пиширган ҳаром-хариш ошни ўзимиз ичмоқдамиз. Шу ўринда «Хотира кунининг расмий тус олишини ифтихор билан қайд этишни истардим.

Шу ўринда мен эскилик саркитлари деб атаб келган, қатағон қила келган қадимий тузуқларимизга бўлган муносабатингизни ҳам билмоқчи эдим.

— Отам вафот қилганида мен эмизикли бола бўлганман. Онали етим — гул етим, отали етим — қул етим, деганларидай онам раҳматлик бир этак болани не азобда катта қилганлар. У вақтлари биз Чиноз туманининг Гулзоробод қишлоғида яшар эдик. Осмон

йирок, ер қаттик, Эсимизни энди танир-танимас, Улуғ Ватан уруши бошланиб кетди. Менинг шунчалик одамлар сонига кўшилишимда Тўхтанисо синглимнинг хизматлари карвонга юк бўларлик даражада буюк. Отам онамга, болаларинг катта бўлса, менинг айтганларимга амал қилсинлар, деб мана шу «Васиятнома»ни ёзиб қолдирган эканлар:

«Дор тагида турсаларинг ҳам тўғри гапиринглар.

Увол билан савобнинг фарқига бормас бўлсаларинг, хайрли ишга қўл урмаганларинг маъкул.

Бегунох, беозор бир бандага ёмонлик қилиш — Мадинаи Мукаррамага ўт қўйиш билан баробар.

Сизлардан умидвор бўлган кишини ноумид қила кўрманглар.

Одамнинг қурбони бўлсаларинг бўлинглар, лекин амалнинг қурбони бўла кўрманглар.

Ҳамма нарса луқмадан бошланади. Луқмаларингни ҳалол қилиб енглар.

Фоҳишаликдан ҳазар қилинглр...»

Мен кўлимдан келганича отамнинг бу васиятларига амал қила келдим. Айни вақтда бу «Васиятнома» оиламиз аъзоларининг маънавий бойлиги ҳисобланади. Мен-ку отанинг дийдорига тўймай ўсган, чала етимча бўлиб бир уриниб, бир суришиб ўз йўлини бир қадар топиб олган одамман. Дордай, давангирдай йигитларнинг ўз ота-оналарини тириклай хор қилганларини ўз кўзим билан кўрганларим бор. Бу — мусибат. Бу — даҳшат!..

— Бизнинг-бир синфдошимиз бўлар эди. Ўрта мактабни тугатгандан сўнг олий ўқув юртига кирди. Етмишга кирган отаси билан олтмишдан ошиб қолган онасини зор қақшатиб, шаҳарлик бир кишига ичкўёв бўлиб олди. Ҳозир мана ман деган олим. Лекин шу кунга қадар ўша одамнинг косасининг оқарганини кўрмадик. Ота-онаси шўрлик хор-зор бўлиб оламдан ўтиб кетди. Ҳозир ўша синфдошимиз тарки жамоа бўлиб қолган. Элга қўшилолмайди. Бу — ўлимдан оғир. Ота-она дуоси ўтга-сувга ботирмас, деганларининг исботи бу. Ахир, ўз ота-онаси йўлида жонини фидо қилмаган кимсадан нима кутиш мумкин? Бу — ватанфурушликдан оғирроқ жиноят. Хўш, энди гапни бошқа ёққа бурайлик. Энг яхши анъаналаримиз қайтадан тикланмоқда. Халқимизнинг тугамас-битмас маънавий, моддий бойликлари бирма-бир қайтиб берилмоқда. Ўзбек тилига давлат мактабининг берилиши ҳамма шодмонлик билан кутиб олди. Бирок унинг амалга ошиши энди сизу бизга — барчамизга боғлиқ.

— Мен сизни тушундим. Инсоф билан айтганда, ўзбек тилига давлат мавқеининг берилиши — дарё бўйида яшаётган кишиларга, мана шу сувдан ичишларинг мумкин, дегандай бир гап. Билсангиз, жумҳурият бўлишнинг тўрт шарти бор. Бу қонунда кўрсатилган. Шулардан бири — тил. Майли, шунга ҳам шукур қилмоғимиз керак. Бизнинг корхонамизда йигирмадан ортиқ миллат ва элат вакиллари ишлашади. Деярли тўқсон фоизи туркий халқлар. Тили ҳам, дини ҳам, матлаб-маслаклари, урф-одатлари ҳам деярли бир хил. Яширишнинг кераги йўқ, якин кунларгача мажлис-маъракаларни рус тилида олиб борар эдик. Расмий ҳужжатларни ҳам шу тилда тўлдирар эдик. Бунингсиз мумкин ҳам эмас эди. Диёнатни ўртага қўйиб айтганда, жумҳуриятимизда туғилиб ўсган айрим рус оғай-

ниларимизнинг лоақал ўзбек тилида саломлашишни билмаслик-лари — элимизни, тилимизни менсимаслик эмасми? Эндиги кунда улар ҳам ўз айбларини билиб, ноқулай бир ахволга тушиб қолишди. Ва ниҳоят, тилимизни ҳижжалаб ўрганишга киришишди. Уларни-ку кўятуринг, ўзимнинг ҳам сал бўлмаса тилимиздан тониб, ақидаларимиздан айрилиб қолишимизга бир баҳя қолган экан. Бир куни бир мўйсафид билан гаплашиб қолдим. Ота-боболаримни танир экан. Сўнг очилиб-сочилиб гапга тушиб кетдилар:

— Э, ҳали мен Бобоҳўжанинг ўғлиман, дегин. Отанг валломат одам эди. Тилимизни худо қайтиб берибди. Шў тўғрими?.. Тўғри бўлса, жуда улуғ иш бўлибди. Ўзи бизнинг тилимиз азал-азалдан тапталиб келинади. Қаранг: тили арабаст, форсий шакораст, туркий бекораст. Бу қандай гап? Бу қандай шармисорлик. Аслида туркий тилидай бой тил, ширали тил қайда бор? Аския, унинг қочиримлари қайси миллатда бор? Маросим-марака кўшиқлари қайси миллатда кўп? Бизда. Достончиликнинг ўрдаси қаерда? Бизда. Биргина «Ал-помиш» достонининг ўзи ҳали очилмаган кўрик.

Ўн икки — туя, ўн — йилқи, тўққиз — сигир, беш — эчки.

Бу нима дегани?

— Билмадим, отахон.

— Бу — туя ўн икки ойда, йилқи ўн ойда, сигир тўққиз ойда, эчки беш ойда тўллайди дегани. Ана шунақа ўғлим. Бойликда бизнинг тилимизнинг паёни йўқ.

Шу-шу менда бу отахон билан мудом мулоқотда бўлиб туриш истаги пайдо бўлди. Ён дафтарчамга ҳали мен эшитмаган, биронта китобда кўзим тушмаган сўз ва ибораларни ёзиб бораман.

— Кўйни, жаннатдан чиққан, дейдилар. Ҳақиқатан ҳам унинг қийи-қумалоғигача қут ҳисобланади. Ўсимлик-зироварлар ичида эса пахта. Пахтанинг таъриф-тавсифини улуғ оқин Абайдан ошириб айтиш амри маҳол:

Ўлен қайдан келеди сўз бўлмаса,
Ким жетелеб журеди кўз бўлмаса.
Одамзодни бекафен кўмер эди
Сарт жеткезиб бермаган бўз бўлмаса.

Унинг чигитидан тортиб то ғўзапоясигача ноёбдан-ноёб, нодирдан-нодир. Сизларнинг ишларингиз асосан чигит билан боғлиқ. Шу ҳақда гапирсангиз?

— Биласизми, Хитойда бир гектар ерга бор-йўғи ўн икки килограмм чигит экилади. Боз устига бир йилнинг ўзида икки марта ҳосил олинади (арпа-буғдой йиғилиб олинishi билан ўрнига чигит қадашга киришилади). Биздан эса бир гектар ерга ўрта ҳисобда саксон килограмм чигит ташланади. Қайта бузиб экилса, яна шу гап. Шундан бўлса керак, пахта заводлари биз билан шартнома бўйича белгиланган чигитни вақтида етказиб беролмайдилар. Шундан сўнг бизда ўрга чоп, қирга чоп бошланиб кетади. Бу нимадан? Бу — хў-жасизликдан. Бошбошдоқликдан. Ишларимизнинг барқарор бир тартибга солилмаганлигидан. Раҳбар ва раҳбарчаларнинг кўплигидан. Гапларининг бир-бирига тўғри келмаганлигидан. Шоҳсупада ўтирган шамширбоевларнинг ўз ишларини пишиқ-пухта билмаган-

ликларидан. Ҳар корхона, ҳар хўжаликка мустақил ишлашга эрк берилмаганидан. Қолаберса, тижоратда мутаносибликнинг йўқлигини: бир килограмм пахтанинг нархи 80 тийин (сув текин). Бугдойнинг бир килограмми 9 тийин. Картошканики 35 тийин. Бир литр арокнинг баҳоси эса 40 сўм. Энди сиз пахта билан арокнинг баҳосини, нарх-навосини солиштиринг!.. Жумҳуриятимизда яшаётган бошқа халқларнинг деярлик тўқсон фоизининг пахтазорда ишламай ўзларини унумли, сердаромад нуқталарга ураётгани, бизларга нисбатан шохона яшаётганликлари шундан. Менинг бу гапларимни миллатчиликка йўймагайсиз, албатта. Мен, кемага тушганининг жони бир бўлгучи эди, демокчиман.

— Халқимизда, ҳар кимнинг суянадиган султони бўлсин, ёхуд, пиринг кучли бўлгунча билиминг кучли бўлсин ва яна, ўқиган ўғил отадан улуғ, деган гаплар бор. Хулласи, сизнинг жигарининг бир бўлагидай биладиган, яхши-ёмон кунларингизда ҳамдардлик қиладиган, билиб-билмай қилган жиддий қусурларингизни юзингизга айтиб соладиган, устодлик мавқеига кўтарилган кишингиз?

— Ҳаддингдан ошсанг, мазор кез, деган ҳикматли гапга ҳамиша амал қила келдим. Бу — чор-ночор кунларингни унутма, дегани. Бу — кўпол қилиб айтганда, ўпкангни босиб юр, дегани!..

Алалхусус, завод директори билан бўлган суҳбатимиз ҳам ниҳоясига етди. Мен бу орада бу катта корхонанинг катта-кичик кишилари, мутахассислари, раҳбарлари, фидойи жонлари — Озод Алимов, Шерали Ўктамов, Бахтиёр Қаҳҳоров, Эргаш Рашидов, Иброҳим Турсунмуродов, Хусан Шукуров, Умарали Алиевлар билан неча бор гаплашиб, неча бор суҳбатлар қилдим. Сўнг:

Кўронин ерда қолдирмас норлари борми, бу элнинг?
Боғларга қалхат қўндирмас сорлари борми, бу элнинг?
Майдонда ғолиб чиққулик эрлари борми, бу элнинг?
Азобли халқни олдинга чорлари борми, бу элнинг?—

деган саволга жавоб топгандай бўлдим.

1988 й.

МУНДАРИЖА

✓Корасоч	3
✓Тўлганой	486
✓Интизор	114
✓Ёвқочди	121
Сохтадин сохта	126
Етолмадим	128
Хайр энди Алдашмон, деб	130
Айланиб	132
Ҳолинда	136
✓Мангулик	137
Жаҳоннома	143
Ёруғлик шайдоси, равза шайдоси	146
Армон	152
Мулла Тарас	156
Боғ қоровули	162
Биринчи қор қўшиғи	166
Ёдлов	173
Оқлов қоғози	178
Бир чирпит қирмиз устидаги гап	183
Суюнбой оқин	188
Оқсоқол	201
Тўйбоши	204
Ота мерос	209
Маънавият	213

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

Адабий-бадиий нашр

Тўра Сулаймон

ЖАҲОННОМА

Достонлар, эртаклар, ҳикоялар, очерклар

Мухаррирлар *Н. Қилмичев, У. Сайдуллаев*

Рассом *Д. Собирова*

Расмлар муҳаррири *А. Мамажонов*

Техн.муҳаррир *В. Барсукова*

Мусахҳих *Д. Абдуллаева*

ИБ№ 4286

Босмаҳонага 26.09.90да берилди. Босишга 25.04.96.да русхат этилди. Бичими 60×90 1/16. Босмаҳона қоғози №2. Адабий гарнитурга. Юқори босма. 14.0 шартли босма тобоқ. 14.6 нашр босма тобоғи. Жами 15000 нусха. 1397 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида. 5—90 рақамли шартнома.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитасининг Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитасининг ижарадаги Тошкент матбаа комбинати. Тошкент, Навоий кўчаси, 30